JOHANNES GLASNECK

TÜRKİYE'DE FAŞİST ALMAN PROPAGANDASI

ONUR
YAYINLARI

JOHANNES GLASNECK ■ TÜRKİYE'DE FAŞİST ALMAN PROPAGANDASI

TÜRKİYE'DE FAŞİST ALMAN PROPAGANDASI

JOHANNES GLASNECK

BİRİNCİ BASKI

TÜRKİYE'DE FAŞİST ALMAN PROPAGANDASI

JOHANNES GLASNECK

ÇEVİREN
ARİF GELEN

Johannes Glasneck'in *Methoden der Deutsch-Faschistischen Propagandatätigkeit in der Türkei vor und Während des Zweiten Weltkrieges* (Der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Halle (Saale) 1966) ve "Türkei im Deutsch-Angloamerikanischen Spannungsfeld" (Johannes Glasneck - Inge Kircheisen, *Türkei und Afganistan, Brennpunkte der Ostpolitik*, Veb Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1968) adlı yapıtlarını, Almanca aslından Arif Gelen dilimize çevirmiş, ve kitap, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası* adı ile, *Onur Yayınları* tarafından, Ankara'da, *Çağ Matbaası*'nda dizdirilip bastırılmıştır.

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ KİTAP

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN ÖNCE VE SAVAŞ SIRASINDA TÜRKİYE'DE FAŞİST ALMAN PROPAGANDASI

7

9 İkinci Dünya Savaşından Önce ve Savaş Sırasında Türkiye'de Faşist Alman Propaganda Faaliyetlerinin Yöntemleri
9 Alman Emperyalizminin Türkiye'yi Etki Alanına Alma Girişimlerinin Amacı
12 Propaganda Kumanda Merkezleri
13 Propagandanın Türkiye'deki Temel Yönü: Anti-Komünizm
14 Faşist Almanya Türkiye'nin Dostu
15 Anti-Emperyalist ve Ulusal Devrim ile Faşist Diktatörlüğün Bir Tutulması
16 Türkiye'yi Mihver Devletleri Yanında Savaşa Sokma Eğilimi
18 Faşist Propaganda ve Haberleşme Araçları
20 Alman Propaganda Organlarının Finans-Kapitale Doğrudan Bağlılığı
21 Türk Basını Üzerinde Etkiler
22 Türk Hükümetinin, İki Emperyalist Blok Arasında Denge Politikası
24 Alman Şirketlerinin "İlân" ve Kâğıt Yoluyla Basını Baskı Altına Almaları
24 Basın ve Radyoda Çalışanlara Rüşvet Dağıtılması
25 Alman Faşizmi ve Batılı Müttefikler Arasında Basın
26 Hükümet Emriyle Anadolu Ajansı'ndan Yahudi Memurların Çıkarılması
27 Propaganda Amacıyla Küçük Radyo Yapımı İçin Yapılan Girişimlerin Savaş Nedeniyle Gerçekleşememesi
28 Film Alanındaki Faaliyetler ve Ham Film
29 İzmir Fuarında Radyo ve Televizyon Sergisi
30 Alman Teknik, Bilim ve Kültürünün, Alman Emperyalistleri Tarafından Propaganda Amacıyla Kullanılması
32 İstanbul'da Alman Okulu ve Alman Tekelci Sermayesi ile Sıkı Bağı ve Öğretim Görevlilerinin Nazi Örgütlerinde Görev Alması
35 Yabancı Okulların Türk Denetimi Altında Olması ve Türk Öğretmenlere Baskı
36 Alman Bilim Adamlarının Yüksek Okullarda Görev Alması, Alman Sınaî Ürünlerinin İhracatını Artırmak İçin Bir Araçtı
38 Bilim Adamı ve Casusluk
40 Alman Emperyalistleri, Kendi Çıkarlarını Savunacak Yüksek Yönetici Kadro Yetiştirmek İstiyordu
41 Tiyatro ve Müzik Alanında İngiliz-Fransız ve Alman Propaganda Yarışımı
44 Dernek ve Odalar Alanında Çalışmalar
46 Savaştan Sonra, Batı Alman Tekellerinin Dernek ve Odaları Kullanması

48 . Alman Faşist Propaganda ve Etkinliğinin Türkiye'nin Politikasında Doğurduğu Sonuçlar ve Batı Alman Tekelci Sermayesine Sagladığı Geleneksel Temel
50 Alman Emperyalizminin Faşist Temelinin Maskelenmesi

İKİNCİ KİTAP

ALMAN-İNGİLİZ-AMERİKAN GERGİNLİĞİ ALANINDA TÜRKİYE

53

55 İkinci Dünya Savaşı Arifesinde Türkiye Konusunda Alman-İngiliz Çekişmesi
55 1. Savaş Öncesinde Türkiye
63 2. Ülkenin Ekonomisinde ve Politikasında Almanya'nın, İngiltere'nin ve Başka Devletlerin Yeri
89 3. Türkiye'nin İngiliz-Fransız Blokuna Katılışı
110 İkinci Dünya Savaşının Birinci Döneminde (1 Eylül 1939-22 Haziran 1941) İngiltere-Fransa ve Almanya'nın Türkiye Politikasında Gelişmeler
110 1. "Garip Savaş" ve Türkiye
121 2. Faşist Alman Planlarının ve Başarılarının Gölgesinde Türkiye
129 3. Türkiye'nin Müttefiklerinden Uzaklaşması
144 4. 18 Haziran 1941 Tarihli Alman-Türk Dostluk Anlaşması
155 Volga Meydan Savaşına Kadar Almanya'nın Türkiye Üzerindeki Üstün Etkisi (Haziran 1941-1942 Sonu)
155 1. Sovyetler Birliği ile Savaş ve Alman-Türk İlişkileri
177 2. Alman-Türk Silah, Hammadde ve Krom Cevheri Ticareti
194 3. Alman Dışişleri Bakanlığı ve Türk Turancıları
214 4. İngiliz ve Amerikalıların Karşı-Önlemleri
237 Savaşın Dönüm Noktasından Sonra Türkiye'de Alman Egemenliğinin Yerini Amerikan Egemenliği Alıyor (1943-1945)
237 1. Kazablanka'dan Kahire'ye
254 2. 1943 Yılında Türklerin Tarafsızlığını Sürdürmek Yolunda Alman Çabası
263 3. 1943 Yılında Ekonomik Alanda Alman-İngiliz-Amerikan Rekabet Savaşımı
280 4. Alman-Türk İlişkilerinin Kesilmesi

290 *Dipnotlarda Kullanılan Kısaltmalar Dizini*
291 *Adlar Dizini*

BİRİNCİ KİTAP

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN ÖNCE VE SAVAŞ SIRASINDA TÜRKİYE'DE FAŞİST ALMAN PROPAGANDASI

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN ÖNCE VE SAVAŞ SIRASINDA TÜRKİYE'DE FAŞİST ALMAN PROPAGANDA FAALİYETLERİNİN YÖNTEMLERİ

ALMAN EMPERYALİZMİNİN TÜRKİYE'Yİ ETKİ ALANINA ALMA GİRİŞİMLERİNİN AMACI*

Alman emperyalistleri, 1933 yılında faşist diktatörlüğün kurulmasından sonra Avrupa'da egemenliği elegeçirme ve son olarak da dünya egemenliğine ulaşma yolundaki savaşımlarının ikinci dönemine başladıklarında, Wilhelm döneminin Bağdat demiryolu politikasına da başvurdular. Bazı alanlarda yöntemlerini ne de olsa azçok değiştirmek zorunda kalmışlardı, çünkü artık karşılarında köhne Osmanlı İmparatorluğu değil, İngiliz ve Fransız koruyuculuğundaki bölgeler yanında, itilâf emperyalistlerine ve onların Yunanlı yardakçılarına karşı yapılan ulusal kurtuluş savaşından (1919-1923) doğmuş genç burjuva Türkiye Cumhuriyeti vardı. Ama hedef gene eskisi gibiydi: Alman tekelcileri, faşist

* Bu bölümün arabaşlıkları *Onur Yayınları* tarafından eklenmiştir.

yoldan "yeni bir düzene sokmak" istedikleri Avrupa ile sımsıkı bağlamaya çalıştıkları Türkiye, İran ve Arap ülkelerini zengin ve aynı zamanda ucuz hammadde kaynakları olarak görüyorlardı. İngiliz donanması savaş sırasında denizaşırı yolları kapatsa bile, Balkanlar gibi Yakındoğu da, Alman savaş sanayiine petrol, krom, bakır ve mangan cevheri, pamuk ve tiftik sağlayabilirdi. Alman generalleri, Birinci Dünya Savaşında olduğu gibi, İngiltere ile Fransa'nın Yakındoğudaki durumunu ve Güney ve Kuzey Hindistan ile olan bağlarını Türkiye'yi çıkış noktası yaparak tehlikeye sokmak istiyorlardı. Ayrıca, Yakındoğuya girerek, sosyalist Sovyet devletinin güney kanadına saldırma olanağı da doğuyordu.

Bundan dolayı faşist Almanya, siyasal ve ekonomik yollardan Türkiye'yi —öteden beri ekonomik alanda gelişmesi zayıf kalmıştı— kendi etki alanı içine almaya çalıştı. Ama bunda ancak sınırlı bir başarı sağladı: Sovyet ordusunun Kafkasya önlerinde ve Volga kıyılarında kazandığı dünya tarihini etkileyici zaferler, sonunda bütün bu planları boşa çıkardı. Ancak Türkiye'nin ekonomik bağımlılığından ustaca yararlanan faşist diplomasi, Ankara hükümetinin İngiltere ve Fransa ile olan ittifakına gerçek bir etkinlik kazandırmasını önlemeyi başardı. Özellikle 1921'de Sovyetler Birliği ile yapılan dostluk ve kardeşlik anlaşmasının ilkelerinden otuzuncu yılların sonunda sapan Türk hükümeti, 22 Haziran 1941'den sonra, düşmanca, Sovyet aleyhtarı bir tutuma, Alman emperyalistlerinin etkisiyle girmiş oldu.[1]

Faşistlerin Türkiye'de uyguladığı politikaya[2] paralel ola-

[1] 1963'ten bu yana Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı tutumunda, bu kez eski iyi komşuluk ilişkilerinin yeniden kurulması yönünde gene açık bir değişiklik saptanabiliyor. Örneğin, Dışişleri Bakanı Erkin'in Kasım 1964'te Moskova'yı ziyareti ve Gromiko'nun Türkiye'yi 1965'te karşı-ziyareti.

[2] 1937-1944 yıllarında ekonomik, siyasal ve askerî alanda faşist Almanya'nın Türkiye'ye karşı tutumu konusunda daha geniş bilgi için bkz: Heinz Tillmann, *Die Nahostexpansion des deutschen Imperialismus am Vorabend und während des zweiten Weltkriegs*, doçentlik, tezi, Halle 1963 ve Johannes

rak geniş bir propaganda etkinliği de gösteriliyordu. Bu etkinlik, Alman diplomatlarının Türkiye'de 1937-1943 yıllarında sınırlı da olsa, bazı başarılar elde etmesine yardımcı oldu. Faşist propaganda, özellikle kültür propagandası, ayrıca, İkinci Dünya Savaşından sonra tekrar dirilen Alman emperyalizminin Türkiye'de eski yerlerini oldukça kısa zamanda yeniden ele geçirmesi sonucunu da doğurdu. Ellinci yıllarda, ekonomide, politikada ve orduda kilit noktalara gelen Türk büyük burjuvazisi kuşağı, faşist propagandanın otuzuncu yıllarda kendi amaçları için kötüye kullandığı Alman kültüründen ve ekonomisinden çok etkilenmişti. Ankara'nın Alman emperyalistlerine yakınlık duyan egemen tabakası, bu yüzden "ekonomik mucize" ile övünen Bonn'daki yeni yöneticilerle bağlarını gene kurdu ve kısa zaman içinde onlarla NATO'da da biraraya geldi. Bonn'un Türkiye'deki Büyükelçisi Georg von Broich Oppert'in gözünde, emperyalist Almanların Türkiye politikasının bu sürekliliği şöyle yansıyor: "Yüzyılımızın ilk yarısında sıkı bir ittifaka götüren iki ulusun kader ortaklığı, aynı zamanda bugüne kadar yaşamış olan içsel beraberlik ruhunun doğrulanması oldu."[3]

Bonn'un yeni sömürgecilerinin yalnız Türkiye'de değil, birçok Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerinde böyle kulağa hoş gelen sözlerle ulusların belleğini uyuşturmaya çalışması olgusu karşısında, faşist propagandanın bu "içsel beraberlik ruhunu" nasıl yarattığını araştırmak yerinde görünüyor. Bu propagandanın tüm modern yığınsal haberleşme araçlarını, okulları, üniversiteleri, tiyatro ve müziği kullanarak, Türkiye'yi Alman faşist politikasına ve savaşın önde gelenlerine boyuneğer duruma getirmeye nasıl çalıştığı,

Glasneck, *Die imperialistischen Grossmächte und die Türkei am Vorabend und während des zweiten Krieges*, felsefe doktora tezi, Halle 1964.

[3] Stuttgart Dış İlişkiler Enstitüsü — Zeitschrift für Kulturaustausch (kısaltılmışı: ZfK), 1962, n° 2-3, s. 95. Eski Federal Başbakan Adenauer, bunu aynı biçimde dile getirmiştir: "Çok uzun bir dostluk bizi Türk halkı ile bağlıyor. Bugün Türkiye, Batı savunma ittifakının önemli bir direğidir." (Aynı yerde, s. 94.)

bununla aynı zamanda bugünkü Batı Almanya yeni sömürgeciliğinin ve onun "kültür çalışmalarının" yerini nasıl hazırladığı ortaya konacaktır.

PROPAGANDA KUMANDA MERKEZLERİ

Faşist devlet örgütünde çeşitli makamlar dış ülkeler propagandası ile uğraşıyordu ve bu makamların çalışma alanları hiç bir zaman tam olarak da sınırlanmamıştı. Burada önce bunların en önemlilerinin adları belirtilmelidir. Dışişleri Bakanlığı ve Goebbels'in Propaganda Bakanlığı, dışardaki diplomatik misyonlara uyulacak noktaları bildiren asıl kumanda merkezleriydi. Haberler ve Basın Dairesi yanında, özellikle 1939'da Dışişleri Bakanlığında kurulan Enformasyon Dairesi bu konu ile uğraşıyordu. Savaşın başlaması üzerine Hitler, dış propagandanın bütün sorumluluğunu Ribbentrop'a verdi; ama kendisi eskiden olduğu gibi Propaganda Bakanlığının kuruluşlarından yararlanabilecekti.[4] Bunun yanında Rosenberg, "Nazi Partisinin Dış Politika Dairesi" ile birlikte, Balkanlarda ve Ortadoğuda "Üçüncü Reich'in iyiliklerini tanıtmaya ve İngiltere'den Afganistan'a kadar her yerde faşist çevrelerle ilişki kurmaya" da çalışıyordu.[5] Nazi partisinin dış örgütünün çalışmaları, özellikle genişliğine etki yapacak gibi düzenlenmişti. Bu örgüt, müsteşar niteliğindeki yönetimi yoluyla örgütsel bakımdan da Reich'ın Dışişleri Bakanlığına bağlıydı. Üyeleri, dış ülkelerde, örneğin İstanbul'da bulunan Alman derneklerini, propaganda ve casusluk merkezleri olarak kullanabilmek için, "nasyonal sosyalizm"e paralel duruma getirmeye çalışıyor, çoğu hallerde de bunu başarıyorlardı.

[4] Bkz: Joachim von Ribbentrop, *Zwischen London und Moskau.* Sonradan Annelies von Ribbentrop tarafından yayınlanmıştır. Leoni 1953, s. 126.

[5] Louis de Jong, *Die deutsche fünfte Kolonne im zweiten Weltkrieg,* Stuttgart 1959, s. 263.

PROPAGANDANIN TÜRKİYE'DEKİ TEMEL YÖNÜ: ANTİ-KOMÜNİZM

Bu makamların Türkiye'nin propaganda yönünden "işlenmesi" için ortaya attığı ve uyguladığı genel varsayımlar hangi türdendir? Alman propagandasının Türkiye'deki temel yönü anti-komünizmdi. Kemal Atatürk'ün Türkiyesi ile Sovyetler Birliği arasında kurulan dostluk, iyi komşuluk ilişkileri, Alman emperyalistlerinin gözüne batan bir dikendi; Türkiye için ise, siyasal bağımsızlığı pekiştirme bakımından gerçek bir fırsat sayılırdı. Bundan dolayı faşist propagandacılar, Ankara hükümetinin anti-emperyalist kurtuluş savaşının bitişinden hemen sonra Türkiye'nin genç komünist partisini kanlı yollardan ezmesi[6] olayına büyük bir istekle sarıldılar ve bundan Türkiye-Sovyetler Birliği arasında bir dış politika karşıtlaşması meydana getirdiler. Nazi partisinin Dış Politika Dairesi Başkanı, elçi Werner Daitz'in nazi sözlüğünde bu şöyle görünüyordu: "Almanya, İtalya, Macaristan, Bulgaristan ve Türkiye, Avrupa'nın bolşevikler tarafından yok edilmesine, Orta Asya düşüncesinin yayılmasına karşı direnmeye geçen ilk ülkelerdi."[7] Bunun yanında, Türkiye için tarihten, yani Rus çarlığının boğazlara inme konusundaki yüzyıllarca eski tutkusundan sözde bir "Rus tehlikesi" çıkarmaya yarayan başka bir yöntem uygulanıyordu.[8] *Nazi yayımcıları, genç Sovyet devletine, saldırgan çarlık Rusya'sının "varisi" diye uluorta iftiralarda bulunuyorlardı.* Gerçekten de, 1936'dan bu yana Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında gittikçe büyüyen bir yabancılaşma görülü-

[6] Bkz: Reinhard Hüber, *Die Türkei*, Berlin 1943.

[7] Werner Daitz, "Deutschland, die Türkei und das europäische Schicksal", *10 Jahre Türkische Handelskammer für Deutschland, 1938*, Almanya Türk Ticaret Odası yayını, Berlin, s. 41.

[8] Elçi Dr. Schmidt tarafından İspanya basını için 2 Haziran 1942 tarihli örnek tezler, DZA Potsdam, Dışişleri Bakanlığı (kısaltılmışı: AA), Haber ve Basın bölümü (kısaltılmışı: Presse), n° 58477, Türkiye'nin Ekonomik İlişkileri, 7 Kasım 1941 - 29 Nisan 1943, s. 3; *Völkischer Beobachter*, 18 Kasım 1943.

yordu. Bu yabancılaşma, 1939-40'ta Türk basınının Sovyet aleyhtarı bir kampanyaya girişmesine kadar vardı. Almanya ile İngiltere arasındaki emperyalist karşıtlık karşısında, "hileci İngiltere"nin de "Türkiye'nin ölümsüz düşmanı" olarak tanımlanmasına şaşmamalıdır.[9]

FAŞİST ALMANYA TÜRKİYE'NİN DOSTU

Türkiye'ye karşı faşist Almanya'nın, "müttefik" olarak değilse bile "dost" olarak gösterilmeye çalışılması çabaları çerçevesinde de politikacılar ve yayımcılar, tıpkı bugünkü Federal Alman ardıllarının yaptığı gibi, tarihsel örneklere başvurdular. Dostluğun ilk kaynağı olarak Prusya Kralı Friedrich II'nin padişahla yaptığı bir anlaşmanın bulunup çıkarılması, sonra da bunu Türkiye'de bulunmuş Alman askerî danışmanlarına, Moltke, von der Goltz, Liman von Sanders'e övgülerin izlemesi, bu "dostluk" ruhu için belirleyici niteliktedir.[10] Alman militarizminin ve faşizminin açıkça taraftarlığını yapanlar, örneğin 1939-1942 yıllarında Berlin'de Türk Büyükelçisi olan Hüsrev Gerede, kötülüklerle dolu Prusya ruhunu Almanya ile Türkiye arasında birleştirici bağ olarak gösterme bakımından kendi paylarına düşeni yapıyorlardı. Örneğin Gerede, Ocak 1942'de, "Prusya'nın askerî eğitim ruhunun Türk insanının özüne aynen uygun düştüğü" tezini ileri sürdü.[11] Ama bundan, önde gelen Türk politikacılarının ve askerlerinin, yeni bir silahlı girişimde, yazgısını gene Almanya'ya bağlamak istedikleri sonucuna varılamazdı. Bunların çoğu, Almanya ile bir ittifaka girildiği içindir ki, Birinci Dünya Savaşında Türk ordusunun ağır yenilgilere ve

[9] Aynı yerde, 18 Haziran 1943.

[10] Bkz: Fritz Rössler, *Welchen Weg geht die Türkei?*, Dresden 1940, s. 101; Friedrich Karl Kienitz, "Geschichte der deutsch-türkischen Beziehungen". ZfK, 1962, n° 2-3, s. 199.

[11] R. H. Gerede, "Die deutsch-türkischen Beziehungen", *Zeitschrift für Politik*. 32. cilt, 1942 n° 1, s. 1 vd..

sonunda da yıkıma uğradığını, üstelik subaylara Alman generalleri tarafından sövüldüğünü ve bu subayların geri hizmetlere atıldığını biliyorlardı. Bu yüzden, Almanya ile yeniden hemen sıkı bağlara girilmemesini istiyorlardı. Alman propagandası da, otuzuncu yılların başından bu yana bıktırıncaya kadar ikide bir Birinci Dünya Savaşındaki "silah kardeşliğinden" ve "arkadaşlıktan" sözetmek zorunluluğunu duyuyordu.[12] Bunu bizzat Hitler, Devlet Başkanı İnönü'ye yolladığı 4 Mart 1941 tarihli mesajında yaptı.[13] "Silah kardeşliği" konusunu propagandanın ekonomik alana da yayılması ilginçtir. Türkiye'nin 1933-1938 yıllarında başlıca hammadde alıcısı ve başlıca sanayi tesisleri satıcısı olan Almanya'ya geniş ölçüde bağımlı duruma gelmiş olmasını, örneğin *Orient-Nachrichten* gazetesi, bir Türk-Alman "ekonomi arkadaşlığı" haline getiriyordu.[14]

ANTİ-EMPERYALİST VE ULUSAL DEVRİM İLE FAŞİST DİKTATÖRLÜĞÜN BİR TUTULMASI

Alman emperyalistlerinin Türkiye propagandasının kendine özgü faşist niteliği, 1933 Temmuzunda Hitler'in Türk parlamentosunun Dışişleri Komisyonu Başkanına, Türk Bağımsızlık Savaşının kendisini her zaman aydınlatan bir örnek olduğunu bildirmesinden sonra kendini gösterdi.[15] Goebbels'in propagandacıları bu sözü çok değişik biçimlerde ele aldılar, "iki büyük ulusal kahraman", Hitler ile Kemal Ata-

[12] Franz v. Papen, Ankara'da Alman Büyükelçisi iken (1939-1944) bunu özellikle sık sık yapmıştır (Bkz: Gotthard Jäschke, *Die Türkei in den Jahren 1935-1941*, Leipzig 1943, s. 129); Rasim Davos. "L'expansion de L'Allemagne fasciste en Turquie" *L'Internationale Communiste*, 1938, n° 2, s. 294.

[13] *Documents on German Foreign Policy*, Seri D, c. III, s. 202.

[14] *Orient-Nachrichten*, 1938, n° 18, s. 278.

[15] *Völkischer Beobachter*, 11 Kasım 1938. — *Völkischer Beobachter*'in Viyana baskısının temsilcisi, Türkiye'deki daimi muhabir Franz von Caucig, halen Stuttgart'ta çıkan *Aussen-politik*'te 11 Kasım 1938'de Kemal Atatürk'ün ölümü dolayısıyla gene Hitler'in sözlerini aktarıyordu.

türk "arasındaki benzerlikten",[16] "bütün özelliklerin ikisinin tek adammış gibi birbirine uygun" olduğundan[17] sözettiler. "Avrupa'nın yeni düzenine bağlı olarak ... Kıta Avrupası uluslarının yaşam yasasından onların yeniden doğmakta olduğundan, nasyonal sosyalizmin, kemalizmin ve faşizmin yeniden doğuşundan" sözettiler.[18] Bu tezde tehlikeli olan yankesicilik hilesi, Kemal Atatürk'ün önderliğindeki anti-emperyalist ulusal devrimin, Almanya'daki faşist diktatörlükle, emperyalizmin, küçük ve ekonomik alanda az gelişmiş devletlerin egemenliğini ve hatta varlığını tehdit eden bu en haydutça ve en kaba görünümü ile bir tutulmasıydı. Böylece Ankara hükümetine karşı dürüstlük taslamak ve Alman tekellerinin Türk piyasasında yayılmasına elverişli koşullar elde etmek hedefi yanında, Türkiye'yi politik alanda biçimleşmekte olan mihverin yakınına itmek için Lausanne barış anlaşmasının zorla değiştirilmesini istemeye götürme niyeti de rol oynuyordu.[19]

İkinci Dünya Savaşı sırasında, Alman emperyalistleri dünyaya egemen olma planlarının gerçekleşmesine kısa bir zaman kaldığı kuruntusu içinde bulundukları zaman, güttükleri, Türkiye politikasının son hedefinin propagandasını yapıyorlardı. Bunu, örneğin *Türkische Post* gazetesi, Berlin'deki yarı-resmî kaynaklara dayanarak şöyle yansıtıyordu: "Avrupa'nın yeni düzeni içinde bütün Avrupa devletleri, bu arada Türkiye gibi devletler de bulunacaklar..."[20]

TÜRKİYE'Yİ MİHVER DEVLETLERİ YANINDA SAVAŞA SOKMA EĞİLİMİ

Türkiye'ye karşı uygulanan faşist propagandanın bura-

[16] *10 Jahre Türkische Handelskammer*, s. 28.
[17] *Dresdner Neueste Nachrichten*, 10 Kasım 1938.
[18] Daitz, aynı yapıt, s. 41.
[19] Bkz: *Deutsche diplomatisch-politische Korrespondenz*, nº 156, 21 Temmuz 1936.
[20] *Türkische Post*, 19 Kasım 1940. -- Aynı görüşler için bkz: *Die Deutsche*

da belirtilen ana çizgileri, nazi diktatörlüğü yaşadığı sürece izlendi. Ancak bunlar, bazı siyasal olaylar dolayısıyla ve özellikle savaş yüzünden şu ya da bu şekilde değişikliklere uğradı. Bu değişikliklerden birkaçını burada belirtmek gerekiyor. 1939 ilkyazında Türk politikası, Batılı devletlerle, 19 Ekim 1939'da gerçekleşen bir ittifak yönünden eğilim gösterince, bu yüzden faşist Alman basını, Türkleri yeren sert yorumlar yapmaya girişti.[21] Basın, bu yorumlara, Suriye'nin İskenderun sancağının Fransa tarafından Türkiye'ye verilmesi ile ilgili olarak, Türkiye'nin güney yönünde yayılma isteğine karşı korunulması gerektiği konusunda Araplara yapılan uyarıları da ekliyordu.[22] Ama faşist basın, bir yandan da İngiliz-Fransız-Türk ittifakının sonuçlarından dolayı Türk hükümetini uyarırken, aynı zamanda, gene Arap halklarının arkadan üstüne yükleniyordu. Türk hükümetini basın şöyle uyarıyordu: "Türkiye'nin doğal gelişmesi, ne Balkanlar, Oniki Ada, ne de kuzey-doğu yönünde olabilir; bunun yönü ancak ve yalnız güneye doğru, Irak ve Musul'a gider. Ankara, politikasında, bu gerçeği gözönünde tutmalı, İngiltere ve Fransa'nın onu bu biricik gelişme olanağından döndürmesine razı olmamalıdır..."[23]

18 Haziran 1941 tarihli Alman-Türk Dostluk ve Saldırmazlık Paktından ve Sovyetler Birliği üzerine dört gün sonra başlayan Alman saldırısının ardından, iki hükümet arasında Sovyetler Birliği'ne karşı ortak düşmanlığa dayanan bir yakınlaşma meydana geldi. Bu sıralarda faşist propaganda, Yunan, Arap ve Sovyet topraklarına ilişkin büyük sözler vererek, Sovyet aleyhtarı duygular yaratarak ve bu duygu-

Stimme. Auslands-Presse-Dienst, Reichspressedienst der NSDAP, n° 36, 29 Kasım 1941, s. 15; Reinhard Hüber, *Der Nahe Osten, Heidelberg* 1941, s. 20. — Ribbentrop, Yakındoğunun Alman-İtalyan etkinlik alanına sokulması isteğini Stalingrad yıkımından sonra da bırakmıyor (*Neue Zürcher Zeitung,* 6-7 Şubat 1943).

[21] Bkz: *Völkischer Beobachter,* 24 Haziran 1939; *Leipziger Neueste Nachrichten,* 24 Haziran 1939.

[22] *Scotsman,* 22 Haziran 1939.

[23] Rössler, aynı yerde, s. 137.

ları güçlendirerek mihver devletleri yanında savaşa girilmesi için ülkenin kamuoyunu olgunlaştırmayı başlıca görevi sayıyordu.[24] Bugün "Federal Göçmenler Bakanı" olan, "Pester Lloyd"un o zamanki Berlin muhabiri Ernst Lemmer, Temmuz 1942'de çoktandır ölmüş bulunan Başbakan Saydam ile ardılı Saraçoğlu için övgülerini eksik etmiyordu. O sıralarda çok belirgin bir Sovyet aleyhtarı çıkar birliği demek olan "Alman-Türk dostluğunun" gelişmesinde onların yaptığı hizmetlerin çok büyük olduğunu öne sürüyordu.[25]

FAŞİST PROPAGANDA VE HABERLEŞME ARAÇLARI

Faşist propaganda aygıtının Türkiye'yi Alman politikası yönünde etkilemek için yararlandığı yöntemlerden birkaçını ele almak isteyince, ilk planda modern yığınsal haberleşme araçları ve bunlar arasında da basın gözönüne gelir. Dışişleri Bakanlığının Siyaset Dairesinde Yakındoğu şubesinin 1939'a kadar müdürü olan Werner-Otto von Hentig, bununla ilgili olarak, 1940'ta, basın propagandası bakımından Türkiye'de son derece elverişli olan durumdan yararlanılmasını istedi. Ona göre, daha önce kullanılan Arap alfabesinin yerine Latin alfabesinin alınmasından ve karabilisizliğin kaldırılmasında, çok sınırlı kalmış olmakla birlikte, sağlanan başarılardan dolayı yazılı ve basılı söz, büyük bir önem kazanmıştı. İngiliz ve Fransız propagandası, bu fırsatı, Alman propagandasından daha önce görmüş, her şeye kendileri açısından bakma yöntemini geniş ölçüde yerleştirmeyi başarmıştı.[26] Bu düşüncelerden de anlaşıldığı gibi, faşist propaganda bu konuda karmaşık bir görevle karşı karşı-

[24] Bkz: *Times*, 24 Ekim 1941; *New York Times*, 6 Mart 1942 (Sulzberger); *Basler Nachrichten*, 3 Kasım 1942.

[25] *Pester Lloyd*, 10 Temmuz 1942.

[26] Werner-Otto von Hentig, *Der Nahe Osten rückt näher*, *Leipzig* 1940, s. 30 vd..

ya bulunuyordu. Ama Hentig'in sözlerinden, "Üçüncü Reich"-ın propaganda sorumlularının basının önemini anlamadıkları sonucu da asla çıkarılamaz. Daha 29 Eylül 1936'da, Yakındoğunun "işlenmesi" için en önemli faşist organ olan "Deutscher Orient-Verein" (Alman-Doğu Derneği), "çok geniş ve gittikçe artan bir okur çevresine sahip Doğu ülkelerinin basınında Almanya için propaganda yapılmasının" önemli olduğunu açıkladı.[27] Hentig'in daha çok yapmak istediği şey, müttefiklerin güçlü rekabetine dikkati çekmek ve Alman faşist propagandasını daha büyük başarılara doğru yöneltmekti. Batılı devletler, Türkiye'de, *Do you speak English?*, *Parade*, *Images*, *Réalité*, *La Turquie* gibi kendilerine özgü yayın organları çıkarıyorlar ve Türk haber ajansı "Anadolu Ajansı"na haber sağlıyorlardı. Basın da, yüzde 50-70 oranında bu ajansın haberlerini yayınlıyordu. Batı Orduları Başkomutanlığı Karşı-Casusluk Dairesinin 18 Mart 1940 tarihli bir raporunda da Alman basın propagandasının bir ölçüde başarısız olduğu öne sürülüyor ve bundan Alman Haberler Bürosunun temsilcileri, Ankara'da Dr. F. F. Schmidt-Dumont —aynı zamanda Büyükelçilik Basın Ataşesi— ve İstanbul'da Walter Brell sorumlu tutuluyordu.[28]

Alman faşist tarafı bu kesimde gerçekten hangi girişimlerde bulunmuştu? Doğrudan doğruya denetim altında bulunan ya da Türkiye'de yayınlanan *Beyoğlu* ve *İstanbul* dergileri Fransızca dilinde, *Yeni Dünya* Türkçe, Goebbels'in Bakanlığı tarafından yayınlanan *Signal* Fransızca, Almanca, İngilizce ve Türkçe olarak çıkıyordu ve bir de Almanca yayınlanan günlük İstanbul gazetesi *Türkische Post* vardı. İstanbul'daki Alman kitapçıları *Völkischer Beobachter*, ve *Deutsche Allgemeine Zeitung* gazetelerini satıyorlardı. Altı tane Alman haber ajansı Türkiye'yi işliyordu. Bunların ara-

[27] *Orient-Nachrichten, 1935-36*, n° 28, s. 15.

[28] DZA Potsdam (Potsdam Alman Merkez Arşivi), AA, Siyasal Bölüm (kısaltılmışı: Pol), n° 61179, *Politische Lage in Vorderasien*, c. 1, Kasım 1939 — Kasım 1943, Bl. 41.

sında DNB ve Transcontinent-Press ajansları başta geliyordu. Ajanslar günde dört bülten çıkarıyor, bunları İstanbul ve Ankara gazetelerine yolluyorlardı. Bültenler taşra gazetelerine telefonla ya da telgrafla veriliyordu.[29] Faşist propaganda organları, genel haber organları yanında, bilimsel ve halk için bilimsel dergiler de yolluyorlardı. Karşı-Casusluk Dairesinin daha önce değinilen raporunda bu konuda şöyle deniyordu: "*Bilim ve İlerleme* dergisi ... çok iyi yerleşmiştir. Bu dergiden mümkün olduğu kadar çok sayıda yollanması önemle salık verilir."[30]

ALMAN PROPAGANDA ORGANLARININ FİNANS-KAPİTALE DOĞRUDAN BAĞLILIĞI

Türk basınının etkilenmesi konusuna girmeden önce, Alman propaganda organlarının, finans-kapitalin merkezî yerlerine doğrudan doğruya nasıl bağımlı bulunduğuna burada bir gözatmak yerinde olur. Bu, özellikle *Türkische Post* bakımından sözkonusu edilebilir. Gazete, savaş sonrası Türkiye'de bulunan ilk Alman Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin girişimi ile kurulmuştu.[31] Savaş öncesinde Türkiye'ye sermaye yatırımları ve bu ülke ile yapılan ticaretle ilgilenmiş olan, aralarında da Deutsche Bank'ın da bulunduğu büyük Alman şirketleri, gazeteye para desteği sağlıyorlardı. Reich hükümetinin Basın Dairesi 24 Mart 1933'te, gazetenin "çok yararlı, aydınlatıcı ve tanıtıcı bir iş" yaptığını özel olarak onayladı.[32] Bunun üzerine Deutsche Bank'ın Genel Müdürü Weigelt, yılda verilen 500 Türk liralık yardımı derhal 1.000 liraya çıkardı.[33] Ama

[29] Bkz: Seth Arsenian, "Wartime Propaganda in the Middle East", *Middle East Journal*, c. II, Ekim 1948, n° 4, s. 425.

[30] DZA Potsdam, aynı yerde, Bl. 39.

[31] Rudolf Nadolny, *Mein Beitrag*, Wiesbaden 1955, s. 103.

[32] Deutsche Bank Berlin'in dosyaları, Genel Sekreterlik — Dr. Weigelt —, Türkiye Dosyaları (sayfa numarası yok), Dışişleri Bakanlığı (kısaltılmışı: AA), Presseabteilung der Reichsregierung an Weigelt, 24 Mart 1933.

[33] Aynı yerde, Weigelt an Botschaftsrat Aschmann Presseabteilung der Reichsregierung, 7 Nisan 1933.

kısa bir süre sonra *Türkische Post,* Genel Müdürün başına bazı gaileler açtı ve Genel Müdür yardımını gene 500 Türk lirasına indirdi. Ankara'daki Alman Büyükelçiliğine yolladığı 15 Nisan 1934 tarihli yazıda, gazetenin "Türk tahvillerini ve hisse senetlerini elinde bulunduran Almanların geniş çıkarlarını" her zaman yeterince desteklememesinden, örneğin Bağdat demiryolu ortaklarının tazminatı konusunda Türk maliyesinin görüşüne uyduğundan yakınıyordu.[34] Faşist propaganda örgütünün iplerini kimin elinde tuttuğu konusunda Weigelt, hiç bir şüphe bırakmıyordu: "Finansmanına katıldığımız bir gazete tarafından en kolay anlaşılabilecek olan böyle açıklamaların neden yapıldığını sormak bir zorunluluktur."[35] Deutsche Bank'ın müdahalesi başarısız kalamazdı. *Türkische Post*'a yeni bir Genel Yayın Müdürü atandı. Heinz Mundhenke adlı bu koyu nazi, Deutsche Bank ile kişisel ilişki kurdu ve bunun üzerine bankanın gazeteye yaptığı para yardımı gene yükseltildi. Mundhenke, Deutsche Bank'ın parababalarına bağlılığını bildirmekte ve *Türkische Post*'a "yeni bir ruh" geldiğini belirtmekte büyük bir acelecilik gösterdi. Ayrıca şunları söyledi: "Geçmiş yıllarda arasıra kendini gösteren anlaşmazlıklar konusundaki tehlikenin ortadan kaldırılması için bankanızın kişisel isteklerini her bakımdan dikkate almaya her zaman hazır olduğum doğal karşılanmalıdır. Belki de bu yönde bize önerilerde bulunmak iyilikseverliğini gösterirsiniz."[36]

TÜRK BASINI ÜZERİNDE ETKİLER

Alman faşist basın ürünlerinin doğrudan doğruya dağıtılmasından kuşkusuz daha önemlisi, Alman diplomasisinin propagandasının ve ekonomisinin, Türk gazetelerini kendi

[34] Aynı yerde, Weigelt an Deutsche Botschaft Ankara, 15 Nisan 1934.
[35] Aynı yerde.
[36] Aynı yerde, Mundhenke an Weigelt, 23 Mart 1935.

amacı için etkileme çabasıydı. Ancak bu yoldan, ticaret ve finans burjuvazisinin, aydınların ve subayların meydana getirdiği okur-yazar tabaka —1951 yılında bile Türklerin yüzde 80'i okur-yazar değildi— üzerinde geniş cephede etkide bulunma olanağı vardı. Gerçi bu çabanın karşısında, padişahlık ve halifelik propagandası gibi, komünizm ve yabancı devlet idealleri (faşizm, nasyonal-sosyalizm) için yapılan propagandayı yasaklayan 1931 tarihli Türk Basın Yasası biçimsel olarak vardı.[37] Ama pratikte, hükümet, yasayı, ilk planda her demokratik hareketi ve bununla ilgili olarak hükümet için yapılan her eleştiriyi daha filizlenmeden boğmak için uyguluyordu. Arasıra *Türkische Post* ya da *Signal* gibi organları yasaklıyorsa da, çoğunlukla bunun nedeni, savaşın akışını ve bununla ilgili olarak batılı müttefiklerin güçlenmesini hesaba katmış olmaktan ileri geliyordu. Oysa 7 Aralık 1942'de *Vatan* gazetesi, birinci sayfasında "Büyük Diktatör" filminden Chaplin'in Hitler rolünde bir resmini yayınladığı için 3 ay (!) kapatıldı.[38]

TÜRK HÜKÜMETİNİN, İKİ EMPERYALİST BLOK ARASINDA DENGE POLİTİKASI

Alman emperyalistleri, Türk basını konusunda çeşitli araçlarla ve çeşitli alanlarda çaba gösteriyorlardı. Ribbentrop ve Papen, "Almanya konusunda objektif" yazılar yazması için ülkenin basını üzerinde etkide bulunmalarını önde gelen Türk devlet adamlarından sık sık istiyorlardı.[39] Bu çabalar, 18 Haziran 1941'de yapılan ortak açıklama ile zirveye ulaştı. Açıklamaya göre, her iki ülkenin basını ve radyosu "Alman-Türk ilişkilerine özel yer veren dostluk ve karşılıklı

[37] Bkz: Gotthard Jäschke, *Türkei*, Berlin 1941.

[38] Ahmet Emin Yalman, *Turkey in My Time*, University of Oklahoma Press 1956, s. 193 vd.. Yalman *Vatan*'ın yayımlayıcısıydı.

[39] Bkz: Ribbentrop'un notları, 5 Nisan 1938, Akten zur deutschen *auswärtigen Politik*, Serie D, Bd. V, s. 605.

güven ruhuna her zaman uyacaklardır."[40] 22 Haziran 1941'-den sonra Türk basınının çok büyük bir kısmı, "yüksek Türk makamlarının etkilemesi" üzerine, Sovyetler Birliği'ne karşı güdülen faşist politika ve yapılan savaşla geniş ölçüde özdeşleşti; çünkü bu politika artık basının uygun gördüğü çizgide gelişiyordu.[41] Ama Türkiye'nin egemen çevreleri iki emperyalist devletler bloku arasında rüzgâra göre davranma politikası izledikleri, Sovyetler Birliği'ne yapılan Alman saldırısından önce ve sonra ilk sosyalist işçi ve köylü devletine karşı emperyalist bir birlik cephesi kurulmasını onayladıkları için, basın organlarının büyük bir kısmı, İngiltere ve ABD'ye karşı da düşmanca bir tutum almaya istekli değildi. Yalnızca Ankara hükümeti, 1941 güzünde, Türkiye'deki propagandasını sınırlaması için İngiliz Büyükelçiliğinden ricada bulundu.[42] Bundan birkaç gün sonra, 17-19 Kasım 1941 günlerinde Ankara'da bulunan elçi Schmidt'in başkanlığındaki Alman basın heyeti, "Türk basını ve radyosunun yazılışleri politikası konusunda" bazı "önerilerde" bulunmuş, ama yukarda değinilen nedenlerden dolayı tam bir başarı sağlayamamıştı.[43] Temmuz ve Ağustos 1942'de, Kafkasya'ya ve Volga'ya karşı girişilen Alman saldırısının en yüksek noktasında, Türk hükümeti yapılan ziyarete karşılık vermeyi uygun buldu. Hükümetin basın müdürü olan Selim Sarper'in başkanlığında büyük bir basın heyeti, Berlin, Viyana ve Doğu cephesini ziyaret etti. Aynı günlerde başka bir heyet de İngiltere ve ABD'ye gitti.

[40] *Monatschefte für Auswärtige Politik*, 7/1941, s. 576.

[41] Dışişleri Bakanlığı 1942 yazında Türk basınının tutumu konusundaki bir notunda saptamıştır. (DZA Potsdam, AA. Pol, n° 61173, Politische Lage in der Türkei, Bd. 2, Ocak 1942 - Aralık 1942, Bl. 107.

[42] *Aussendeutscher Wochenspiegel, Deutsches Ausland* — Stuttgart Enstitüsü, 1941, 42. hafta, s. 34.

[43] Thomson (Washington)'dan AA'ya, 20 Kasım 1941, DZA Potsdam, AA, Presse, n° 60535 Asya'da Durum Konusunda Telgraflar, Eylül 1941-Şubat 1942, s. 308, Ayrıca bkz: *Aussendeutscher Wochenspiegel*, aynı yerde, s. 33; Jäschke, *Die Türkei in den Jahren 1935-1941*, s. 133.

ALMAN ŞİRKETLERİNİN "İLÂN" VE KÂĞIT YOLUYLA BASINI BASKI ALTINA ALMALARI

Alman faşistleri, hükümet düzeyinde yapılan çıkışlar yanında, Türk basınını başka yollardan da baskı altına aldılar. Almanya, Ağustos 1939'a kadar ve daha sonra 1941 ile 1944 yılları arasında Türkiye'nin en büyük ticaret ortağı olduğu için, büyük Alman şirketleri yalnızca verdikleri ilânları geri alma yoluyla bazı Türk gazetelerini güç durumda bırakabiliyorlardı. Ayrıca Türkiye kâğıt gereksinmesini karşılamak için büyük ölçüde Almanya'ya bağımlıydı. Alman ticaret temsilcileri, kâğıt teslim partilerini, bağnaz milliyetçi ve hatta şoven tutumdaki gazetelere, Türk basınının batılı devletlerin politikasını eleştiren kısmına aktarıyorlardı.[44]

BASIN VE RADYODA ÇALIŞANLARA RÜŞVET DAĞITILMASI

Alman faşistleri, başarılarının en çoğunu, gazete sahiplerine, yazıişleri görevlilerine ve bazı gazetecilere —hatta bazan gazete sahibinin haberi olmadan— rüşvet vererek sağladılar. Mart 1941'de Balkanlara yapılacak Alman baskını için Türkiye'nin uysal bir tarafsızlığını güvenceye almak sözkonusu olduğu zaman, Ribbentrop, 9 Martta, Papen'e yolladığı bir telgrafta, basının ve radyoda çalışanların parayla kandırılması için birkaç milyonun döviz olarak dağıtılmasını önerdi. Papen, buna verdiği karşılıkta, istenilen işin başarı ile yerine getirildiğini bildirdi.[45] Aynı günlerde basına, faşist saldırı tehlikesi karşısında bulunan komşu ülkelerin alınyazısı ile Türkiye'nin ilgilenmemesi gerektiği konusunda buyruklar verildi. Rüşvet dağıtma işini, daha sonra, Büyük-

[44] Bkz: Arsenian, aynı yerde, s. 425; Barbara Ward, *Turkey*, New York 1942, s. 94.

[45] *Documents on German Foreign Policy*, Seri D, cilt XII, s. 252.

elçilik görevlilerinden, Ribbentrop'un kayınbiraderi Jenke yürüttü.[46] 18 Haziran 1941 tarihli basın ve radyo açıklaması bu güvensizlik etkenini de iyice ortadan kaldırdığı için, faşist dış politikanın yöneticileri, dağıtılan rüşvet parasına uygun makaleleri Türk basınında bulacaklarına artık güvenebilirlerdi.[47] Türk basını da Sovyetler Birliği'ndeki savaşın ilk aylarında oradaki çarpışmalar konusunda yalnız Alman haberlerini yayınlıyordu.

ALMAN FAŞİZMİ VE BATILI MÜTTEFİKLER ARASINDA BASIN

1942 yazında Dışişleri Bakanlığı, Türk basınının etkilenmesinde hangi başarıların ya da başarısızlıkların görüldüğüne ilişkin bir hesap çıkardı.[48] İnceleme, 18 Haziran 1941'den sonra meydana gelen temel değişikliğin saptanmasından sonra, o günlerde var olan tek partinin, iktidardaki [Cumhuriyet] Halk Partisinin resmî organı *Ulus*'un gözden geçirilmesiyle başlar. Dışişleri Bakanlığının görüşüne göre, bu gazetede bir işbölümü vardır ve yazılışleri müdürlerinden biri olan Esmer, sürekli olarak batılı devletlerin istediği gibi başyazılar yazar. Öteki yazılışleri müdürü Atay ise, faşist dostluğunun notası niteliğinde başyazılar yazar. Fransızca nüshası *La Republique* ile birlikte *Cumhuriyet* ve *Tasvir-i Efkâr* "Alman dostu" olarak nitelenir. Gerçi *Cumhuriyet* arasıra faşist politikanın bazı öğelerini eleştirmişti, ama Avusturya'nın ve Südetler bölgesinin Almanya'ya katılmasından başlayarak temelde bu politikayı onaylamıştı. Bu yüzden sol eğilimli *Tan* gazetesi, *Cumhuriyet*'i "Goebbels'in avukatı" olarak belirliyordu.[49] *Akşam, Vakit* ve *İkdam* gazeteleri bir çe-

[46] Aynı yerde, s. 278 vd..

[47] Papen'den AA'ya, 19 Aralık 1941, DZA Potsdam, Presse, n° 60535, s. 161.

[48] Bunun için bkz: "Savaşta Mihvere Karşı Türkiye'nin Dostluktan Uzak Politikası" DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61173 s. 103 vd..

[49] Bkz: Davos, aynı yerde, s. 294; N. Vasilev, *Novoe vo vnesney politika Turcii: Mirovoe hosyaystvo i mirovaya politika*, 1939, n° 6, s. 44, 47.

şit orta tutum aldıkları halde, Ribbentrop'un diplomatları bütün öfkelerini, Alman emperyalistlerine karşı düşmanca davranan ve Türkiye'nin Batılı müttefiklerle birlikte olmasını savunan *Yeni Sabah*, *Haber*, *Tan*, *Son Telgraf* ve *Vatan* üzerine yöneltirler. Onların en çok kızdığı kişi de, *Yeni Sabah* ve *Haber* gazetelerinin yazıişleri müdürü Yalçın'dır. Çünkü Batılı devletlerle sıkı bir bağ kurulmasını istemekle kalmaz, bazan bu bağın Sovyetler Birliği ile de kurulmasını savunur.[50]

HÜKÜMET EMRİYLE ANADOLU AJANSI'NDAN YAHUDİ MEMURLARIN ÇIKARILMASI

Türk gazeteleri yayınladıkları haberleri daha çok, 1942'-de doğrudan doğruya Başbakanlık Basın Dairesi Genel Müdürlüğüne bağlanan "Anadolu Ajansı"ndan alıyorlardı. Bu ajansın verdiği haberlerin yüzde 20-25'i DNB, yüzde 50'si ise Reuter ajanslarının haberleriydi. ABD'nin savaşa girmesinden sonra ayrıca "United Press"in haber malzemesi kısa zamanda bir yer kapladı.[51] Başbakan Saydam, 4 Mayıs 1942'de, "Anadolu Ajansı"nın bütün Yahudi memurlarının —bunların toplamı 26 kişiydi— ertesi gün hemen işi bırakmaları buyruğunu verdi. Bu karar, hükümet içinde yapılan uzun tartışmalardan sonra verildi. Tartışmalar sırasında Basın Genel Müdürü Sarper, ajansın müttefikler taraftarı müdürü Muvaffak Menemencioğlu'na karşı sonunda galip çıktı. Alman faşistleri, bunu, Yahudi aleyhtarı kışkırtmaları hesabına bir başarı saydılar ve Ankara'daki Büyükelçilik, "Anadolu Ajansı'nın çoğunlukla düşman tarafına karşı yakınlık duyan Yahudi öğelerden temizlenmesinin haber dağıtımı üzerinde de olumlu etkiler yapacağını" umut ediyordu.[52]

[50] Bkz: 10 Şubat 1942 tarihli *Pravda*, faşist propaganda karşısında Türk kamuoyundaki bu olumlu eğilimi belirtmek için Yalçın'ın makalesinden alıntılar yapıyor.

[51] DZA Potsdam, aynı yerde, s. 104.

PROPAGANDA AMACIYLA KÜÇÜK RADYO YAPIMI İÇİN YAPILAN GİRİŞİMLERİN SAVAŞ NEDENİYLE GERÇEKLEŞEMEMESİ

Alman faşist propagandası, en rahat biçimde, Türkiye'ye gökyüzü yolu ile akabiliyordu. Savaş sırasında Alman radyo istasyonları günde yedi kez 15'er dakikalık Türkçe yayın yapıyorlardı. Bu programların dördünü Berlin, birer tane de Bükreş, Sofya ve Tiran yayınlıyordu.[53]

Programlar, haber, müzik ve eğlence yayınlarından meydana geliyordu. Genellikle bunlar çok iyi dinlenebiliyor ve siyasal eğilimin güzel Alman müziği ile gizlenmesi ustalıkla yapıldığı için, herkesçe de seviliyordu. Buna karşılık, bütün Asyalıların birlik duygusuna, onların Avrupa ve Amerika ile olan karşıtlığına başvuran Japon radyo propagandası Türkiye'de Almanlarla yarışamıyordu. Önce yayınlar iyi dinlenemiyordu ve sonra da bunlar bir bilgiçlik ve öğreticilik niteliği taşıyordu.[54]

Alman radyo sanayii Türk piyasasında tekel durumunda bulunduğu için,[55] Türkiye'ye radyo alıcılarının ihracatı, propaganda yayınlarını tamamlayabiliyordu. Türkiye için özel bir küçük radyo alıcısının yapımı konusunda ön çalışmalar yürütülüyordu. Goebbels'in Propaganda Bakanlığının gözetimi altında bir şirket olan Radio-Union G.m.b.H., 1942-43 yıllarında Türkiye'de bir yavru şirket kurmaya çalıştı. Şirket, Türkiye'de Alman şirketleri için reklam yayınları yapacak ve Alman radyo yapım şirketleri ile ortaklaşa, "ucuz

[52] Kroll'dan AA'ya, 4 Mayıs 1942, DZA Potsdam, AA, Ticaret Politikası Bölümü (kısaltılmışı: Ha Pol) n° 68665, Ankara Alman Temsilciliğinin telgrafları, c. 2, Nisan 1942 - Aralık 1942, s. 43.

[53] *Türkische Post,* 30 Mayıs 1944; Arsenian, aynı yerde, s. 425.

[54] Aynı yerde, s. 421 vd., 428.

[55] Hiebler — Dr. Markau Görüşmesi Üzerine Dosya Notu, 17 Mart 1943, DZA Potsdam, Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda (kısaltılmışı: Promi), Bölüm III Radyo, n° 16 Radio-Union, Hans Hiebler'in ve bu arada Türkiye'de Radio-Union konusunda Türkiye'den raporlar, Ekim 1941 - Nisan 1943, s. 9.

bir halk radyo alıcısı"nın üretimi için yapım kuruluşları meydana getirecektir.[56] Propaganda Bakanlığı, Türkiye'de kurulacak yavru şirketle ilgili olarak, "Radio-Union'un uygun bir sermaye payı ile şirket üzerindeki etkisinin sağlama bağlanmasını ve böylece de şirketin Berlin'den yönetilme olanağının sağlanmasını doğal" (!) kabul ediyordu.[57] Aynı zamanda Alman ekonomisinin reklam konseyini temsil eden Radio-Union temsilcisi Hans Hiebler'in desteklediği projeye Türkiye Ticaret Bakanlığı ilgi göstermişti, ama elde bulunan dosyalardan anlaşıldığına göre, Mart 1943'te bile şirketin kurulması henüz düşünülemiyordu.[58] Türk hükümetinin 1942'de koyduğu ve özellikle yabancı girişimleri hedef alan sermaye vergisi, yüreklendirici bir etki yapmıyordu.[59] Savaşın bundan sonraki gelişimi, projeyi tamamıyla boşa çıkardı.

Türk radyosunun kendisine gelince, resmî basın için geçerli olan, onun için de geçerliydi. Alman ve İngiliz kaynaklı önyargılı haberler, terazinin iki kefesini aşağıyukarı dengede tutuyordu.[60]

FİLM ALANINDAKİ FAALİYETLER VE HAM FİLM

31 Ağustos 1939'da Alman-Türk ekonomik ilişkilerinin gerçekten kesilmesi, faşist propaganda çalışmalarında geçici bir durgunluğa götürmüştü ama Fransa'nın teslim olması, ülkenin egemen çevreleri üzerinde kalıcı bir etkide bulunmaktan geri kalmamış ve teslimden sonra ekonomik ilişkiler daha genişletilmiş bir ölçüde yeniden sürdürülebilecek duruma gelmişti. Büyükelçi von Papen, Büyükelçilikte ve Al-

[56] Radio-Union'dan Promi'ye, 29 Nisan, 24 Eylül 1942, Promi'den Radio-Union'a, 26 Mayıs 1942, DZA Potsdam, Promi, Müsteşarlık bürosu, n° 634 Radio-Union GmbH'nın bir Türkiye şube şirketinin kurulması, s. 1, 5. vd., 13.

[57] Aynı yerde, s. 5.

[58] Aynı yerde, s. 6; Hiebler'den, Radio-Union GmbH'nın Genel Müdürü Dr. Pridat-Guzatis'e, 28 Mart 1943, aynı yerde, n° 16, s. 7.

[59] Aynı yerde.

[60] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61173, s. 110.

man kulüplerinde çeşitli toplantılar düzenliyor, bunlara yüksek Türk kişiliklerini çağırıyordu. Bu toplantıların asıl amacı, sözde yenilmez Alman savaş makinesini hareket halinde seyircilerin gözleri önüne seren "Batıda Zafer" adlı propaganda filminin gösterilmesiydi.[61] Faşist savaş haberciliğinin bu ürünleri yanında, Alman eğlence filmleri de savaştan önce olduğu gibi Türkiye'ye artık gene geliyordu. Yalnız 1941-42 kışında Türkiye'de 60 Alman filmi gösterildi. IG-Farben işletmesi Agfa-Wolfen de seslendirme için ham film veriyordu. Ankara'daki Alman Büyükelçiliği, "İmparatorla Dans" adlı filmin ilk gösterilişi dolayısıyla Marikka Röck'ü, bir propaganda toplantısına "katılabilmesi" (!) için Türkiye'ye getirtmek istiyordu.[62] Oysa bu filmle, Türkiye'nin Alman filmlerinin baskınına uğraması en yüksek noktayı aşmıştı. 1942'de sinemalarda dikkati çekecek kadar çok Amerikan filmi ortaya çıktı. 27 Ekim 1943'te İstanbul'daki Alman Başkonsolosluğu, o yıl içinde Marmara atelyelerinde yalnızca Amerikan filmlerinin seslendirildiğini bildirmek zorunda kaldı. Bu yüzden artık ham film gönderilmemesini önerdi.[63] Özellikle 1942 yılından itibaren propagandanın bütün alanlarında ABD'nin gittikçe artan etkisi görülebiliyordu.

İZMİR FUARINDA RADYO VE TELEVİZYON SERGİSİ

Buna karşın faşist propaganda, 1942 ve 1943 yıllarında Ankara ve İstanbul'da yapı sergisi ile, 1943 İzmir fuarında radyo ve televizyon sergisi ile Türk burjuvazisinin geniş çevreleri üzerinde dikkate değer bir etki yapmayı başardı. Her iki sergi ile ilgili olarak, daha önce adı geçen ve Alman

[61] Franz v. Papen, *Der Wahrheit eine Gasse*, Innsbruck 1952, s. 521.

[62] AA'dan Promi/Bölüm Tiyatro'ya, 24 Aralık 1941, DZA Potsdam, Promi, Bölüm VI Tiyatro, n° 566 Türkiye, Aralık 1933 - Ağustos 1944, s. 366.

[63] Amelung — Stille'den AA'ya, 27 Ekim 1943, DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68673, İstanbul Alman Temsilciliğinin telgrafları, Temmuz 1940 - Kasım 1943, s. 128.

Büyükelçiliği ile sıkı işbirliği halinde çalışan Hans Hiebler sorumluydu, 18 Mart 1943'te elçi Dr. Kroll'dan, yapı sergisinde olduğu gibi, televizyon ve radyo sergisinin de aynı biçimde "kusursuz ve gözkamaştırıcı" biçimde hazırlanması direktifini aldı.[64] Propaganda Bakanlığı ile Dışişleri Bakanlığı, 150.000 Türk lirası giderde bulunulması üzerinde anlaşmaya vardılar.[65] Faşist propagandacıları, Alman çalışkanlığının ve Alman özeninin gösterisinin yapılması ile, Volga kıyılarındaki yenilgiyi unutturmak ve faşist ekonominin bu durumda da barış için çalışabilecek kadar güce sahip bulunduğu izlenimini uyandırmak istiyorlardı. Üstelik ABD'nin de İzmir için bir televizyon sergisi planlaması buna ekleniyordu. Hiebler'e göre, bu sergiyi Alman tarafı karşılıksız bırakırsa, sergi "büyük bir propaganda kaybı" olabilirdi.[66] 28 Mart 1943'te sergi konusunda Goebbels'in bakanlığına şöyle yazdı: "Türkiye'de böyle bir sergi henüz gösterilmediği ve Türk insanı her türlü teknik yeniliğe, özellikle de televizyona ilgi gösterdiği için, ustaca bir propaganda bakımından en geniş halk yığınlarını kapsayacak bir başarı olabilir."[67] Kendisi, ayrıca, okulların, resmî dairelerin ve derneklerin sergiye götürülmelerini, sergide gösterilecek radyo aletlerinin önde gelen Türk kişiliklerine bırakılmasını uygun görüyordu.

ALMAN TEKNİK, BİLİM VE KÜLTÜRÜNÜN, ALMAN EMPERYALİSTLERİ TARAFINDAN PROPAGANDA AMACIYLA KULLANILMASI

Alman emperyalistlerinin işlediği suçların uzun tarihinde en korkunç olgulardan biri, daha önce de değinildiği gibi, Al-

[64] Hiebler'den Promi/Bölüm Radyo'ya, 28 Mart 1943, DZA Potsdam, Promi, Abt III, Rundfunk, n° 16, s. 4.
[65] Aynı yerde, s. 9.
[66] Hiebler'den Radio-Union GmbH'ya, 16 Nisan 1943, aynı yerde, s. 3.
[67] Aynı yerde, s. 4.

man tekniğinin, biliminin ve kültürünün, onların siyasal propaganda hedefleri için kullanılmasıydı. Alman buluşçularının, araştırıcılarının ve sanat ruhunun büyük işlerinin onlar tarafından propaganda edilmesi, barışa, sanat ve bilimin yaşam öğesine değil, saldırganca elegeçirme planlarının hazırlanmasına ve gerçekleştirilmesine hizmet ediyordu. "Kültür politikası" ile, Sovyetler Birliği'nin onların umut ettiği gibi yenilmesinden sonra 1942 yazı için Yakındoğuya doğru bir çıkış planlayan faşist savaş yönetimi arasındaki sıkı bağlantıyı, Dışişleri Bakanlığının 24 Aralık 1941 tarihli bir yazısı da çok iyi açığa vuruyor: "Önümüzdeki aylarda Türkiye'nin dünya siyasal bakış açısı içine eskisinden daha güçlü olarak gireceği kabul edildiğinden, Ankara'daki Alman Büyükelçiliği, kültür politikası etkinliğimizin çeşitli alanlarda yoğunlaştırılmasını zorunlu görüyor."[68]

Yirminci yılların ikinci yarısında, Birinci Dünya Savaşından sonra Türkiye'de tamamıyla çöküntüye uğrayan kültür politikası yeniden canlandırıldı. Bunun ivedi olmasının amacı, Alman tekellerine eski pazarlarını yeniden kazandırmaktı. Dışişleri Bakanlığının Alman okul ve üniversite çalışmalarını denetlemek üzere Türkiye'ye yolladığı, Württemberg Kültür Bakanlığından Genel Müdür Dr. Löffler, 23 Temmuz 1935'te şu sonuca varabiliyordu: "İstanbul ve Ankara yüksek okullarında Almanca dilinde okuyan çok sayıda profesör, Alman dil öğretmenlerinin artan sayısı, ekonomi, teknik ve sanat alanlarında Alman uzmanları ve bunların yanında İstanbul Alman Okulunun çalışmaları ... yaptığım gözlemlere göre, her yerde olumlu etkiler yapıyor, böylece Türkiye'de Almanya'nın zihinsel ve ekonomik etkisi gelişiyor."[69] Basının ve radyonun ancak pek sınırlı ve geçici etkisinin tersine, bilimsel ve kültürel alanda Alman propagandası, göze hemen

[68] AA'dan Promi'ye, 24 Aralık 1941, aynı yerde, n° 566, s. 366.

[69] DZA Potsdam, Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung (kısaltılmışı. RMWEV), Dış Ülkelerde Alman Okulları, n° 6655 Türkiye'de Alman Okulları, Kasım 1934 - Haziran 1944, s. 16.

çarpmayan, ama buna karşılık uzun süreli ve derinlere inen bir sonuç elde etti.

İSTANBUL'DA ALMAN OKULU VE ALMAN TEKELCİ SERMAYESİ İLE SIKI BAĞI VE ÖĞRETİM GÖREVLİLERİNİN NAZİ ÖRGÜTLERİNDE GÖREV ALMASI

Türkiye'de kısmen daha 19. yüzyılın ortasında meydana getirilen Alman kültür kuruluşlarını, faşist Alman emperyalistleri, Türkiye'nin önemli tabakalarını kendi politika ve ideolojileri için kazanma yolunda kullandılar. Örneğin İstanbul'da 1868 yılında kurulan, 1911'de lise niteliği alan Alman Okulunu, "Almanya için reklam etkeni" olarak görüyorlardı.[70] Bu "reklam", günün birinde okul öğretimine kadar yayıldı. 1937-38 öğretim yılında 642 öğrenciden ancak 150'sinin anadili Almanca idi.[71] Okulun dışardaki Alman çocukları için meydana getirilmiş bir kuruluş olmadığını ortaya koyan bu oran, günümüzde aynı yönde daha da gelişmiştir. 1962'de okulun yuvarlak olarak 1.000 öğrencisinden yalnız 35'i Almandı. Buna karşılık öğretim üyelerinin oranı başka türlüdür: 1962'de toplam 71 öğretmenin 43'ü Almandı.[72] Öte yandan, okul kış yarım-yılında, ana-babalar, Alman kolonisi ve eski öğrenciler için, faşist hükümet makamları, bizzat nazi partisi ve İstanbul'un sermayece güçlü Almanları tarafından finanse edilen konferans dizileri düzenliyordu.[73]

İstanbul okulunun Alman tekelci sermayesi ile olan sıkı bağı, okul yönetim kurulu üyelerinin listesine göz atınca ortaya çıkıyor.[74] 1937-38'de birinci başkan olan Johannes Porth, Dresdner Bank'ın İstanbul şubesi olan Deutsche Orientbank'-

[70] *Orient-Nachrichten*, 1937, n° 6, s. 85.

[71] DZA Potsdam, RMWEV, Dış Ülkelerde Alman Okulları, n° 6656, İstanbul Alman Lisesi, Ocak 1937 - Temmuz 1943, s. 18.

[72] ZfK, yıl 12/1962, n° 2-3, s. 215.

[73] *Orient-Nachrichten*, aynı yerde.

[74] Bunun için bkz: DZA Potsdam, RMWEV, Dış Ülkelerde Alman Okulları, n° 6656, s. 150.

ın müdürü idi. Dresdner Bank, otuzuncu yıllarda daha çok Almanya'nın Türkiye ile olan dış ticaretinin parasal yanını yürütüyordu. Para işleriyle ilgili önemli bir görev, Deutsche Bank'ın müdürü Paul Burghard'ın elindeydi. Üyelerden ikisi, Almanların en önemli doğu gemicilik işletmeleri İstanbul Deutsche Levantelinie'nin müdürü Karsten Meves, Türkiye Savunma Bakanlığı için çeşitli cephane fabrikaları kuran Neue Baugesellschaft Wayss u. Freytag AG'den yüksek mühendis Ernst Schiller'di. Bundan başka Alman Başkonsolosu ve memurlarından biri, faşist devlet örgütünün temsilcileri olarak okul yönetim kurulunun üyesiydiler.

Birinci Dünya Savaşından sonra okulun yeniden açılışından (1925) bu yana, okulun yöneticiliğini, Scheuermann ile Preusser yapıyordu. 1942'de faşist Eğitim Bakanlığı, uzun zaman orada kaldıkları, "artık Türklere karşı yeteri kadar direnme gücü göstermedikleri için" (!) bu iki eğitimciyi yerlerinden almak istedi.[75] "Öğretim görevlilerinin sürekli olarak anayurttan tamamlanması" ve "devlet ve parti makamları ile yurt içinde ve dışında sıkı bir işbirliği", faşist dış okullar politikasının ilkeleri arasındaydı.[76] İstanbul'daki Alman öğretmenlerinin siyasal etkinliklerini anlatan bir listeye göre, bu ilke, gerçekten uygulanıyordu, çünkü 20 Alman öğretmenden 18'inin nazi örgütlerinde görevleri vardı.[77]

İstanbul'daki Alman Okulundan başka Mayıs 1934'ten bu yana Ankara'da Alman Büyükelçiliğinin, Alman Elçiliği görevlilerinin, öteki Büyükelçilik görevlilerinin ve Alman üniversite profesörlerinin çocukları için bir okulu vardı. Önce bu okulun Türk makamlarından tamamıyla gizli tutulmasına çalışıldığı halde, daha sonra bunu salt bir özel okul olarak gösterince, resmî makamların buna sessizce gözyumması olanağı bulundu. Okul Alman öğretim planlarına dayandığı

[75] Aynı yerde, s. 534. — Ayrıca bkz: Nadolny, s. 102.
[76] *Orient-Nachrichten*, aynı yerde, s. 84.
[77] DZA Potsdam, RMWEV, Dış Ülkelerde Alman Okulları, n° 6656, s. 531.

için, buraya hiç bir Türk çocuğu gidemiyor. Bugün okulda yarısı Alman olmak üzere 150 öğrenci ve 8 öğretmen bulunuyor.[78]

Bununla birlikte Alman Okulunun yardımı ile Türkiye'de yürütülen faşist propaganda çalışmaları birçok engellerle karşılaştı ve bu engeller gösterilen çabaların başarısını şüpheye düşürdü. Türkiye'de ulusal, anti-emperyalist kemalist devrimin kazanımlarından biri de, yabancı okulların Türk denetimi altına sokulması ve Türk okulları için yürürlükte olan yönetmeliklere bağlanmasıydı. Bu, aynı zamanda, bütün öğrencilerin —Alman öğrencilerin de— Türk öğretmenleri tarafından Türkçe olarak verilen tarih, coğrafya, yurttaşlık bilgisi ve toplumbilim derslerine katılması gerektiği anlamına geliyordu. Bununla ilgili olarak Türkiye Eğitim Bakanlığının kabul ettiği bir yönetmelik, Ekim 1932 tarihini taşıyordu. 1937 güzüne kadar İstanbul'daki Alman Okulu, Türklerin de sessizce onaylaması ile yönetmeliğin uygulanmasını baltalayabildi. Sonunda, sözde Fransızlarla Avusturyalıların haber vermeleri yüzünden, yönetmeliği uygulamaya koymak zorunda kaldı.[79] Hemen ardından Alman Büyükelçisi Keller, Türk Dışişleri Bakanlığına iki sözlü nota verdi. Dışişleri Bakanı Aras ile Başbakan Celal Bayar konuyu incelediler. Büyükelçi, özellikle Alman öğrencilerin dil güçlüklerini öne sürdü ve "Almanya ile Türkiye arasında anlayışın uyanması ve derinleşmesi" için çok yardımı dokunmuş bulunan okulun varlığını sürdürmesinin "iyice şüpheli duruma girdiğini" ileri sürecek kadar durumu acıklı gösterdi.[80] Gerçi Türk dilinde Alman öğrencilerin başarılarının değerlendirilmesinde cömert davranılması konusunda anlaşma sağlandı, ama yönetmeliğin temel içeriği değiştirilmedi.[81]

[78] DZA Potsdam, RMWEV, Dış Ülkelerde Alman Okulları, n° 6655, s. 2, 50 vd.. ZfK, 12/1962, n° 2-3, s. 215.

[79] İstanbul Başkonsolosluğundan AA'ya, 22 Eylül 1937; İstanbul Alman Okulu Konusunda Not, DZA Potsdam, RMWEV, Dış Ülkelerde Alman Okulları, n° 6656, s. 1 vd., 18 vd..

[80] Aynı yerde, s. 16, 11 vd., 80 vd..

[81] Aynı yerde, s. 101 vd..

YABANCI OKULLARIN TÜRK DENETİMİ ALTINDA OLMASI VE TÜRK ÖĞRETMENLERE BASKI

Düpedüz üçüncü derecede bir konu ile ilgili olarak böylesine bir etkinliğe faşist diplomatları götüren şey neydi? Bunlar her şeyden önce Türk tarih kitaplarına karşı harekete geçmişlerdi. 1941 yılına kadar da faşistler Türk tarih öğretimi konusunda durmadan yakınmalarda bulunmuşlardı. Tarih öğretimi dargörüşlü bir burjuva milliyetçiliğine bağlı kalmışsa da, öte yandan da İstanbul'daki Alman Okulunun Alman, Türk ve başka öğrencilerini, Alman emperyalizmine ve militarizmine karşı saygı ile dolduracak bir olanak vermiyordu.[82] Eğitim Bakanlığının faşist memurlarını kızdıran asıl bu noktaydı. Ortaokullar için tarih kitabı konusunda Birinci Dünya Savaşı dönemine ilişkin olarak 1941'de şöyle deniyor: "Bir Alman-Türk silah kardeşliğinden, hatta Gelibolu'daki çetin çarpışmalarda Alman komutasından hiç bir yerde sözedilmiyor. ... Bunun gibi, Filistin'deki savaş meydanlarında ve Kafkas cephesinde Alman askerinin bulunmasından da sözedilmiyor."[83] Oysa Türk tarih kitapları daha da ileri gidiyordu. Bunlarda, Alman generallerinin Türkiye'de yalnız kendi çıkarları peşinde koştuğuna ve onların yüzünden Türk askerlerinin feda edildiğine değiniliyordu. Bu konuda ilkokul dördüncü sınıf tarih kitabı, o sıralarda bazı zamanlar "Almanların Türkiye'nin bütün işlerine karışmaya çalıştığını ve Türklere kötülük yaptıklarını" yazar.[84] Mustafa Kemal'in Alman genel karargâhını ziyareti sırasında Wilhelm II, Hindenburg ve Ludendorff ile görüşmesine ilişkin izlenimlerini, ortaokul ders kitabı şöyle yansıtır: Atatürk "Alman önderlerinin düzeyini ve değerini keskin anlayışı ile ölçebilecek durumdadır

[82] Bkz: Örneğin İstanbul Alman Okulu konusunda RMWEV'in raporu: Eğitim, "Türklerin istekleri dolayısıyla Almanların istediği gibi artık olanaklı değildir", aynı yerde, s. 26.

[83] Aynı yerde, s. 524.

[84] Aynı yerde, n° 6655, s. 38.

ve aldığı izlenim iyimser değildir."[85] Alman Başkonsolosluğu, "Türklerin gelişmiş olan kendi varlık bilinci" konusundaki öfkesini 14 Mart 1938'de açığa vurdu. Bu bilinç, Almanya'yı Birinci Dünya Savaşının "başlıca suçluları" arasında ilân etmişti. Başkonsolosluk, Türklerin bu "kendini beğenmişliğinin" bir de "hakedilmemiş bir övgü ile artırılmamasına" dikkati çeker.[86]

Bununla birlikte Alman faşist tarafı, Almanca dersi çerçevesinde verilen tarih bilgisi ile karşı-ağırlığı koyarak dengeyi sağlayabiliyordu. Bundan başka, Eğitim Bakanlığının dosyalarından dolaylı olarak anlaşıldığına göre, tarih dersini Almanca dersiyle bağdaştırmaları için Türk öğretmenler üzerinde etki de yapılıyordu. Örneğin Genel Müdür Bense, 1942 lise bitirme sınavları dolayısıyla, İstanbul Alman Okulundaki Türk tarih öğretmeninin bu yıl ilk kez Versailles anlaşması üzerinde faşist anlamda ve faşist terminoloji ile konuştuğunu bildirmişti.[87]

ALMAN BİLİM ADAMLARININ YÜKSEK OKULLARDA GÖREV ALMASI, ALMAN SINAÎ ÜRÜNLERİNİN İHRACATINI ARTIRMAK İÇİN BİR ARAÇTI

Bugün Batı Almanya yayınlarında, Kemal Atatürk döneminde Türk yüksek okullarının kurulmasında, özellikle Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsünde ve İstanbul Üniversitesinde, ayrıca kent planlamasında ve başka projelerde Alman bilim adamlarının üstün katkısı övülüyorsa, bunu yaparken güdülen niyet, Türkiye'de Bonn'un bugün uyguladığı "kültür çalışması" için bir "örnek" yaratmaktır.[88] Bununla ilgili ola-

[85] Aynı yerde.
[86] Aynı yerde, s. 37 vd..
[87] Aynı yerde, n° 6656, s. 524.
[88] Bkz: Friedrich Karl Kienitz, "Geschichte der deutsch-türkischen Beziehungen", ZfK, yıl 12/1962, n° 2-3, s. 202 vd.; F. Christiansen-Weniger, "Deutsche Sachverständige im Dienste der türkischen Regierung 1923-1944", aynı yerde, s. 217.

rak, böyle bir etkinlikle bağıntılı bulunan derin, kısmen acıklı konulara bilerek girmekten kaçınılır. Türk hükümeti, yirminci yılların ikinci yarısında, Birinci Dünya Savaşında yenilmiş olması dolayısıyla, Almanya'yı kendi bağımsızlığı için bütün öteki emperyalist büyük devletler arasında en az tehlikeli gördüğü için, Alman bilim adamlarını ülkesine getirmişti. Alman üniversite profesörlerinin çoğu da, görevlerinin, kendi uzmanlık alanlarında bu ülkenin barışçı kalkınması için ellerinden geleni yapmak olduğunu kabul ediyorlardı. Ama bu çalışmaların tarihsel değerlenmesi, onların çoğunlukla çok öznel olan birçok nedenleri çerçevesinde bırakılamaz. Alman finans-kapitali bununla kendi hedeflerine doğru yürüyordu. Deutsche Bank'ın Türkiye'deki Alman bilim adamları ile yoğun biçimde ilgilenmesi bile bunu göstermeye yeter. Banka müdürü Petzold, 27 Ekim 1933'te, Berlin'deki "Deutscher Klub"de sanayici ve parababaları önünde şunları açıkladı: Türkiye'nin kalkınması bilimin etkisi altında geliştiği için, "Türk biliminin ve okulculuğunun Alman etkisi altına alınması elden geldiği kadar genişletilmelidir."[89] O halde bu çevreler için önemli olan, az gelişmiş devletlerin "etkilenmesi"nin çıplak, kaba emperyalist yönteminden başka bir şey değildi. Bir yıl sonra müdür Weigelt, "Türk yüksek öğrenim gençliğinin eskisine göre gittikçe daha geniş ölçüde Alman dilini öğrenmek zorunda kalmasını, sonunda da Alman yöntemlerini ve araçlarını kullanmak zorunluluğunu duymasını" önemli sayıyordu.[90] Demek ki, Türkiye'ye ihracatı canlandırmak için çok iyi bir araçtı bu. Dr. Weigelt'in İstanbul Üniversitesinde çalışan Alman bilim adamlarına ilişkin olarak 23 Mayıs 1934'te verdiği 30 kişilik listede, faşist Almanya'dan ırkçılık ve politika nedenleri yüzünden dışarıya göç etmiş kişilerin adları da vardı. Faşist propaganda, örne-

[89] Deutsche Bank Berlin'in dosyaları, Genel Sekreterlik, Dr. Weigelt, Türkiye dosyaları.

[90] Aynı yerde.

ğin 1962'de Stuttgart'ta çıkan *Zeitschrift für Kulturaustausch*'da Christiansen-Weniger'in de yaptığı gibi, "Almanya için reklam" biçimli alçakça bir örtü altında, bilim adamlarının çalışmalarını da kendi başarı listesine kaydetmeye çalışıyordu. Stuttgart'lı yazar, Türkiye'deki Alman göçmenleri, Bonn'un yeni sömürgecilerinin anladığı gibi "Türk-Alman dostluğunun taşıyıcıları ve destekleyicileri" haline sokmaktan çekinmiyor.[91]

BİLİM ADAMI VE CASUSLUK

Christiansen, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsünü kuran, savaş günlerine kadar oraya rektör ve profesör atayan Alman tarımbilimcileri heyetindendi.[92] Anlaşılan kendisi, faşist propaganda ve casusluk hizmetinde bulunmuş Alman profesörlerden biriydi. Batı Orduları Başkomutanlığının Karşı-Casusluk Dairesinin 18 Mart 1940 tarihli bir raporundan anlaşıldığına göre, nazi partisi dış ülkeler örgütü, kendisini, işgal edilen Polonya bölgelerinde görevlendirmek üzere Almanya'ya geri çağırmıştı. Bu karar, raporda sert biçimde eleştiriliyor: "Bu adamı, Almanlığın değerli bir temsilcisi olarak çalıştığı ve aynı zamanda ülkeyi tanıma konusundaki bilgilerini Almanya çıkarına değerlendirebildiği Ankara'da bırakmak çok daha önemliydi."[93] Bu raporun Alman militarist casusluk örgütünden geldiği gözönüne alınırsa, faşist Almanya'nın siyasal ve askerî önderlerinin Türkiye'deki Alman bilim adamlarının çalışmasından nasıl yararlanmak istediği konusunda başka bir yorum yapmanın gereği kalmaz.

Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü ile İstanbul Üniversitesinden başka, faşist kültür propagandası, İstanbul Teknik

[91] Christiansen-Weniger, aynı yerde, s. 217 vd..

[92] Daha geniş bilgi için bkz: aynı yerde, Nadolny, aynı kaynak, s. 5, 104 vd.; *Mitteilungen der türkischen Handelskammer für Deutschland*, 1937, nº 10, s. 7.

[93] DZA Potsdam, AA, Pol, nº 61179, s. 40 vd..

Üniversitesi ile Teknik Okul üzerinde de yoğunlaşmıştı. Bu sonuncu kuruluşun yapı planlarının hepsi Almanya'dan getirildi, Fransız öğretim programlarından Alman öğretim programlarına geçildi ve okulun müdür yardımcısı, bütün öğretim üyelerinin öğrenim görmüş olduğu Almanya'ya bir inceleme gezisi için gönderildi. Okulda ayrıca Alman öğretim üyeleri de vardı ve bütün öğretim araçları Almanya'dan getirilmişti.[94] İstanbul Teknik Üniversitesinde ve Ankara Güzel Sanatlar Akademisinde faşist kültür yayılmasının koşulları biraz daha güç gelişiyordu.[95] Buralarda çetin bir Fransız ve İngiliz rekabeti ile savaşmak zorunluluğu vardı. 21 Nisan 1938'de İstanbul Başkonsolosluğu, Teknik Üniversitede 6 Fransız ve 2 Alman öğretim üyesi çalıştığını saptadı. Oysa aynı günlerde, "o güne değin egemen olan Fransız kliğinin etkisinin" kaybolmaya yüz tuttuğu, özellikle Almanya'da öğrenim yapan ikinci müdür Mukbil'in dönüşünden sonra böyle bir gelişme olduğu görülüyordu.[96] Savaş sırasında Alman tarafı, boşalan öğretim üyesi kürsülerinin İngiliz profesörlerine verilmesini önlemek için çok çeşitli yollara başvurdu.[97]

Türkiye'de bu kadar çok sayıda Alman üniversite profesörünün çalışması, Türk öğrencilerin çoğunun yabancı dil olarak Almancayı seçmesi sonucunu doğurdu. Bu yüzden faşist Eğitim Bakanlığı, Türk yüksek öğrenim kurumlarına Almanca öğretmeni sağlamak için sürekli olarak çaba gösteriyordu. 1937'de Yüksek Ziraat Enstitüsünde 4 Almanca öğretmeni vardı.[98] Bundan başka 1941'de Türk Eğitim Bakanlığının buyruğu üzerine büyük Türk kentlerinin "halkevleri" Al-

[94] DZA Potsdam, RMWEV, Meslek Eğitimi Bölümü, n° 10564, Türkiye'nin Dış Konuları, c. 1, Aralık 1936 - Ağustos 1944, s. 158, 195 vd., 198, 210.

[95] Bkz: Aynı yerde, s. 178, 192, 207.

[96] Aynı yerde, s. 173.

[97] Aynı yerde, n° 6657, s. 2.

[98] Genel Müdür Dr. Löffler'in AA'ya 23 Temmuz 1935 tarihli raporu, DZA Potsdam, RMWEV, Dış Ülkelerde Alman Okulları, n° 6655, s. 11 vd.; ve aynı yerde s. 24, 55 (Papen'den AA'ya, 17 Temmuz 1939, Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi ve Ankara Siyasal Bilgiler Yüksek Okulunda Almanca öğretmeni Dr. Möller'in altı aylık raporu).

man dilinin öğrenilmesi için parasız kurslar açtılar. Bu kurslar, 1956'da kurulan "Türk-Alman Kültür Danışma Kurulu" için örnek oldu. Bu çerçevede Münih'teki "Goethe Enstitüsü"nün öğretmenleri İstanbul, Ankara ve İzmir'de dil kurslarını yürütmektedirler. 1956'da 800 öğrenci ile başlayan kurslarda, 1962'de 3.000 öğrenci bulunuyordu.[99]

Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı sırasında başlayan "okuma salonu" ve kitaplıklar kurma işini de Bonn'un kültür çalışma örgütü çok daha geniş bir ölçüde sürdürdü. 1955'te Dışişleri Bakanlığı Kültür Dairesinin yardımı ile Ankara'da Alman Kitaplığı kuruldu. Burada 8.000 cilt kitap, bir okuma salonu, konferans ve sergi salonları vardır. Federal Almanya'ya ilişkin filmler gösterilir ve başka kültür toplantıları düzenlenir. 18 Haziran 1962'de Alman Kitaplığı salonlarında açılan "Duvar" adlı sergiyi Türk hükümetinin önde gelenleri de ziyaret etmişlerdi.[100]

ALMAN EMPERYALİSTLERİ, KENDİ ÇIKARLARINI SAVUNACAK YÜKSEK YÖNETİCİ KADRO YETİŞTİRMEK İSTİYORDU

Alman emperyalistlerinin niyeti, Türk eğitimini etkileme yoluyla daha sonra, eski öğretmenlerinin ve eğiticilerinin anavatanı ile işbirliğini, ileride bulunacağı yüksek yerlerde savunacak yönetici kadroları yetiştirmekti. Türk öğrencilerinin Alman üniversitelerinde ve yüksek okullarında öğrenimini sistematik olarak destekleme işi de aynı hedefe yönelmişti. 1939 ilkyazında yurtları dışında öğrenim yapan Türk öğrencilerin yüzde 80'i Almanya'da bulunuyordu. Başka alanlarda meslek öğrenimi yapanlar için de durum böyleydi.[101] Faşist

[99] ZfK, 12/1962, n° 2-3, s. 216.

[100] Aynı yarde.

[101] DZA Potsdam, RMWEV, Meslek Eğitimi Bölümü, n° 10564, s. 248 vd., Alman dış politikası dosyaları, Seri D, c. VI. s. 556; *Orient-Nachrichten*, 1935/36, n° 28, s. 15; Arsenian, aynı kitap, s. 426; Davos, aynı yerde, s. 295.

propaganda ajanları, Almanya'dan dönmüş olup da, okullarda, teknik enstitülerde, devlet demiryollarında, sanayide ve madencilikte, tarım kurumlarında ve son olarak da bizzat hükümet işlerinde önemli görevler yüklenmiş olanlarla sürekli ilişki içinde bulunuyorlardı.

Bu etkileme, sonuçlarını da verdi. Ellinci yılların başlarında Türkiye'yi ekonomik sömürü alanı olarak Alman finans-kapitaline yeniden teslim eden eski bağların gene kurulmasında Bonn hükümetine yardım etti. Öğrenci ve yüksek okul stajyerleri konusunda da eski durumlar yeniden kazanıldı. 1954'te Batı Almanya'da yeniden 405 öğrenci öğrenim yapıyordu. Bu sayı 1962'de 1.365'e yükseldi. Stajyer öğrenci değiştokuşu da yapılmaktadır. Ama Federal Almanya'da Türk öğrencileri sayısının son yıllarda artık yükselmemesi, bunların da çoğu zaman, Batı Almanya basınının, filmciliğinin, radyo ve televizyonunun, Batı Almanya halkına modern Türkiye'nin gerçek yaşamını göstermek için pek az şey yapmakta olduğundan yakınmaları ilginçtir. Fes *artı* harem *eşittir* Türkiye, gibi eskimiş görüşlere gene sık sık raslanıyordu.[102]

TİYATRO VE MÜZİK ALANINDA İNGİLİZ-FRANSIZ VE ALMAN PROPAGANDA YARIŞIMI

19 Ekim 1939 tarihli Türk-İngiliz-Fransız Yardım Anlaşmasının yapılması ile 18 Haziran 1941 tarihli Alman-Türk Dostluk Anlaşmasının imzalanması arasındaki dönemde, faşist propaganda etkinliği çok sayıda engellerle karşılaştı. Bunların bir kısmı Türk makamlarından, bir kısmı da müttefik karşı-propagandasından geliyordu. Bu karışık durumda Ankara'daki Alman Büyükelçiliği, önde gelen Türk tiyatro kuruluşunun yöneticisi Ertuğrul Muhsin'e, Lessing'in *Emilia Galotti* adlı yapıtının Avrupalıların eleştirisine bile göğüs gerebilecek biçimde sahnelenmesi hazırlıklarını her bakımdan destekle-

[102] Bkz: ZfK, 12/1962 n° 2-3, s. 224, vd..

meyi uygun gördü.[103] Basın Ataşesi Schmidt-Dumont, "Lessing'in *Emilia Galotti* adlı tiyatro oyununu günümüzdeki gerginlik içinde Ertuğrul'un sahneye koymaya girişmesini" bile önemli bir olay olarak övgü ile belirtiyordu.[104] Elçi Kroll, Dışişleri Bakanlığına şunu bildirdi: "Burada sözkonusu olan, Alman yönetimi, sanatı ve düzenlemesinin tanıtılması için önemli bir fırsattır. Alman propagandasının bugün için başka alanlarda sert bir direnme ile karşılaşması dolayısıyla bu fırsattan elbette yararlanılacaktır."[105] Yönetim kitapları, kostüm resimleri, dekorlar ve programlar konusundaki yazarlık hakları ile ilgili kuşkuların bir kenara bırakılması için Almanya'daki yetkili yerlere sık sık çağrıda bulunuldu ve sonunda bu iş de başarıldı. Ankara'daki Alman Büyükelçiliği tarafından yürütülen tüm sanat ve müzik propagandasını, siyasal düşünceler belirliyordu. 1934 yılında Türkiye'de oluşan çok sayıda Sovyet kültür olayları, bir yıl sonraki Alman sanat sergisi yüzünden unutuldu.[106] Profesör Ebert'in Türkiye Eğitim Bakanlığına danışman olarak atanması —Ebert uzun yıllar boyunca Ankara Devlet Konservatuvarında yeni Türk tiyatro kuşağını eğitmişti— o güne kadar Türk tiyatrosunu etkisi altında bulunduran Fransız rakibe karşı başarı olarak değerlendirildi.[107] Bir tiyatro ajanlığı, belli bir oyun mevsiminde herhangi bir Alman dans ve operet grubu ile anlaşma yapmazsa, Schmidt-Dumont onu hemen "Alman düşmanı" diye tanımlıyordu. Kasım 1938'de "Comedie Française"in vereceği temsili kuşku ile karşıladı ve bunu "daha büyük bir Fransız reklam kampanyasının başlangıcı" olarak kabul etti. Bununla birlikte Kemal Atatürk için yapılan resmî matem do-

[103] Kroll'dan AA'ya, 21 Kasım 1940, DZA Potsdam, Promi, Bölüm VI Tiyatro, n° 566, s. 280 vd..

[104] Schmidt-Dumont'nun notu, 18 Şubat 1941, aynı yerde, s. 289.

[105] Kroll'dan AA'ya, 21 Kasım 1940, aynı yerde, s. 281.

[106] Schmidt-Dumont'dan Promi'ye, 14 Aralık 1936, aynı yerde, s. 166.

[107] Ankara Alman Büyükelçiliği: O sıralarda Türkiye Eğitim Bakanlığında tiyatro işleri danışmanı Prof. Ebert'le bir konuşmanın notu, 15 Mart 1937, aynı yerde, s. 172 vd..

layısıyla proje gerçekleşemedi.[108]

Dostluk anlaşmasının imzalanmasından sonra Alman Büyükelçiliği, *Don Carlos*'u ve Hauptmann'ın 80. doğum günü dolayısıyla *Meslektaş Crampton*'u sahneye koyan Muhsin Ertuğrul'un desteklenmesini yoğunlaştırdı.[109] Erna Sack ve Esther Rethy, Türkiye'de konuk sanatçı olarak bulundular. Artık Alman yayınevleri de opera partitürlerini Türk sahnelerine veriyorlardı.[110] "Alman propagandası için büyük kazançlar sağlandığı" için Alman operet toplulukları Türkiye'ye geziler düzenlediler.[111] Schmidt-Dumont, ilk savaş yıllarının güçlüklerini geride bırakarak 23 Haziran 1942'de şöyle diyordu: "Bugün ise her şey değişmeye başlamıştır ve böyle bir propaganda için ortam gittikçe daha elverişli hale gelmektedir,"[112] 18 Haziran 1941'den hemen sonra, modern Türk tiyatrosunun öncüsü Muhsin Ertuğrul, faşistler tarafından Almanya'ya çağrıldı. Kendisi 30 Ocak 1942'de Viyana havaalanına vardığı zaman, büyük sözler eden faşist propagandanın bütün kofluğu kendini gösterdi. "Büyük bir benzin kıtlığı dolayısıyla ... Bay Ertuğrul'u bir araba ile uçaktan alıp getirmek ... olanağı bulunamamıştı."[113] Bu, Moskova önündeki meydan savaşının Alman propagandasının ayağı altındaki tabanı nasıl çekip aldığını gösteren küçük, ama tanımlayıcı bir belirtiydi. Daha sonra, Mayıs 1944'te, çoktandır planlanan bir Alman operet ve dans grubunun konuk sanatçı temsilleri "taşıma tekniği ve döviz nedenleri" dolayısıyla iptal edilmişti.[114] Balkanlar, artık, faşist orduların elinde yeteri kadar sımsıkı tutulamıyordu.

Türkiye'de Ebert'ten başka, Ankara Devlet Konserva-

[108] Papen'den AA'ya, 2 Aralık 1942, aynı yerde, s. 267; ayrıca bkz: s. 343
[109] Aynı yerde, s. 204, 237, 243, 249.
[110] Aynı yerde, s. 253, 476, 523, 525, 533, 538.
[111] Aynı yerde, s. 584.
[112] Schmidt-Dumont'dan Promi'ye, 23 Haziran 1942, aynı yerde, s. 488.
[113] Aynı yerde, s. 375.
[114] Tiyatro bölümünden Dr. Lang ile bir görüşme konusunda Schmidt-Dumont'nun notu, 9 Mayıs 1944, aynı yerde, s. 594.

tuvarını kuran Paul Hindemith ve Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrasının kurucusu ve yöneticisi Ernst Prätorius gibi birçok tanınmış ve yurt dışına göç etmiş Alman bestecileri de çalışıyorlardı. Faşist propaganda bilinen nedenlerden dolayı bu kişileri kendi amaçları için kazanmayı başaramamışsa da, buna karşın bugünkü Batı Almanya yayımcıları, sözü geçen sanatçıları Alman-Türk "dostluğunun" yüzyıllara varan sürekliliği konusunda kendi çizdikleri tablonun içine koyarak, bu yöndeki çalışmaları da Alman emperyalizminin hesabına geçirmektedirler.[115]

Faşist "Reich Tiyatro Odaları" ve başka örgütler, Alman tiyatro ve müzik yaratıcılarını Türkiye'ye kadar kovuşturdular. Örneğin, bu örgütün başkanı Eugen Klöpfer, Alman Büyükelçiliğinin sorusu üzerine, sanatçıların, dramaturgların vb. "siyasal güvenilirliği" konusunda sürekli bilgi veriyordu. Özellikle eskiden marksizme karşı yakınlık duyduğu şüphesi altında bulunanlar sıkı biçimde gözetleniyordu.[116]

DERNEK VE ODALAR ALANINDA ÇALIŞMALAR

Son olarak, Türkiye'de faşizmin ve onun "yeni düzen planlarının" propagandası ile uğraşan birkaç örgüte ve derneğe bir gözatılacaktır. Bu konuda Almanya'da, Şubat 1928'de kurulan, Alman piyasasına bağlı Türk ticaret burjuvazisi ile önemli Alman ihracat firmalarının ve sanayi tekellerinin temsil edildiği "Almanya Türk Ticaret Odası" yanında,[117] özellikle 1934'te kurulan "Alman Doğu Derneği" etkinlik gösteriyordu. Dernek, başta ekonomik ve kültürel alanda olmak üzere Ya-

[115] Bkz: Johannes Haas-Heye, "Deutsch-türkische kulturelle Einrichtungen in der Türkei." ZfK, 12/1962, n° 2-3, s. 212 vd..

[116] Bkz: Ankara Tiyatro Akademisinin sanat yöneticisi Alfred Braun ile yapılan bir görüşme konusunda Ankara Alman Büyükelçiliğinin notu, 3 Mart 1938; Eugen Klöpfer'den Promi'ye, 12 Nisan 1938, DZA Potsdam, Bölüm VI Tiyatro, s. 221, 225.

[117] Bkz: Osman Zeki Torgay, *Der deutsch-türkische Handel. Organisation und Technik*, Hamburg/Berlin 1939, s. 78 vd..

kındoğu ülkelerinde Alman emperyalizminin etkinliğini desteklemek için hareketli bir etkinliği geliştiriyordu. Derneğin başka bir görev alanı da, "Doğudaki Almanların ve Almanya'da bulunan Doğu ülkeleri insanlarının çalışmaları için gerekli olan bütün bilgilerin sağlanmasıydı."[118] Derneğin ülke komisyonları arasında bir de "Türkiye Komisyonu" vardı. Bunun başkanı, Deutsche Bank'ın direktörü Weigelt, Alman tekelci sermayesinin Türkiye'ye yayılmasında rol almış bu en önde gelen kişiden daha az önemli biri değildi. Doğu Derneği tarafından yayınlanan basın organı *Orient-Nachrichten*, "yazıişleri müdürü" olarak Reinhard Hüber tarafından hazırlanıyordu.[119] Hüber, İkinci Dünya Savaşından sonra, faşist Doğu Derneğinin ardıl örgütü olan Yakın ve Ortadoğu derneğinin müdürlüğüne yükseldi. Faşist yanlı yayımcılık çalışmasını, yeni-sömürgeciliğin anlamına göre biraz değiştirerek, 1945'ten sonra da sürdürdü.[120] Doğu Derneği yanında 1919'da kurulmuş olan, özellikle Alman gençliği arasında, Birinci Dünya Savaşındaki Alman askerî doğu seferleri ruhu içinde "her yerde ilgiyi dış ülkelere ve özellikle dost doğu ülkelerine yöneltme" propagandası yapan "Asya savaşçıları ve Doğu Dostları Birliği" vardı.[121]

Türkiye'de ise, 1847'den bu yana, İstanbul'da Bohemya'lı Alman cam tüccarları tarafından kurulmuş Alman "Teutonia" kulübü vardı. Bu kulüp, toplumsal merkezini "Teutonia" kulübü binasının meydana getirdiği tüm Alman kolonisi gibi, Alman tekelci sermayesinin yolladığı görevlilerin kapanına girmişti. Bu arada nazi partisi önde gelenlerinin güçlü desteği de onların yanındaydı. 1933 yılına kadar İstanbul'da var olan "Alemannia" ve "Deutscher Ausflugsverein" gibi dernekler

[118] Reinhard Hüber, *Deutschland und der Wirtschaftsausbau des Vorderen Orients*, Stuttgart 1939, s. 110.

[119] Bkz: *Orient-Nachrichten*, 1935/36, n° 23/24, s. 18; n° 28; s. 15; 1937, n° 18, s. 296.

[120] Bkz: Reinhard Hüber, *Allahu Akbar! Nahost ruft uns!* Hamburg 1954; aynı yazar, "Türkei als Vorposten Europas" *Aussenpolitik*, 1959, n° 3.

[121] *Orient-Nachrichten*, 1937, n° 18, s. 296.

ona bağlanmıştı. 1939'da Deutsche Bank'ın İstanbul müdürlerinden Weitdmann, "Teutonia"nın başkanıydı ve Alman kolonisinin başında da, İstanbul Alman Okulunun yönetim kurulunda daha önce karşımıza çıkan denizcilik işletmesi müdürü Meves[122] bulunuyordu. Meves, öncülü pek fazla beceriksiz davrandığı için, nazi partisi dış ülkeler örgütünün İstanbul grubunun yönetimini de yüklenmişti. Türk yasaları yabancıların siyasal birlikler kurmasını yasakladığı halde —yasa yalnızca sola karşı çok sert biçimde uygulanıyordu—, grup yöneticisi Gückes uzun yıllar "Teutonia" dernek binasında nazi partisinin toplantılarını düzenlemişti. Bu toplantılarda bayraklar gösteriliyor ve üniformalar giyiliyordu. Toplantıların yasaklanmaması, ancak Guckes'in Türk polisi ile olan iyi ilişkileri ile sağlanıyordu. Ancak olaylar yalnız Türk İçişleri Bakanlığınca değil, Dışişleri Bakanlığınca da bilindiği için Meves, dernek binasının kapatılması tehlikesini göze almamak için uygulamalarından vazgeçti. Artık bu türlü törenleri Büyükelçiliğin egemenlik alanı içinde bulunan Alman Başkonsolosluğunun salonlarında yürütüyordu.[123] "Teutonia"da, gene de, iki haftada bir siyasal toplantılar düzenleniyordu. Bir "savaş örgütü" haline dönüşmüş olan parti İstanbul dış örgütü, siyasal duruma uygun olarak oldukça çekingen davranıyordu —gene de "Teutonia"da zaman zaman aramalar ve sorgular yapılıyordu—, ama 1941'de yeniden daha güçlü olarak kendini gösterdi.[124]

SAVAŞTAN SONRA, BATI ALMAN TEKELLERİNİN DERNEK VE ODALARI KULLANMASI

1944 yılında Türkiye ile Almanya arasında ilişkilerin ke-

[122] *Orient-Nachrichten*, 1939, s. 138; ayrıca bkz: Nadolny, ayrıı kitap, s. 113; ZfK, 12/1962, n° 2-3, s. 214.

[123] Keller'den AA'ya, 18 Ocak 1938, Alman dış politikasının dosyaları, Seri D, c. V, s. 600.

[124] Bkz: DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61179, s. 40; *Aussendeutscher Wochenspiegel des Deutschen Auslands-Instituts*, Stuttgat 1940, 3. hafta, s. 28 vd..

silmesinden sonra elkonan binasını "Teutoina", 1954'te geri aldı. Dernek bu kez utanmadan kendisine "Deutscher Klub" adını verdi ve 1962'de 250 üyesi vardı.[125] Ancak Bonn'un kültür propagandası için daha büyük önem kazanan "Türk-Alman Dostluk Dernekleri" oldu. Bunların görevi, eğlenti niteliğinde buluşmalar çerçevesinde Batı Almanlarla Türkler arasında kişisel ilişkiler kurmak, toplu geziler, tartışmalar ve film gösterileri düzenlemektir. Halen Türk kentlerinde dostluk derneklerinin küçük kitaplıklara da sahip 10 yerel şubesi vardır.[126]

Batı Almanya tekellerinin Türkiye'de yeni sömürgeci ekonomik ve siyasal yayılmasını desteklemek için 1953'te Türkiye'ye yaptıkları geziden henüz dönmüş olan birkaç Federal Meclis üyesi, Bonn'da, Prof. Dr. Fritz Baade'nin başkanlığında "Alman Türk Derneği"ni kurdu. İlk yönetim kurulunda Bonn'un bugünkü başbakan yardımcısı Mende de vardı. 1954-55'te derneğin önemini göstermek için Adenauer ile Heuss da derneğe girdiler. Derneğin Hamburg'dan Münih'e kadar şubeleri vardır ve Türkiye ile ticaret konusuna ilgi gösteren tekellerle sıkı ilişki halindedir. Bu bakımdan Batı Almanya tekelci sermayesinin ve hükümetteki görevlilerinin bugün uyguladığı ve günümüzün koşullarına uydurulmuş yeni yöntemleri için iyi bir örnektir. Bonn'da derneğin kurucularından biri olan Johannes Bergius bu yöntemleri şöyle belirtiyor: "Derneğin sahip olduğu avantaj, resmî olmaması —böylece bağımsız bulunması ve siyasal bir çizgi içinde bulunmaması—, öte yandan da federal makamların ve Federal Meclisin desteğiyle etkinlikleri için sağlam bir temele sahip bulunmasıdır. Derneğin ana ilkesi, üye kaydederken sayı rekorları kırmak değil, yalnız Türkiye ile gerçekten ilgilenen kişileri, grupları ya da firmaları karşısına almasıdır."[127] Yeni bir etiket altında Almanya'nın Yakındoğu ya-

[125] ZfK, yıl 12/1962, n° 2-3, s. 214.
[126] Aynı yerde, s. 216 vd..

yılmasının eski hedeflerine nasıl ulaşılmak istendiği bundan daha açık bir biçimde söylenemez.

ALMAN FAŞİST PROPAGANDA VE ETKİNLİĞİNİN TÜRKİYE'NİN POLİTİKASINDA DOĞURDUĞU SONUÇLAR VE BATI ALMAN TEKELCİ SERMAYESİNE SAĞLADIĞI GELENEKSEL TEMEL

Türkiye'de faşist propaganda etkilerine, bunun bazı yöntemlerini incelerken değinmiştik. Burada özet olarak bir kez daha belirtmelidir ki, faşist propaganda Türkiye'nin mihver devletleri tarafında savaşa girmesini amaçlayan, politikanın ve savaş yönetiminin belirlediği ana hedefe ulaşmayı başaramamıştır. Türkiye'nin egemen çevreleri, İngiltere ve daha sonra artan bir ölçüde ABD ile gelişen ilişkilerinden vazgeçmeye istekli olmamışlardır. Onlar bu ilişkileri en sonunda ülkenin egemenliğini tehlikeye sokan Alman emperyalizmine karşı bir denge öğesi olarak görüyorlardı. Ayrıca müttefiklerin çok etkin karşı-propagandası, siyasal ve askerî olayların genel eğilimi de buna ekleniyordu. En becerikli bir propaganda bile, Hitler ordularının Sovyetler Birliği'nin savaş alanlarında uğradığı yok edici yenilgileri sürekli olarak aşamazdı.

Öte yandan faşist propaganda, Türkiye'nin özellikle 1940-41 yıllarında İngiltere'ye ve Balkan Paktı üyelerine karşı ittifak yükümlülüklerini yerine getirmekten alıkonmasına yardım etti. Türkiye, aynı zamanda, Alman faşistlerine bütün Yakındoğu için, özellikle Arap ülkeleri için bir propaganda ve casusluk merkezi olarak hizmet etti.[128] Faşist propaganda, otuzuncu yılların ikinci yarısında Ankara hükümetinin Sovyetler Birliği'yle daha önceki dostluğundan uzaklaş-

[127] Johannes Bergius, "Aus dem Arbeitsgebiet der Deutsch-Türkischen Gesellschaft", aynı yerde, s. 224. Ayrıca bkz: s. 222 vd..

[128] Bu konu üzerinde burada daha geniş olarak durulamamıştır. Bunun için bkz: Tillmann, aynı kitap.

maya başlaması ile Türkiye'nin politikasındaki bu eğilimin daha da güçlendirilmesini sağlamaya çalıştı. Bunda bir ölçüde başarılı da oldu. Böylece Sovyetler Birliği'ne yapılan saldırıdan sonra Türkiye'nin faşist silah sanayiine sağladığı ekonomik destek bir ölçüde Sovyetler Birliği'ne karşı yapılan faşist kışkırtma ve iftira kampanyasının sonuçlarından sayılır.

Bütün bunlardan daha önemlisi, faşist kültür propagandasının başarısıdır. Bu propaganda, Federal Cumhuriyete —"Üçüncü Reich"in yerine kurulan devlete— *eski politikayı yeni bir kıyafet içinde sürdürmek için* bağların yeniden kurulması bakımından ideal bir temel olmuştur. Yeni-sömürgeci Bonn ideologlarının ve politikacılarının "kültür çalışmalarında" tamamen bilinçli olarak —bazı yöntemleri eleştirmeden yapmamakla birlikte— faşist "kültür propagandası" örneğine dayanmaları ve ondan beslenmelerini saptamak ilginçtir. Stuttgart Dış İlişkiler Enstitüsünden Franz Thierfelder, 1955'te, Alman okullarını ve üniversitelerini bitirmiş ve bugün ülkelerinin önemli yerlerinde oturan onbinlerce ve yüzbinlerce bir yabancılar tabakasından sözetmiş, konuşmasını şöyle sürdürmüştü: "Bu tabaka kin propagandasının boşanmalarına karşı (bununla, yazar, insanlığa karşı işlenen faşist cinayetlerin 1945'ten sonra ortaya çıkarılmasını kastediyor), bağışıklık kazanmakla kalmamış, kendilerinin yetişmesi için çok yardımı dokunan insanların savunulmasını da bir yükümlülük saymıştır. Başka bir deyişle, Almanlar, sendeleyene destek olan ve yıkılanın tekrar yapılmasında yardımcı olmak isteyen savunucuları, hiç umut etmeden yanıbaşlarında (bazan hak etmeden bile) buluvermişlerdi."[129] Thierfelder, bu olayı, parantez içinde Erhard'ın çok övülen "ekonomi mucizesi"nin yanına yerleştirdi ve "kültür politikası mucizesi" diye adlandırdı. Aynı düşünceyi, Reinhard Hüber,

[129] Franz Thierfelder, "Deutsches Auslandsschulwesen", *Mitteilungen des Instituts für Auslandsbeziehungen*, 5/1955, n° 1/2, s. 44.

Türkiye ile ilgili olarak somut duruma getirmiştir.[130]

ALMAN EMPERYALİZMİNİN FAŞİST TEMELİNİN MASKELENMESİ

Batı Almanya tekelci sermayesi 1949'dan sonra Türk dış ticaretinde eski etkinliğini yeniden kazanmakla kalmamış, her zaman için uçurumun kenarında bulunan Türk maliyesini destekleme konusunda çok yönlü birçok eylemlerde başrolü de oynamış, Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğuna ortak üye olmasında baş girişimciliği ve öncülüğü taşımıştır. 1964 yılına kadar Batı Almanya, Türkiye'yi ekonomik, siyasal ve askerî etkinlik alanı haline getirmek için hemen hemen bir milyar mark yatırım yapmıştır.[131]

Dünyanın az gelişmiş başka bölgelerine de yönelmiş olan bu sermaye saldırısının kültür politikası biçimindeki fon müziğini, Federal Meclis Başkanı Eugen Gerstenmaier, 1958'de, "Yabancı Ülkelerde Alman Kültür Politikası" başlıklı özel konferansında yineledi. Kendisinin başlıca çabası, Bonn'un atom ve rövanş politikasını gizlemek ve yabancı ülkelerden, "bizim ne olmak istediğimiz konusunda, bütün isteğimizin iyi niyetli komşular ve güvenilir dostlar, barış insanları ve özgürlüğün düşkünleri ... olduğumuz konusunda bize inanmalarını"[132] istemekti. Alman emperyalistini böyle namuslu federal yurttaş olarak maskelemek isteyince, yabancı ülkelerin etkilenmesi için onun eline yeni bir araç vermek de uygun düşer. Faşist üslupta kültür propagandasını günümüzün durumu içinde Gerstenmaier, uygun görmüyor ve bunun yerine "dış ülkelerde dürüst bir kültür politikası" öneriyor.[133] Ama burada temelden bir değişmenin sözkonusu ol-

[130] Reinhard Hüber, "Türkei als Vorposten Europas", *Aussenpolitik*, 1959, n° 3, s. 189.

[131] *Berichte des Deutschen Wirtschaftsinstituts*, Berlin 1964, n° 12, s. 10 vd..

[132] Eugen Gerstenmaier, "Deutsche Kulturpolitik im Ausland?", *Mitteilungen des Instituts für Auslandsbeziehungen*, 1958, n° 4, s. 273.

[133] Aynı yerde, s. 274.

madığı, onun böyle bir politikanın karşısına her zaman federal Almanın "tarihe bağlılığını" çıkarmasından anlaşılıyor. Gerçekte Bonn'un kültür propagandası temelden faşist örneğine bağlı kalıyor; o da örneği gibi yalnızca Alman tekellerinin saldırgan yayılma politikasının bir aletidir. Gerstenmaier, bu tamamıyla "dürüst" örneği şöyle özetliyor: "Alman bilginliğinin başarıları, Alman bilim adamlarının Avrupa dışındaki kültür değerlerinin Batıya ve Batının kültür değerlerinin Avrupa'nın dışına aktarılmasında yaptığı katkı, bugün şurada burada Bayer haçından ya da Mercedes yıldızından ışık saçmakta olabilir. Ancak bunun için ne üzüntüye kapılmak, ne de çekingenliğe gömülmek gerekir. Bunu olduğu gibi ve sanayi mallarımızın ihracatının yükselmesinin, zihinsel ve kültürel başarımızın da ifadesi, bununla birlikte Almanya'nın hem ekonomik, hem de kültürel ifadesinin bir aracı olduğu bilinci içinde kabul edebilmelidir."[134]

Hitler'den Adenauer ve Erhard'a kadar Türkiye karşısında Alman faşist propagandasındaki süreklilik, bu ülkenin, özellikle Sovyetler Birliği'ne karşı, askerî bakımdan stratejik bir üs olarak kullanılmasında ve ekonomik baskı altında tutulmasındaki sürekliliğe eşittir. Bununla birlikte halklar, özellikle Afrika ve Asya'da, tüm aldatıcı açıklamalarının tersine, Bonn hükümetinin uluslararası gerginliklerin azaltılmasına ilgi göstermediği, barışa ve halkların özgürlüğüne karşı yönelen bütün emperyalist komplolara katıldığı bilincine gittikçe daha çok varıyor.

[134] Aynı yerde.

İKİNCİ KİTAP

ALMAN-İNGİLİZ-AMERİKAN GERGİNLİĞİ ALANINDA TÜRKİYE

BİR

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI ARİFESİNDE TÜRKİYE KONUSUNDA ALMAN-İNGİLİZ ÇEKİŞMESİ

1. SAVAŞ ÖNCESİNDE TÜRKİYE

Üç karaparçasının bitişme noktasında bulunan ve işlenmemiş toprak zenginlikleri bakımından zengin olan Osmanlı İmparatorluğu, daha 19. yüzyılda İngiliz ve Fransız sömürgecilerinin, Rus çarlığının iştah dolu bakışlarını üzerine çekmişti. Yüzyılın başından az önce Alman tekelleri, Bağdat demiryolunu yaparak ve Krupp topları satarak "Boğazın hasta adamının" mirasına yeni rakipler olarak ortaya çıktı. Ama Birinci Dünya Savaşında uğradıkları yenilgi, Türkiye'yi yarı-sömürge bir hammadde deposuna çevirmelerini önledi.[1] Buna karşılık itilâf devletleri, savaş sırasında imzalanan gizli anlaşma-

[1] Bkz: L. Rathmann, *Stossrichtung Nahost 1914-1918. Zur Expantionspolitik des deutschen Imperialismus im ersten Weltkrieg*, Berlin 1963.

da saptadıkları gibi, Osmanlı İmparatorluğunun büyük bölümlerini kendi sömürge boyundurukları altına sokma zamanının geldiği kanısına vardılar.

Ancak 1917 yılı, tarihin sayfaları arasından silinip atılamadı. İngiltere ve Fransa, Türkiye'nin Arap bölgesini manda egemenliği altına sokabildiler. Ama Petersburg'da artık çar oturmuyordu; Türkiye'nin bölüşülmesine ilişkin gizli anlaşmaları da açıklayan,[2] —Lenin'in sözleriyle— "dünya politikasının ve emperyalizmin devrimci yoldan yokedilmesinin güçlü etkeni haline dönüşen, sömürge olarak ezilmiş halkların"[3] tarafını tutan genç Sovyet devleti bulunuyordu. İtilâf emperyalistleri, 1919-1923 yıllarında Mustafa Kemal Paşanın önderliğinde Anadolu köylüsünün ve askerlerinin, kendileri için tasarlanan yazgıya karşı ayaklanışı ve —genç Sovyet devletinin etkili maddî, parasal ve diplomatik desteği ile— gerek kokuşmuş padişahı, gerekse itilâfın Yunanlı yardımcı birliklerini Anadolu'dan kovuşu sırasında bunu açıkça sezdiler. İngiltere, Fransa ve İtalya bölüşme planlarından, ABD de manda tasarılarından (Ermenistan ve Boğazlar) vazgeçmek ve 1923'te kurulan egemen Türkiye Cumhuriyeti ile uyuşmak zorunda kaldılar.

Eski çok uluslu Osmanlı devletinin tersine, genç Cumhuriyet, ulusal Türk niteliğine sahipti. Bir yandan "Türkiye Türkler içindir" sloganına uygun olarak Türklerin oturduğu ülke üzerinde egemenlik tezini ileri sürüyor, öte yandan da eski Osmanlı İmparatorluğunun Türk olmayan bölgelerinden vazgeçiyordu. Ama yeni devletin burjuva-ulusçu niteliği için belirgin olan, etkili şoven çevrelerin, otuzuncu yılların sonunda sınırların güneyinde ve kuzeyinde yeniden toprak elege-

[2] *Die Europaeischen Maechte und die Türkei waehrend des Weltkrieges.* Nach den Geheimdokumenten des ehem. Ministeriums für Auswaertige Angelegenheiten. Unter der Redaktion von E. Adamov; *Konstantinopel und die Meerengen,* Bd 1-4, Dresden 1930-1932; *Die Aufteilung der asiatischen Türkei,* Dresden 1932.

[3] W.I. Lenin, *Werke,* Bd. 32, Berlin 1961, s. 476.

çirme niyeti beslemesiydi.

Gerçi itilâf emperyalistlerine karşı zaferi Türk köylüsü ve işçisi elde etmişti, ama yeni devlette siyasal iradenin oluşumundan kendileri geniş ölçüde uzak bırakılmıştı. Askerler ve memurlardan oluşan küçük bir tabaka tek parti sisteminin (Cumhuriyet Halk Partisi)[4] yardımı ile ülkeyi güçlenen ulusal burjuvazinin çıkarına yönetti ve bu arada diktatörlük yöntemlerine geniş ölçüde başvurdu. Cumhuriyetin ilk yıllarında bu yöntemler, yeni düzenin düşmanlarına, geri kafalı yobaz din adamlarına ve ülkenin doğusundaki feodal büyük toprak sahiplerine yöneltildiği halde, kısa zaman sonra bunlar ulusal devrimin sürdürülmesini ve toplumsal ana sorunların çözümlenmesini isteyen herkese yöneldi.[5] Emperyalistlerin yenilmesinden hemen sonra, hükümet, genç Türkiye Komünist Partisini kapattı, önderlerini ve taraftarlarını öldürttü ya da yıllarca zindanlarda tuttu. Anti-komünizmi iç politikasının ilkesi haline getirdi.[6]

Kemal Atatürk'ün[7] geniş burjuva reform programı, Afrika ve Asya'nın ulusal hareket önderleri için ilham kaynağı oldu. Program daha çok devlet, din, hukuk ve kültür alanlarına yöneliyordu. Ama ülkenin asıl toplumsal sorunu, köylülerin durumunun köklü bir toprak reformu ile iyileştirilmesi, çözümlenmeden bırakıldı. Bütün bu tür çabalar, Halk Partisi içinde bile, toprak reformunu halk hareketi tehlikesi yaratacak gibi gören büyük toprak sahiplerinin ve burjuvazinin gerici çevrelerinin direnişi ile başarısızlığa uğradı.[8]

[4] Yalnız 1924-1925 ve 1930 yıllarında kısa süre için muhalefet partileri vardı.

[5] Örneğin Türk komünistleri Halk Partisinin ve anayasanın ilkelerini kabul etmeye ve bunları tam olarak uygulamaya hazırdı (İ. Erdem, "Das türkische Volk wacht über die Unabhaengigkeit der Republik", *Rundschau über Politik, Wirtschaft und Arbeiterbewegung*, 57/1938, s. 1968).

[6] *Cumhuriyet Halk Partisi Programı*, Ankara 1935, s. 6.

[7] 1935'ten sonra soyadı yasası gereğince: Atatürk (Türklerin babası).

[8] Bkz: M. W. Thornburg, *Turkey, An Economic Appraisal*, New York 1949, s. 19; E.K. Kienitz, *Türkei. Anschluss an die moderne Wirtschaft unter Kemal Atatürk*, Hamburg 1959, s. 73, 86; *Sovremennaya Tursiya*, Moskova 1958, s. 52.

Hükümet, Türk ekonomisinde, yabancı sermaye egemenliğinin yerini ulusal sermayenin alması, ya da böyle bir sermaye henüz emekleme döneminde bulunduğundan, sermayenin birikimi için en iyi koşulları sağlamak amacıyla, kırkıncı yılların başına kadar, yabancı şirketlerin büyük bir kısmını, özellikle demiryolu, madencilik ve kamusal işletmecilik alanında tazminat karşılığında ulusallaştırdı. Yasal önlemlerle ve Türk-Yunan nüfus değişimi yoluyla Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarların ve esnafının etkisini de kırdı.

Bununla birlikte, Türk burjuvazisi, ülkeyi ekonomik bakımdan da bağımsızlaştıracak sanayi işletmeleri kurmak için gerekli sermaye ve deneyimden yoksun bulunduğu için, işe devlet elattı. Kemal Atatürk'ün şu sözlerle tanımladığı "devletçilik"[9] ilkesini kabul etti: "Bu, yalnızca Türkiye'ye özgü ve onun gereksinmelerinden doğmuş bir sistemdir. Devletçilik bize göre şu anlama gelir: Özel girişim ve bireysel etkinlik temeli meydana getirir; ama büyük bir halkın ve geniş bir ülkenin gereksinmelerinin yerine getirilmemesi ve çok şeyin yapılmamış olması karşısında, devlet ekonomiyi ele alır."[10] Türk basını, Atatürk'ün bu sözlerine dayanarak, devletçiliğin Türkiye'ye özgü bir şey olduğu efsanesini yarattı.[11] Oysa bu, başka birçok ülkede uygulanan çok sayıda devlet kapitalizmi önlemleri ile çürütülür. Burada dikkate değer olan başka bir şey var: Kapitalizmin genel bunalımı döneminde sanayileşmeye başlayan bir ülkeye, ekonomik bağımsızlığını elde etmek ve politik bağımsızlığını pekiştirmek için devlet kapitalizmi gereklidir. Böylece devletçilik ellinci ve altmışıncı yıllarda genç ulusal devletlerin benzer önlemle-

[9] "Devletçilik" için bkz: B. Dansig, "Etatizm, ego suşnosti i znacenie v ekonomike Turtsii" *Uçenie zapiski Instituta Vostokovedeniya*, Moskova 23/1959 Ü.N. Rozaliev, *Ocobennosti razvitiya kapitalizma v Turtsii 1923-1960 gg.*, Moskova 1962, s. 116.

[10] Alıntı: O. Tuna, *Durchbruch der Türkei zur nationalen Staatswirtschaft*, Philippsburg/Baden 1938, s. 83.

[11] Bkz: S. Sözeri, *30 Jahre Wirtschaftsbau in der Türkei*, doktora tezi, Kiel 1954, s. 59.

ri için örnek olmuş, ama sosyalist bir kalkınma yolu ile benzerliği olmadığını da göstermiştir. Kemal Atatürk, asıl temel olarak özel sermaye etkinliğini açıkça belirliyordu.[12] Gerçekte devlet ekonomide sermaye birikimini çabuklaştırma rolünü oynuyor ve böylece sanayi burjuvazisinin en büyük kısmının, piyasa ile bağlantılı olan büyük toprak sahiplerinin ve büyük çiftçilerin çıkarlarını destekliyor, bu arada hükümetin en yüksek yerlerinde bulunan grup da doğrudan doğruya devlet işletmelerinden zenginleşiyordu.

Türk devleti sanayileşme programının uygulanması için yıllık planlar hazırladı ve bu arada ilk beş yıllık planla (1934-1939) 43,9 milyon Türk lirası yatırım yapıldı.[13] Planın finansmanı hemen yarı yarıya 10 milyon altın dolar tutarındaki Sovyet kredisi ile sağlandı.[14] Plan, tekstil, kâğıt, cam ve porselen sanayii alanında işletmeleri içine alıyordu. Demir, bakır ve kimya sanayiinin kurulmasına da başlandı. Karabük demir ve çelik işletmesi ile büyük tekstil kombinaları bu başlangıcın en belirgin tanıklarıdır. Projelerinin büyük bir kısmının savaşın kurbanı olduğu ikinci beş yıllık plan, ihracatın canlandırılması için toprakaltı zenginliklerinin daha çok işletilmesini, ayrıca elektrik işletmeciliğinin ve ulaştırmanın (özellikle gemicilik) geliştirilmesini öngörüyordu. Krom, bakır ve demir cevheri ile taş kömürü ve linyit yataklarının işletilmesi yönünde önemli gelişmeler sağlandı.[15]

Bir dizi başarıya karşın, İkinci Dünya Savaşının sonuna kadar işe yarar bir ağır sanayiin kurulması sağlanamadı. Silah sanayii başlangıç döneminde takılıp kaldı, makine sanayii hiç yoktu.[16] Burada üzerinde durduğumuz dönem içinde çok

[12] Türkiye'nin önde gelen kişileri devletçilik ile sosyalist ekonomi biçimleri arasında hiç bir benzetme kabul etmezler (Tuna, s. 83), ama hiç değilse Sovyet örneği, planlı ekonomide kendini gösterir.

[13] Kienitz, s. 111.

[14] Bunun karşılığı 20 milyon Türk lirası oluyor.

[15] ZWL, Vowi-Akten, n° 4693, Bl. E 1.

[16] Thornburg, s. 122. Ellinci yıllarda bile makine sanayii ülke ihtiyacının ancak %5'ini karşılayabiliyordu. Türk ordusunun silahlanma durumu için bkz:

sanayileşmiş emperyalist devletlere bağımlılık sürüp gitti. Yalnız hafif sanayiin birkaç dalında bağımlılık giderildi ya da gevşetildi. Önce bu, emperyalist devletlerin o sırada tüm dünya piyasasına egemen olmasından ve Sovyetler Birliği'nin satış olanaklarının bunlar karşısında henüz pek sınırlı kalmasından ileri geliyordu. Öte yandan, Türk ulusal burjuvazisi de, başlangıçtaki, tüm ulusal çıkara dayalı ekonomi politikasından gittikçe uzaklaştı, "devletçiliği" eleştirmeye başladı ve yabancı sermaye yatırımları için "açık kapı" istedi.[17]

1923'te sermaye yoksulu olan Türk burjuvazisi, bu arada, devletin sanayii koruma yasalarının desteği ile, devlet işletmelerinin yarı-işlenmiş mallarını biraz daha işleyerek, Avrupa ve ABD ile ticaret yaparak zenginleşti.[18] Bunun belirtilerinden biri, bankalardaki özel hesapların yükselmesiydi. Bu paralar, 1924'te 13 milyon Türk lirası olduğu halde, 1938'de 227 milyona, 1944'te 444 milyona çıktı.[19] Bu işlevde, ilk genel müdürü Celal Bayar olan İş Bankası önemli bir rol oynadı.

Yeni ticaret, finans ve sanayi burjuvazisi güç ve bilinç kazandığı, daha önceleri çoğunlukla askerlerin elinde bulunan devlet işlerini etkilemeye başladığı ölçüde egemen çevreler içinde gerginlikler ve tabakalaşmalar ortaya çıktı.

1937 güzünde, kurtuluş savaşı sırasında Kemal'in en yakın çalışma arkadaşı olan Başbakan İsmet İnönü, Kemal Atatürk'le olan görüş ayrılıkları yüzünden 14 yıllık başbakanlıktan sonra çekilmek zorunda kaldı. Kendisinin ardılı Bayar,[20]

Ritter v. Mittelberger, *Das Werden der neuen Türkei (Abhandlungen der Deutschen Gesellschaft für Wehrpolitik und wehrwissenschaften Maerz 1942, 9. Folge)*, Berlin 1942, s. 295.

[17] Bkz: *Great Britain and the East*, 20 Temmuz 1939, s. 70.

[18] Bkz: Yalman'ın (A. E. Yalman, *Turkey in My Time*, University of Oklahoma Press 1956, s. 159) kendisi ile ilgili sözleri. E. Bisbee, *Twe New Turks. Pioneers of Republic 1920-1950*, Philadelphia 1951, s. 106.

[19] K. H. Karpat, *Turkey's Politics*, Princeton 1959, s. 92.

[20] Bayar, gençlik yıllarında Deutsche Orientbank'ın Bursa şubesinde memur olarak çalışıyordu. 1932'de İş Bankası Müdürlüğü görevini bıraktıktan

hastalık dolayısıyla Kemal Atatürk'ün hükümet işlerinden iyice uzakta kaldığı bir sırada hükümetin başındaydı ve genel olarak küçük, ama etkili Türk bankerler grubunun temsilcisi sayılıyordu. Bayar hükümeti, daha önce hüküm giymiş cumhuriyet düşmanlarının tümü için —komünistlerin dışında kalan herkes için— genel af, her türlü demokratik görüş ve istek bildirme özgürlüğünü kaldıran bir basın ve dernekleşme yasası çıkardı, devlet sanayiine özel sermayenin katılması için çabalar gösterdi.

11 Kasım 1938'de devlet başkanlığını İsmet İnönü'nün yüklenmesinden sonra, Atatürk'ün ölümünün ardından ilerici çevrelerin kendisine bağladığı umutlar gerçekleşmedi.[21] Bayar'ın gerici önlemleri yürürlükte kaldı; Kâzım Karabekir, Hüseyin Yalçın, Adnan, Edip, Fethi Okyar gibi Atatürk zamanında sürülmüş ya da siyasal yaşamın dışında bırakılmış politikacılar geri döndüler. İnönü'nün 25 Ocak 1939'da kurduğu, en güvendiği kişi Refik Saydam'ın başbakan ve Şükrü Saraçoğlu'nun dışişleri bakanı olarak girdiği hükümette, Atatürk'ün zamanından kalma 11 bakandan altısı yoktu. Kemal Atatürk'ün ileri görüşlü kişiliğinin üstün etkisi ile Halk Partisi diktatörlüğünün birçok sonucu düzeltildiği halde, İnönü yönetiminde, parti içinde, bütün ipleri elinde tutan bir bürokratik oligarşi gittikçe güçlenerek ortaya çıktı.

Geriye bakıldığı zaman, Türk hükümet çevrelerinde ilerici eğilimlerin Atatürk'le birlikte ölüp gittiği söylenebilir. Onun ölümü, Türk tarihi için de bir dönüştür. Ama bu dönüşün nedeni, yalnızca Atatürk-İnönü değişmesinin sonucu değildir, burada, aynı zamanda, yukarda belirtilen sosyal-ekonomik nedenler de rol oynamıştır.

sonra İnönü kabinesine İktisat Bakanı olarak girdi ve bu görevde 1938'e kadar kaldı. — Türkiye'nin egemen çevreleri, 1937'de hükümet kurulmasına ilişkin olayları öylesine gizli tuttular ki, bu konuda bugün bile kesin bir yargıda bulunma olanağı yoktur.

[21] Bkz: A. F. Muller, *Turtsiya v 1924-1944 gg.*, Moskova 1945, s. 27; B. Dansig, "Vnutripolitiçeskoe polojenie Turtsii" *Mirovoe hozyaystvo i mirovaya politika*, 4-5/1946, s. 64.

Ülkenin dış politikası, Türk büyük ticaret ve bankacılık çevrelerinin sesini daha çok duyurmaya başladığı ölçüde değişti. Atatürk, bu politikayı "yurtta barış, dünyada barış" ilkesine göre yürütmüş, bütün ülkelerle iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştı. Atatürk, Sovyetler Birliği ile olan ve Türkiye'nin itilâfa karşı savaşında değer biçilemeyecek bir arka destek sayılan dostluğu, Türk bağımsızlığının direği olarak niteliyordu.[22] İki ülke arasındaki ilişkiler, Türkiye'de çarların sağladığı tüm imtiyazları kaldıran 16 Mart 1921 ve 17 Aralık 1925 tarihli anlaşmalara dayanıyordu. Bu anlaşmalarla Sovyetler Birliği, Sovyet Rusya'nın Brest-Litovsk barışı ile elde ettiği bölgeleri gönül rızası ile Türkiye'ye bıraktı.[23] 1936'dan bu yana, özellikle Bayar'ın hükümetin başına gelmesinden sonra iki devlet arasındaki ilişkiler soğumaya başladı. Bu arada Türkiye, büyük emperyalist devletlere daha çok yaklaşmaya çalışıyordu. Bu eğilim, Saydam hükümeti zamanında da sürdürüldü. Dışişleri Bakanı Saraçoğlu, Ankara'daki Alman maslahatgüzarına, İnönü'nün iş başına gelmesinden sonra Türk politikasının Sovyetler Birliği'ne daha çok yaklaşmasına yönelik Sovyet umutlarının boşa gittiğini sık sık söyledi.[24]

Emperyalist devletler, Türk politikasındaki bu dönüşten yararlanmasını bildiler. Ama bunların, Türkiye'ye karşı, Osmanlı İmparatorluğu döneminden ayrı, değişik ekonomik, parasal ve siyasal yayılma yöntemleri uygulamasının gerekli olduğu anlaşıldı. Dünyada güçler dengesinin demokrasi, ulusal kurtuluş ve sosyalizm yararına genel bir değişime uğraması, Türkiye'nin ulusal egemenliğinin yukarıda belirtildiği gibi güçlenmesi dolayısıyla, —ülkedeki tüm gerici eğilim-

[22] A. Glebow, "Die Probe der Zeit", *Neue Zeit*, 12/1961, s. 11. Ayrıca Lenin de bu dostluğu belirtmiş (*Werke*, Bd. 32, Berlin 1961, s. 143) ve "Türkiye'nin ulusal çabalarının en iyi biçimde sonuçlanmasına" (*Werke*, c. 33, Berlin 1962, s. 372) çalışmıştır.

[23] Bkz: *Dokumenti bneşev politiki* CCCR, c. 3, Moskova 1959, s. 597; c. 8, s. 739.

[24] ADAP, c. 5, s. 624 f.

lere karşın— kapitülasyonlarla[25], parasal denetimle ve sınırsız sermaye ihracı ile Türkiye'yi yeni bir emperyalist boyunduruğu altına sokma ve böylece savaş çıkarma amaçları için ondan yararlanma olanağı artık yoktu. Kapitalist Avrupa ve ABD tekelleri ve hükümetleri başka araçlara elattılar.

2. ÜLKENİN EKONOMİSİNDE VE POLİTİKASINDA ALMANYA'NIN, İNGİLTERE'NİN VE BAŞKA DEVLETLERİN YERİ

Faşist Almanya otuzuncu yıllarda dünya egemenliği için yeni bir silahlı çatışmaya hazırlandığı sırada, tüm Güneydoğu Avrupa'yı ideal bir ekonomik hammadde deposu olarak görüyordu. Bu depoyu Anadolu'ya doğru alabildiğine genişletmek ve Macaristan'dan Afganistan'a kadar Alman savaş sanayii için hammadde satıcıları elde etmek, Hitler'in iktisat bakanı Schacht'ın 1936'da Balkanlara, Ankara'ya ve Tahran'a yaptığı gezilerin amacıydı.[26] Bunun yanında bölgede gelecekteki savaş için üs elde etmek gibi stratejik bir neden de vardı. Bu konuda Türkiye, coğrafî durumu dolayısıyla özellikle önemliydi. Türkiye önce Alman silahlanması için önemli olan, başta krom cevheri ve pamuk olmak üzere, hammaddelere sahipti. Öte yandan, Yakındoğudaki İngiliz ve Fransız bölgelerine, ayrıca bunların Kuzey ve Güney Hindistan ile olan bağlantılarına buradan uzanılabilir, Sovyetler Birliği'nin güney kanadına doğru girişimler düşünülebilirdi.

Alman emperyalistleri, Türkiye'de de, Güneydoğu Avrupa ülkelerine karşı olduğu gibi, ilk planda Schacht'ın başlattığı "yeni plan"ın dış ticaret politikasını uyguluyordu. Bu

[25] Avrupa'nın kapitalist devletlerinin ve ABD'nin yurttaşları için bağımlı Asya ve Afrika ülkelerinde özel imtiyazlar tanıyan adaletsiz anlaşmalar.

[26] Reich Bakanı Neurath'ın Belgrat, Sofya ve Budapeşte gezileri, Papen'in Viyana'daki çalışmaları (IMG, c. 6, s. 112) ve Rosenberg'in dış politika dairesinin çalışmaları (*das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs aus den Jahren 1934-1935 und 1939-1940*, hg. H. G. Seraphim, Göttingen 1956, s. 134) de aynı hedefe yönelmişti.

politika, savaş için önemli hammaddelerin çıkarına hazır malların ithalâtının kısılmasını öngörüyor ve Schacht'ın kendi sözleriyle, silahlanmaya geniş ölçüde yardımcı oluyordu.[27] Cömertçe dağıtılan "devlet imtiyazları", daha çok stratejik hammadde ithal edebilmek için ihracatı zorlamaya yönelikti. Türkiye'den yapılan hammadde ithalâtı, "dört yıllık plan"-da, doğrudan doğruya savaş hazırlığına yöneltilmiş devlet tekelciliği planında da, önemli bir rol oynuyordu. Türkiye de "üçüncü Reich'ın" hammadde satıcısı haline gelmeliydi. Kemalist hükümet, yabancı sermaye yatırımı olanaklarını iyice kısıtladığı, var olan yabancı yatırımlarını da sıkı bir denetim altına aldığı için, dış ticaret aracı daha çok önem kazandı.

Almanya'nın Güneydoğuya ve Yakındoğuya karşı giriştiği ihracat saldırısı çerçevesinde Türkiye derhal birinci yeri aldı. Dışişleri Bakanlığı Ekonomik Politika Dairesi Başkanı Wiehl'in 7 Ağustos 1939'da belirttiğine göre, 1933'-ten o güne kadar Alman-Türk mal değiştokuşu dört katına çıkmıştı. Bu değiştokuşun iki yönlü olarak değeri 150 milyon RM tutarındaydı.[28] "Yeni plan", tarım ürünlerinin ve sanayi hammaddelerinin alımını öylesine zorluyordu ki, Alman tekelleri bir çeşit satınalma tekeli sağladılar.

Büyükelçi Numan Menemencioğlu'nun 5 Temmuz 1938'de Alman-Türk ekonomik görüşmeleri dolayısıyla Dışişleri Bakanlığı Ekonomik Politika Dairesi Başkan Yadımcısı Clodius'a söylediğine göre, Almanya, bu satınalma tekeline dayanarak fiyatları da dikte ettiriyordu. Türkiye, Alman mallarını, Almanya'nın rakibi olan ülkelerin verebileceğinden %20-40 oranında daha pahalıya satın almak zorunda kalıyordu. Ama bu "rakip ülkeler" —İngiltere ve Fransa— kendi hammaddelerini sömürgelerinden daha ucuza alabildikleri için, Türkiye'-ye Orta Avrupa pazarında başka bir olanak kalmıyordu.

[27] IMG. c. 36, Dok. 611-EC, s. 594 *vd.*.
[28] ADAP, c. 6, s. 910.

Clodius'un verdiği karşılıktan anlaşıldığı üzere, Türkiye de, Almanya ile olan ticaretten zaman zaman yararlar sağlayabiliyordu. Almanya'dan karayolu ile ulaşılabilen ve bundan dolayı savaş zamanlarında da erişilebilecek olan Türk piyasasını güvence altında tutmak amacı ile Alman alıcılar, Türk tarım ürünleri için %12, bazı durumlarda pamuk için %40'ın üstünde fazla fiyat ödüyorlardı.[29] Ancak sanayi ürünleriyle tarım ürünleri arasındaki fiyat farkı, tümü ile bakınca, Alman tarafının yükseltilen fiyat düzeyinden daha fazla kazanç elde etmesi sonucunu doğuruyordu.

Bu yüksek fiyat düzeyi, Türkiye'nin batılı devletlerle ticaretini canlandırmasına engeldi. Türkiye, az gelişmiş ve döviz bakımından yoksul bir ülke olarak dış ticaretinin %90'ını kliring yoluyla yapıyordu ve Türk malları nerede alıcı buluyorsa, orada satınalma ilkesine göre davranmaya çalışıyordu. Bu bakımdan, silahlanma amacı ile döviz biriktiren faşist dış ticareti için ideal bir ortaktı. Bu nokta, Türkiye'yi önce ekonomik ve sonra da siyasal bakımdan kendine bağımlı yapmak, başka bir deyişle, sömürgesiz sömürge politikası yürütmek niyetini taşıyan Alman emperyalistleri için uygun olmalıydı.

Almanların savaş için çok hammadde satın alması, 1936 yılında kliring hesabında Türk alacaklarının 45 milyon Türk lirasına[30] çıkması sonucunu doğurdu ve Türkiye, Almanların borcu kapansın diye Krupp'un Germania tersanesine büyük gemi siparişleri vermek zorunda kaldı.[31] Alman tekelleri zorunlu alımlarla iki türlü kazanç sağladılar: Önce kliring hesabında Türk aktiflerinin fazlalığı, aslında, Almanya'ya verilmiş bir kredi anlamına geliyor, öte yandan da, bu yüzden

[29] Aynı yerde, c. 5, s. 610 f. İngiltere Sömürgeler Bakanlığının resmî organı *Great Britain and the East*, 9 Mart 1939 tarihli sayısında da aynı şeyi belirtiyordu.

[30] 1 Türk lirası 1,98 RM'tı, Clodius bu yüzden alacakları da 91 milyon RM olarak belirtiyor (ADAP, c. 5, s. 608).

[31] Bkz: R. Hüber, *Deutschland und der Wirtschaftsbau des Vorderen Orients*, Stuttgart 1938, s. 84.

Türkiye, Alman mallarını ithal zorunda kalıyordu. Bunun sonucu Türkiye, başka dış politika ve ticaret bağları arayamıyordu. Çünkü Türk dış ticaretinde Alman payı %50'ye yaklaştığı için Türk hükümetinin siyasal manevra yeteneği için de son derece büyük bir tehlike meydana geldi. Bu süreç, İtalya, Fransa ve İngiltere açısından olumsuz bir gelişme gösteriyordu. Ticaretin bölgesel değişiminin, Almanya'nın yararına olduğunu aşağıdaki tablo ortaya koyabilir (genel ithalât ve ihracat oranları olarak):

[Ülkeler]	İthalât		İhracat	
	1929	1938	1929	1938
Orta Avrupa (*Almanya, Çekoslovakya, Avusturya*)	23,5	49,4	16,2	45,6
Batı Avrupa	41,5	16,0	26,8	11,2[32]

Türkiye'nin dış ticaretinin belli dallarında da buna göre Almanya üstünlük sağlamıştı. 1938'de Dışişleri Bakanlığı Türkiye'den yapılan Alman ithalâtının %29'unu "hayatî önemde", başka deyişle, savaş için önemli hammaddeler olarak niteliyordu. Bunlar arasında kromdan başka şunlar vardı: hayvan yemi, kereste, ham deri, yün, merinos ve pamuk. 1939 yılının ilk sekiz ayında genel ithalât içinde, bu malların payı, %30-35'e yükseldi.[33] Türkiye'nin krom üretimi (dünya üretiminin %17'si) özellikle faşist silahlanma sanayiine yararlı olmuştu. Bu kaynak savaş halinde faşist savaş ekonomisi için Güney Afrika Birliğinde (%14) ve Güney Rodezya'da bulunan depolardan daha kolaylıkla ulaşılabilecek durum-

[32] F. Ayverdi, *Aussenhandel und Aussenhandelspolitik der Türkei von 1938-1953*, doktora tezi, Göttingen 1954, s. 154 (resmî Türk istatistiklerine göre).
[33] ADAP, c. 6, s. 911.

daydı. Alman ithalât politikası, Türkiye'den yapılan krom ithalâtının değerini 1929-1937 arasındaki dönemde yılda 35.000 RM'tan, 3.437.000 RM'a çıkararak, daha savaştan önce bu yönde gelişmişti. Türk-cevheri, Alman krom ithalâtının %52'sini meydana getiriyordu.[34] "Dört yıllık planın sorumlusu" Göring'e, 14 Ekim 1938'de ilân ettiği programını gerçekleştirmek için krom çeliği gerekliydi. Plana göre hava kuvvetleri beş katına çıkarılacak, ordu daha kısa zamanda ağır toplarla ve tanklarla donatılacaktır.[35] Uçak yapımında, kundaklarda ve tank levhalarında kullanılan çelik boruları yapmak için krom bileşikleri mutlaka gerekliydi.

Böylece Almanya, ABD ve İsveç'ten önce Türkiye'nin krom alıcılarının başına geçti. 1937'den bu yana daha çok ihraç edilen Türk bakırı ve manganı, henüz işletmeye açılmamış çok sayıda demir olmayan maden yatakları da savaşta denizaşırı pazarların yitirilmesi halinde Alman tekelleri için önem kazanacaktı. Ayrıca Almanya'nın tütün, kuru üzüm, incir ve fındık gibi geleneksel Türk tarım ürünlerinin de baş alıcısı olduğunu belirtmek gerekir.

Türkiye'nin sanayi kalkınması dolayısıyla Almanya'nın bu ülkeye ihracatında sanayi donatımlarının ve makinelerin değeri, 1937 ve 1938'de 59,2 milyondan 94,4 milyon RM'a yükseldi. Türkiye'ye Alman ihracatında o güne kadar en büyük dalı meydana getiren tekstil ürünleri değeri ise, ancak 26,7'den 27,9 milyon RM'a çıktı.[36] Bu gerçek, Türk sanayileşmesi karşısında Alman tekellerinin nasıl davrandığı sorusunu ortaya çıkarıyor. Bu soruya karşılık bulmak, faşist Almanya'nın siyasal bakımdan bağımsız, ama ekonomik bakımdan az gelişmiş ve dolaysız askerî tehlike altına sokulamayan ülke-

[34] Bkz: O. Z. Torgay, *Der deutsch-türkische Handel*, Hamburg 1939, 228. — Kütahya ve Bursa'da bulunan krom madenleri, Röchling'in katıldığı Palucca konserni tarafından işletiliyordu. Yıllık üretimin yarısını Krupp alıyordu (ZWL., Vowi-Akten, n° 4677, Bl. Ea 10 vd.).

[35] *Der Nürnberger Prozess*, hg. v. P. A. Steiniger, Bd 2, Berlin 1958, Dok. 1301-PS, s. 63.

[36] ZWL, Vowi-Akten, n° 4693, Bl. G 18'e göre hesaplanmıştır.

lere karşı uyguladığı yöntemleri incelemek anlamına geliyor.

Alman tekellerinin temsilcileri, hesaplarında, Kemal Atatürk'ün zamanında yabancı *sermayenin* artık önemli bir rol oynayamayacağı noktasından çıkış yapıyorlardı. Yeni sermaye yatırımlarına girişilirken, Ergani bakır madenlerinin işletilmesine katılmada olduğu gibi, Türk hükümetinin ergeç bunları satın alacağı dikkate alınmak zorundaydı.[37] Bu durum, örneğin IG-Farben şirketinin Büro NW 7 adlı bölümünü, tekellere şu öğüdü verme sonucuna götürdü:[38] "Yabancı sermayedarların belirtilen alanlarda [madencilik —*J.G.*] bundan böyle yeni girişimlerde bulunması sözkonusu olmayacaktır. Eldeki alınmış imtiyazların kullanılması da devlet etkisinin öne geçmesi karşısında pek salık verilemez."[39] IG Müdürü Ilgner'in başkanlığında 16 Şubat 1937'de yapılan bir toplantıda IG-Farben'in Türkiye komisyonu, Türkiye'de kurulması planlanan bir kimya sanayiine parasal olarak katılmama, yalnız tesisleri satma ve kurma kararını aldı. O sırada Deutsche Bank Müdürü Weigelt, bankanın Bağdat demiryolu paylarını elden çıkarmaya çalışıyordu.[40] 1928'de Anadolu demiryolları ve 1933'te Bağdat demiryolu Türk hükümeti tarafından işletilmeye başlanmıştı.

Bu durum karşısında Alman finans-kapitalinin temsilcileri, önce Türkiye'nin ekonomik kalkınmasının hızını yavaşlatmaya çalıştılar. 1929'da Türk Merkez Bankasının kurulması konusunda bir rapor verilmesi istenen Schacht, bu projeyi geri çevirdi. Türk finans çevreleri rapor karşısında son derece öfkelendiler ve buna karşın bankayı kurdular.[41] Wei-

[37] Ergani ortaklık paylarının Etibank'a satılmasına ilişkin 30 Nisan 1936 tarihli anlaşma. Bunun için bkz. ZWL, Vowi-Akten, n° 4677, Bl. Ea 13; n° 4693, Bl. Ea 15.

[38] IG-Farben'in kısaca "Büro NW 7" denilen, "Berlin NW 7, ekonomik bölümü", tüm kapitalist dünyaya bilgi veriyordu. Bu bölümün araştırmaları ve sağladığı bilgiler elde olmayınca, Alman siyasal ve askerî makamları güçlükle karşılaşabilirdi (I. M. Faingar, Die Entwicklung des deutschen Monopolkapitals, Berlin 1959, s. 164).

[39] ZWL, Vowi-Akten, n° 4677, Bl. Ea. 2.

[40] Aynı yerde, n° 4108; Archiv DWI, DB n° A 26/37.

gelt, Reyss (Siemens'ten), ve Osmanlı Borçları (Düyun-u Umumiye) Yönetiminin temsilcileri, Ankara'nın yeni ekonomik politikasına karşı daha baştan olumsuz tutum takındılar ve "henüz var olan Avrupa çıkarlarının" devletleştirilmesinde gösterilen acelecilikten yakındılar.[42]

Bunun yanında, tekeller için daha yararlı olacağı kanısına hemen varılan başka bir eğilim kendini gösterdi. Emperyalist devletler tarafından İkinci Dünya Savaşından sonra uygulanan yeni-sömürgecilik sistemine böyle bir eğilimin büyük benzerlikler göstermesi ilginçtir. Alman tekelleri için doğrudan doğruya sözkonusu olan, Türkiye'nin kaçınılmaz sanayileşme sürecine müdahale etmek ve onu kendilerine göre bir yöne çevirmekti. Weigelt, 27 Ekim 1933'te verdiği bir konferansta, özellikle demiryolu yapımını, madenlerin işletilmesini ve tarımsal üretimin yükseltilmesini hedef alan geniş bir finans-kapital programını açıkladı. Ona göre tarım, "çekirdek alan" olmalı ve öyle kalmalıydı.[43] Her türlü sanayileşme de, ülkeden daha çok ve daha iyi hammadde, yarı-işlenmiş mallar sağlama amacına hizmet etmeliydi. Ancak ilk planda Sovyetlerin kredi yardımı ile gerçekleşen Türkiye'nin beş yıllık planlarının ilk başarıları, bütün ilgili sanayi devletlerinin kapitalistlerini yavaş yavaş bu ilkeden de uzaklaşmaya zorladı. Türkiye'de İngiliz sanayiinin yerleşmesini önleme çabası buna eklendi.[44] Ilgner, 31 Aralık 1936'da IG-Farben'in planlanan Türk kimya sanayiine katılması konusunda şunları yazıyordu: "Türkiye ergeç bizim yardımımız olmadan da bizzat sanayi üretimine geçeceği için, ... Türk hükümetine ... yardım edeceğimize, şu ya da bu fabrikanın yapımını yüklenmek durumunda olup olmadığımızı duruma gö-

[41] Aynı yerde.

[42] Archiv DWI, DB, n° A 26/37.

[43] Aynı yerde. — Goerdeler de, Dışişleri Bakanlığına verdiği bir raporda, benzer görüşler öne sürdü (bkz: DZA Potsdam. AA, Presse, n° 60634, Bl. 23).

[44] ADAP, c. 6, s. 912.

re inceleyeceğimize göre, başka ülkelerin sanayi gelişmesine karışma konusu görüşlerimize uygun düşmektedir. Böylece Türk hükümetinin güveni kazanıldıktan sonra, özellikle Türklerin yalnızca bizim için de ekonomik bakımdan uygun görülen projeleri uygulaması yönünde ... daha sonraları belli bir etkide bulunmak mümkün görünüyor."[45] Alman tekelleri için ekonomik bakımdan uygun olmak demek, Türkiye'de mamul Alman mallarının satışına engel olmayan ve rakip olarak ortaya çıkamayacak sanayi kollarını kurmak demekti. Örneğin IG-Farben, Türk krom cevherinin elde edilmesi ve ithali ile ilgilendiği halde, bunun işlenmesini elden kaçırmak istemediği için bir bikromat tesisi kurmayı kabul etmedi. Şirketin yönetimi, aynı nedenden dolayı, Bitterfeld magnezyum maden tesisini Türk uzmanlarına göstermeyi, Türkiye'de zengin manyezit yataklarının işletilmesi için böyle bir tesisin kurulmasını kabul etmedi. Ayrıca bu konuda silahlanma tekniğine ilişkin nedenler de rol oynadı. Çünkü magnezyum, faşist hava kuvvetlerinin yeni uçak tiplerinin yapımında kullanılıyordu.

Türkiye'de güçlü bir makine sanayii kurulmadığı sürece, Alman firmaları tarafından kurulan işletmeler, yedek parçalarını sürekli olarak Almanya'dan almak zorundaydı. Dışişleri Bakanlığının açıklamalarına göre, Alman şirketleri İkinci Dünya Savaşına kadar Türkiye'deki sanayi tesislerinin %80'ini kurmuştu.[46] Bu da Ankara hükümetini her zaman için Almanya ile denge ve işbirliği sağlama yoluna götürüyordu. Örneğin Türkiye'ye demiryolu malzemesi veren Krupp kon-

[45] ZWL, Vowi-Akten, n° 4108.

[46] ADAP, c. 6, s. 911. — 24 Aralık 1938 tarihinde kredili siparişlerden dolayı Türkiye'nin yükümlülüklerine ait tablo Türk lirası olarak buna benzer bir görünüş ortaya koyuyor:

Almanya	32.099.622
İngiltere	860.622
Fransa	619.912
İtalya	453.342

(*Orient-Nachrichten*, 6/1939, s. 35).

sorsiyumu, Ankara Ulaştırma Bakanlığını, Westinghouse firenleri yerine Knorr firenleri ithal edilmesine razı etmeyi başardı. Bu konuda zamanın Alman Büyükelçisi Nadolny şöyle yazıyordu: "Bu yoldan Alman sanayii, yabancı rakipleri karşısında büyük bir ilerleme sağlamayı ve Türkiye'de üstün ekonomik durumunu pekiştirmeyi başardı."[47]

Alman şirketleri kliring esası üzerinden ilk planda demiryolu malzemesi, gemi, madencilik tesisleri, tekstil makine ve tesisleri, başka hafif sanayi tesisleri ile silah ve cephane satıyordu. Hemen bütün Alman çelik, elektro ve kimya şirketleri, Türkiye ile yapılan ticarete katılıyordu.[48] Bu konuda en başta Krupp,[49] Otto Wolf, Ferrostahl, Vereinigte Stahlwerke, Gutehoffnungshütte, Henschel und Sohn, Bergmann-Borsig, Siemens ve AEG geliyordu. Deutsche Bank ile Deutsche Orientbank (Dresdner Bank'ın şubesi) Türkiye ile değiştokuş ticaretinin parasal yanını yönetiyordu. Demiryollarının yapımı işi Dresdner Bank'ın yönettiği Julius Berger konsorsiyumunun elindeydi.[50]

Türk hükümeti zengin maden yatakları dolayısıyla Kütahya çevresinde bir kimya sanayii kurmayı tasarladığı için, IG-Farben şirketi bu konuda işe karışma olanağı bulunduğu kanısına vardı. 1936-1938 yıllarında IG-Farben ile devlet kuruluşu olan Etibank arasındaki uzun görüşmelerden sonra IG-Farben'in yapımı ile ilgilendiği şu projeler oluştu: bir karpit ve asit tesisi, bir gübre azot fabrikası ve kömür hidrasyonu için bir tesis.[51] IG-Farben, ayrıca, bir kükürt asidi tesisi ile bir kükürt tesisi satmayı kabul etti. 1937 yılı ilkyazında IG Müdürü Dr. Krüger, İktisat Bakanı

[47] Nadolny, s. 106.

[48] Bu konuda geniş bilgi malzemesi (1927-1936 dönemi için) DZA Postdam, RWM, n° 5470/19207-19287'de vardır.

[49] 1934-1938 arasında Krupp, Türk hükümeti ile demiryolu malzemesi teslimine ilişkin çeşitli anlaşmalar imzaladı.

[50] Reich hükümeti, 120 milyon RM'lık projenin finansman garantisini yüklendi. Bkz: DZA Potsdam, Büro RAM, n° 60955, Bl. 1 vd.; Nadolny, s. 105.

[51] ZWL, Vowi-Akten, n° 4108.

Celal Bayar'ı bizzat ziyaret etti ve Türkiye'nin kimya sanayiinin kurulması konusunda IG-Farben'in işbirliğine hazır olduğunu bir kez daha bildirdi.[62] Bu üstelemenin temelinde yalnızca kliring hesabının dengelenmesi kaygısı değil, aynı zamanda, bu büyük projeleri İngiliz kimya sanayiine kaptırma korkusu yatıyordu. IG-Farben'in Türkiye komisyonunun 16 Şubat 1937 tarihli toplantısına ilişkin tutanakta belirtildiği gibi, "kimya projelerinin uygulanması işinin bir bütün olarak H. A. Brassert and Co. Ltd. (London) firmasına verilmesi konusunda büyük bir tehlike" vardı.[63] Karabük'te ilk Türk çelik fabrikasının yapımı ile ilgili yarışmada Krupp, "Alman tarafı Krupp'un yıllardır uğrunda çaba gösterdiği bu işi Almanya'ya kazandırmak için bütün kaldıraçları harekete getirdiği (Schacht'ın gezisi) halde",[64] bu İngiliz-Amerikan şirketine karşı yenik düşmüştü. Dünya piyasalarındaki Alman-İngiliz rekabeti, savaş öncesi yıllarında Türkiye'de çok açık biçimde kendini göstermeye başlamıştı.

Alman çelik sanayicileri, gelecekteki bir savaşta Türkiye'yi müttefik olarak kazanabilmek üzere top satma biçimindeki Krupp geleneğini, İkinci Dünya Savaşından önce de sürdürdüler. Türkiye ağır sanayie sahip bulunmadığı için dışardan silah almak zorundaydı. Sanayileşmede olduğu gibi bu alanda da Alman emperyalistleri için etkinlik kazanma olanakları vardı. Alman silahları ile donatılmış bir ordu, yedek parça, cephane, teknik bilgi ve öğreticiler konusunda her zaman için Almanya'ya yönelmek zorundaydı. Reich sanayicileri çevresinde 1935'te bir devlet tekelciliği birliği olarak kurulan, 1937'de 88 silah şirketinin üye olduğu "Savaş Malzemesi İhraç Derneği", savaş malzemesi ihracatını siyasal bir baskı aracı olarak kullanarak,

[62] Aynı yerde.
[63] Aynı yerde.
[64] Aynı yerde.

müşterilerinin siyasal tutumuna göre ödeme koşullarını ağırlaştırıyor ya da hafifleştiriyordu.[55] Ancak bu konuda şöyle bir çıkmazla karşılaşıldı: Bir yandan Göring, 22 Haziran 1937'de dört yıllık planın sorumlusu olarak, savaş malzemesini yalnız döviz ya da döviz değerindeki hammaddelerin verilmesine karşılık ihraç edilmesi direktifini vermişti. Öte yandan, sözkonusu dernek, döviz elde etmek için elden geldiği kadar çok savaş malzemesi ihraç etme hedefine bütün gücü ile yardımcı olduğu halde, "kendi silahlı kuvvetlerinin tedarik dilekleri ile bu hedef" engelleniyordu.[56] Örneğin Deniz Kuvvetleri Başkomutanlığı, Reich İktisat Bakanlığı ve Sanayi grubu, Dışişleri Bakanlığı Ekonomik Politika Dairesinin tavsiyesine uymayıp, Türkiye Dışişleri Bakanı Aras'ın 1942 yılına kadar 10.000 tonluk bir zırhlının yapılmasına ilişkin 17 Şubat 1938 tarihli isteğini kabul etmedi. Sözü geçen makamlar, "ilgili tersanelerin Alman donanması için çalışma durumunun gelecekte de süreceğini" neden olarak bildirdiler.[57]

Savaş malzemesi ticaretinde başka bir güçlük de, Türk hükümetinin yürürlükteki kliring anlaşmasına dayanarak Alman silahları için döviz ödemeyi kabul etmemesinden doğdu. 16 Kasım 1937'de Ankara'daki Alman Büyükelçiliği, dövizle ödeme isteğinde direnmenin siparişlerin yitirilmesi anlamına geldiği konusunda uyarıda bulundu. Buna karşılık Fransa, İngiltere ve Çekoslovakya gibi rakip ülkeler, kliring hesabı üzerinden ya da ödünleme malları biçiminde ödemeleri yeğ görüyorlardı. Almanya'nın Türkiye ile yapılan savaş malzemesi ticaretinin dışında kalması, İngiliz ve Fransız etkinliğinin artması tehlikesi, Göring'i ve İktisat Bakanlığını isteklerinden adım adım vazgeçmeye götürdü.[58]

Türkiye'ye yapılan silah satışlarının hangi ölçüyü buldu-

[55] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68585, Bl. 17.
[56] Aynı yerde, Bl. 16 vd., 29.
[57] Aynı yerde, Bl. 16 vd., 29.
[58] Aynı yerde, Bl. 10, 16 vd., 36, 50.

ğu, Dışişleri Bakanlığının 13 Aralık 1938 tarihli "sonuçlandırılacak ticaret konuları listesinden" anlaşılıyor. Bu satımların değeri, 91 milyon RM'tı. Burada da, 1936-37 yıllarında yapılan anlaşmalar gereğince 15 cm'lik toplar, hafif topçu malzemesi, römork ve özellikle denizaltı satan Krupp başı çekiyordu.[59] Ama Çanakkale boğazı pekiştirmelerini 30,5 cm'lik toplarla donatma konusunda yarışı Vickers-Armstrong ile Skoda'ya karşı yitirdi. Tank konusunda da Türkiye Savunma Bakanlığı, Alman önerileri yanında, Fransız, İngiliz, Çek ve İtalyan önerileri de almıştı.[60] Otuzuncu yılların sonunda Alman havacılık şirketleri de, bu konuda İngiliz ve Amerikan etkinliği önde gelmekle birlikte, yaptıkları ticareti iyice geliştirdiler. 1938 yılı sonunda Dışişleri Bakanlığı Ekonomik Politika Dairesi Başkan Yardımcısı Clodius, on yıllık krediye dayalı 40 milyon RM'lık bir Türk siparişini onayladı. Kendisi, bununla, "Türk Hava Kuvvetlerine malzeme verme konusunda önemli bir ilerleme sağlanacağını" belirtiyordu.[61] Anlaşma, başlangıçta Göring'in Türkiye'nin siyasal tutumu bakımından kaygı göstermesi yüzünden bir süre geri bırakıldıktan sonra imzalandı. Buna göre Türkiye'ye daha başka malzeme yanında 60 tane Messerschmidt 109 tipi avcı uçağı ve sekiz tane Heinkel 111 savaş uçağı verilecekti.[62] Ancak tanklar ve uçaklar, 1939'da Almanya ile Türkiye arasında ekonomik ilişkilerin kesilmesinden önce teslim edilemedi Alman şirketleri Türk cephane fabrikalarının yapımına da katıldılar ve Gölcük savaş limanının genişletilmesi için 30 milyon RM değerinde bir projenin siparişini aldılar.[63] Gölcük projesine şu firmalar katıldı: Gutehoffnungshütte (*Oberhausen*), Philipp Holzman A. G. (Frankfurt a. Main), Siemens-Bau-Union ve

[59] Aynı yerde, Bl. 76.
[60] Aynı yerde, Bl. 2, 8, 19, vd., 47, 69 vd., 83, 119.
[61] ADAP, c. 5, s. 621.
[62] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, nº 68459, Bl. 76, 157; Kienitz, s. 108; ADAP, c. 6, s. 912.
[63] Aynı yerde, s. 453.

Julius Berger Tiefbau-AG (Berlin).

Türkiye'ye Alman malları ve donatımı ile birlikte bir de Alman uzmanlar ordusu akın etti. Bunların sayısı yalnızca resmî ve yarı-resmî yerlerde 1939 yazında 2.000 kadardı.[64] Demiryolu, köprü, elektrik enerjisi santralı yapımında, özel makinelerin ve büyük fabrika tesislerinin montajında çalışan Alman uzmanlar arasında, sanayi kalkınması sorunlarının çözümünde çalışmak üzere Türkiye İktisat Bakanlığı tarafından çağrılmış dört kişilik uzmanlar grubu en başta geliyordu. Grubun başında, Başbakan Celal Bayar'a da danışmanlık eden Dr. Max von der Portens vardı.[65] Bu danışmanlar Türk makamlarının gözünde kendilerini öylesine vazgeçilmez hale getirmesini bilmişlerdi ki, Türk makamları onlarla ilgili birtakım dilekleri sürekli olarak Alman tekellerine ya da onların devlet örgütüne ulaştırıyordu. Böylece yeri geldikçe siyasal nitelikte karşı-isteklerde bulunma olanağı veriliyordu. Uzmanlar Türkiye'nin sanayi kalkınmasını da Alman şirketlerinin çıkarlarına aykırı düşmeyecek biçimde yönetiyorlar ve İngiliz rakiplere güçlük çıkarmaya çalışıyorlardı. Bu arada von der Porten, IG-Farben şirketi ile de sıkı işbirliği yapıyordu. Planlanan hidrasyon tesisi konusunda "yetkili Türk makamlarının Brassert tarafından tek yanlı etkilenmemesi için gerekli bilgilerin kendisine kısa zamanda gönderilmesini çok önemli" sayıyordu. IG-Farben yönetimi onun dileğine uyma kararı verdi.[66]

Von der Porten ile, W. v. Flügge adlı biri de ilişki halindeydi. Bu kişi, "Büro NW 7"nin verdiği görevle Türkiye'de bulunuyor ve bütün ilgili yerlere, örneğin Deutsche Bank'a dağıtılan "Alman-Türk ticaret ilişkileri açısından Türk ekonomisine ilişkin araştırmaları ve malzemeyi" topluyordu.[67]

[64] Aynı yerde, s. 911.

[65] ORWO, KA, n° 28; A. Ritter v. Karl, *Das Land Kemal Atatürks*, Wien/Leipzig 1937, s. 134.

[66] ZWL, Vowi-Akten, n° 4108.

[67] Aynı yerde, n° 4677.

Dr. Krüger, 5 Kasım 1937'de IG-Farben'in ticaret komisyonunda, W. v. Flügge'nin Güneydoğu Avrupa'da ve Türkiye'de yaptığına benzer araştırmaları, Dışişleri Bakanlığı ve Reich İktisat Bakanlığı ile varılan görüş birliğine göre, bu kez de İran, Irak ve Suriye'de yapacağını söyledi.[68] Bunun "bilimsel" gerekçesi de, eski Bağdat demiryolu politikasının yeni bir baskısı oluyordu.

Türk subaylarını Alman militarizmine benzer biçimde eğitmek için sivil danışmanlar yanında askerî danışmanlar da —Moltke ve Liman von Sanders'in ardılları olarak— Türkiye'ye geldiler. Bunlar daha çok Versaille anlaşması gereğince işsiz kalmış, 1925'ten bu yana Yıldız Harp Akademisinde öğretim yapan subaylardı.[69] Yenik bir ülkenin temsilcileri olarak resmî makamlar için tehlikeli görünmüyorlardı. Türk genelkurmayı piyade generali Mittelberger tarafından eğitilmişti. Kendisi, eski Belgrad Ataşemiliteri Faber du Faur'a göre, "tam bir başarı" elde etmişti.[70] 1942'de Mittelberger, Türk ordusunun Alman yöntemlerine göre yetiştirildiğini, Alman askerî edebiyatını büyük bir ilgi ile izlediğini, Harp Akademisinin tamamıyla Alman ilkelerine ve deneyimlerine göre çalıştığını sevinçle belirtiyordu.[71] Türk genelkurmayının haberalma servisi, Birinci Dünya Savaşında Alman gizli askerî servisinin şefi olan Dışişleri Bakanı Albay Nikolay'ın isteğine göre biçimlendi.[72] Gerçekten ordunun tüm orta ve üst dereceli subayları faşist öğretmenler tarafından eğitildi. Bu yüzden, Ankara'da Keller ve Papen gibi nazi

[68] ORWO, KA, n° 28.

[69] Bkz: Nadolny, s. 104.

[70] Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht*, Stuttgart 1953, s. 240. — Askerî danışmanlar konusu için bkz: H. Tillmann, *Deutschlands Araberpolitik inzweiten Weltkrieg*, Berlin 1965, s. 38. vd..

[71] Mittelberger, s. 295.

[72] Nadolny, s. 104. *10 Jahre Türkische Handelskammer für Deutschland*, Berlin 1938. s. 151. adlı yayında Nikolay bir çalışmasını (General Nicolai Pascha, "Die türkische Wehrmacht") yayınladı. Türk ordusu konusunda tam bilgi sahibi olduğu bu çalışmadan anlaşılıyor. Ayrıca bkz: DBFP c. 5, London 1952, s. 294 (dipnot).

diplomatlarının sık sık, Almanya'nın Türk subayları içinde sağlam siyasal dayanakları bulunduğunu söylemesine şaşmamalıdır. Bu subaylarla ilişkiyi 1936'dan bu yana Ankara'daki askerî ataşe Rohde sürdürüyordu.[73]

Alman ordusu başkomutanlığı da, siyasal etkinlik kazanmak ve belki de Türk askerlerine Birinci Dünya Savaşında kazanılmış stratejik ve taktik bilgilerle ilgili edinimlerin bir kısmını anlatmak için Türkiye'ye subay yollamaya hazır olmakla birlikte, gelecek savaşın önemli kartlarını açıkça göstermeye kesinlikle karşı çıktı. Bu kartlardan biri hava kuvvetleriydi. Göring, Türk Havacılık Akademisi ve Türk Hava Kuvvetlerinin eğitilmesi için pilot subaylar verilmesini kabul etmedi. Ancak bu konuda, sözkonusu alana deniz kuvvetlerini eğiten İngiliz askerlerinin derhal atlamasını göze almak zorunda kaldı.[74]

Bunun gibi, faşist orduya verilen Türk subaylarının sayısının 12'den 24'e çıkarılması da, Dışişleri Bakanlığının Başkomutanlığa dirençle ve birkaç kez başvurmasından sonra sağlanabildi. Büyükelçi Keller'in Müsteşar von Weizsaecker'e yolladığı 17 Mayıs 1938 tarihli yazıda belirttiği başlıca gerekçe, bu alanda olumlu tutum takınmakla "Türkiye'nin günün birinde düşman bir ortaklık tarafında kendini bulmamasının" güvence altına alınabilmesiydi. Ayrıca, yalnız Türk subaylarının faşist orduya alınmasıyla bu hedefe ulaşılamayacağını da kabul ediyordu. Askerî ataşe ise, hiç değilse "Türkiye'nin askerî eğitim sisteminin etkilenmesi bakımından bazı güvenceler" sağlamaya çalışılmasını istiyordu.[75]

[73] Bkz: ADAP, c. 5, s. 606; c. 6, s. 532, 850. — Papen'in, Türk hükümetini politika değişikliğine razı etmeleri için Türk askerî çevreleri üzerinde 1939 yazında dolaysız baskıda bulunabilmesi gerçeği bile, Henrici'nin Türk kurmaylarının eğitilmesinin hiç bir siyasal etkisi olmadığı (E. Henrici, *Die deutsche Kriegführung und das Mittelmeer in den Jahren* 1940-1943, doktora tezi, Heidelberg 1954, s. 17) tezini çürütüyor.

[74] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 60459, Bl. 44f.; Faber du Faur, s. 240.

[75] ADAP, c. 5, s. 606. — Ama Dışişleri Bakanlığının Ticaret Politikası dairesinin 19 Mayıs 1939 tarihli listesine göre ordudaki Türk subaylarının sayısı

Askerlik alanı yanında bilim ve kültür alanı üzerinde de yoğun bir Alman etkinliği vardı. Buna karşılık faşist propaganda, çok para harcadığı halde, basında, radyoda ve filmcilikte dar ölçüde başarı sağlayabildi.[76]

Alman emperyalistleri, burada anlatılan yöntemlerle 1938 yılına kadar Türkiye Cumhuriyetinin ekonomisinde, kültür kesiminde ve ordusunda önemli kilit noktaları elde etti. Bu yöntemler, kömür ve çelik sanayii efendilerine Doğu Avrupa'da yeni bir "yaşam alanı" sağlayacak saldırı eylemlerinin hazırlık alanından uygulama alanına kaydığı ölçüde, Türkiye'ye yapılan yatırımlardan siyasal bir kazanç sağlamak isteniyordu: Önce Türkiye'yi Sovyetler Birliği'nden ayırmalı ve ona karşı bir güney tehlikesi olarak kullanmalı, öte yandan da İngiliz İmparatorluğunun merkezlerine saldırı için rahat bir atlama tahtası elde etmeliydi.

İngiliz emperyalistleri "Boğazın hasta adamının" yerini bağımsızlığına ve egemenliğine önem veren ulusal bir devletin aldığı olgusu ile Alman rakiplerinden oldukça daha geç ve daha kararsızca uyuşabildiler. Değersiz gördükleri bir sömürge halkın bölüşme planlarını bozmasını, bu kez de kapitülasyonları kaldırmaya ve yabancı sermaye yatırımlarını devletleştirmeye hazırlanmasını sineye çekmek onlara zor geldi.[77] İngiliz finans-kapitali, bu yatırımlara, Alman finans-kapitaline göre epeyce daha çok katılmıştı. 31 Aralık 1927'de büyük devletleştirme dalgasından önce, Alman sermayeli dokuz şirkete karşılık, İngiliz sermayeli 32 ve Fransız sermayeli 21 şirket vardı.[78] Fransız hükümeti Ankara ile herkes-

yükseltilmedi. Listeye göre, o sırada orduda 13 Türk subayı vardı (DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 69459, Bl. 161).

[76] Bu konuda daha geniş bilgi, bu kitabın ilk kısmında yer alan "İkinci Dünya Savaşından Önce ve Savaş Sırasında Türkiye'de Faşist Alman Propaganda Faaliyetlerinin Yöntemleri" bölümünde var.

[77] P. P. Graves, *Briton and Türk*, London-Melbourne 1941, s. 220.

[78] L. Aksel, *Die Wandlungen der wirtschaft und wirtschaftspolitik, insbesondere des Aussenhandels in der neuen Türkei*, doktora tezi, Berlin 1943, s. 44.

ten önce barış yapmıştı, ama Yakındoğu ganimetinin aslan payını elegeçirmiş olan İngilizler için elini yakmasına gerek olmadığını kavramadı.

Ancak değişen dünya durumu, Londra merkezinin ve Downing Street'in beylerini de görüşlerini yeni gerçeklere uydurma yolunda harekete geçirdi. Bunların başta gelenlerinden biri, Anthony Eden'di. Lausanne barış anlaşmasını (1923) onaylama görüşmelerinde, zamanla Türklerin "aşırı milliyetçiliği"nin Batı karşısında bir "hoşgörü ruhuna" yöneleceği ve Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile dostluğundan vazgeçebileceği bir ortam yaratmak için Türkiye ile dostluk ilişkileri kurulmasından yana çıktı.[79]

Bununla birlikte, genç Türkiye Cumhuriyetinin gittikçe siyasal bakımdan durulmasının sonucu olarak,[80] Londra hükümet çevrelerinde genel bir tutum değişmesinin meydana gelmesi için otuzuncu yıllara kadar beklemek gerekti. Türk burjuvazisinin yabancı tekellerle iş ilişkilerini yeniden kurma konusunda daha önce belirtilen çabaları bu değişmeye uygun düştü. Türkiye eski devlet borçlarının ödenmesini yüklendikten başka, başında yüksek İngiliz diplomatlarının da bulunduğu ve Türk hükümetine sürekli olarak kredi veren Osmanlı Bankasının imtiyazlarını da 1933'te uzattı. Otuzuncu yılların ortasında durum öylesine değişmişti ki, İktisat Bakanı Celal Bayar, *Financial Times* gazetesinin Türkiye özel sayısında yayınlanan bir makalesiyle, Londra iş çevrelerinin Türkiye'nin iktisat politikası için anlayışını kazanmaya çalışıyordu.[81] Türkiye'nin beş yıllık planlarının en büyük projesi olan Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarını da, Amerikan H. A. Brassert a. Co. Ltd. firmasının İngiltere şubesi

[79] A. Eden, *Foreign Affairs*, London 1939, s. 7, 14.

[80] Büyükelçi George Clerk ve Percy Loraine, 1930'dan bu yana İngiliz Dışişleri Bakanlığının Doğu Dairesi Başkanı George Rendel bu konuda bilgi veriyorlardı (bkz: G. Rendel, *The Sword and the Olive*, London 1957, s. 67, 85. vd.).

[81] Alıntı: *Mitteilungen der türkischen Handelskammer für Deutschland*, 7/1937, s. 2 vd..

kuruyordu. Firma bunun için, "Export Credit Guarantee Department" üzerinden bir hükümet kredisi almıştı. 29 Eylül 1936'da imzalanan mukavele, iki-buçuk yıl içinde 27 milyon Türk lirası değerinde bir tesisin kurulmasını öngörüyordu. Türkiye, bunun karşılığını sekiz yıl içinde ve daha çok maden cevheri ile ödeyecekti. Karabük, Eylül 1939'da üretime başladı.[82]

Bunun dışında Türkiye, İngiliz firmalarından gemi, (aynı zamanda Türk hükümetinin bayındırlık işleri danışmanlığını yapan Sir Alexander Gibb Ltd. şirketinden) liman malzemesi, (Marconi's Wirelles Telegraph Comp.'den) radyo yayın tesisleri ve (de Havilland Comp.'den) sivil uçaklar aldı. İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine'in kendisi de, silah şirketi Vickers-Armstrong'un büyük hissedarlarındandı. Bundan dolayı bu firmanın Türkiye'ye deniz uçakları vermesine ve Boğazların yeniden pekiştirilmesi için Montreux konferansından sonra en büyük siparişi cebe indirmesine şaşmamalı.[83] Sayıca zayıf olan Türk Hava Kuvvetleri İkinci Dünya Savaşından önce Amerikan ve Fransız uçakları yanında daha çok çeşitli tiplerde İngiliz uçağına sahipti.

Ancak İngiliz-Türk yakınlaşması yalnızca ekonomik ilişkilerle açıklanamaz. Bu ilişkiler, otuzuncu yılların uluslararası durumundan ve bu durumun gösterdiği etkili çelişkilerden ayrı düşünülemez. Almanya, İtalya ve Japonya'nın saldırı eylemleri, bir savaş ittifakı haline gelmeye başlayan bu devletlerin dünya egemenliği yolunda çaba gösterdiğine şüphe bırakmıyordu. Buna karşılık İngiltere ve Fransa'nın egemen çevreleri saldırgan devletlerle uyuşma yolları bulmaya çalışıyordu ve küçük ülkelerin sırtından bazı şeyler ver-

[82] Bkz: ZWL, Vowi-Akten, n° 4677 Bl. Eb 5, 26; n° 4693 Bl. E 10 vd.; *Türkei*. Kiel 1959, s. 33.

[83] Bkz: A. Kılıç, *Turkey and the World*, Washington 1959, s. 62; E. R. Vere-Hodge, *Turkish Foreign Policy 1918-1948, Ambilly-Annemasse 1950*; A. Leonidow, "Götterdaemmerung, I. Das Foreign Office und das 20. Jahrhundert" *Neue Zeit*, 37/1960, s. 13.

meye hazırdılar. Bu devletler, Alman emperyalistlerinin böylece Batıya karşı değil de, Sovyetler Birliği'ne karşı çıkış yapma yoluna götürülebileceklerini umuyordu. Bu yüzden, İngiliz hükümeti, Almanya'nın Güneydoğuya doğru ekonomik yayılmasını uzun zaman doğal ve kaçınılmaz diye kabul etti. Faşist devletlerin bu bölgede ileride Sovyetler Birliği'ne saldırı için bir taban meydana getirmesine karşı çıkmadı.[84] İngiltere'nin Türkiye'ye yaklaşmasında da Sovyet aleyhtarlığı öğesi belli bir rol oynuyordu. Boğazları elinde bulunduran —daha önceki müdahale savaşları bunu öğretmişti— Karadeniz'i kapatmakla kalmayıp, Ukrayna ve Kuban'ın hububat ambarlarını, Donetz havzasının sanayiini ve Kafkasya petrollerini tehdit altına alabilirdi.

Ama İngilizlerin uyuşma politikası, Güneydoğuda da, kendi emperyalist çıkarlarının tehlike altına girdiği noktada son buldu. Hitler'in Wilhelm II gibi kendini "müslümanların savunucusu" ilân etme çabalarının ancak milyonda-bir şansa sahip olduğunu söyleyenler varsa bile, İngiliz sömürgecileri Türkiye'deki Alman yayılması karşısında ilgisiz kalamazlardı.[85] Dış ticaret, Alman rakipler tarafından zarara uğratılmış olmakla birlikte, İngilizlerin, Doğu Akdeniz ve Yakındoğu bölgesindeki stratejik ve siyasal durumu daha büyük bir tehlike karşısındaydı. Türkiye, İngiliz İmparatorluğu için, Hindistan'a ve Avustralya'ya Süveyş kanalı yolu ile uzanan deniz bağlantısını ve uçuş yollarını, Mısır, Filistin ve Kıbrıs'ta bulunan İngiliz üslerini, petrol boru hatlarını ve özellikle Arap halkları üzerindeki İngiliz egemenliğini mihver devletlerinin saldırısına karşı koruyacak bir siperdi. Ayrıca Anadolu'daki bir harekât üssü İngiltere ve Fransa'ya, Balkanlarda ve Tuna çevresinde Alman-İtalyan üstünlüğüne

[84] Bkz: H. Knatchbull-Hugessen, *Diplomat in Peace and War*, London 1949, s. 145; W. Treue, "Das Dritte Reuch und die Westmaechte auf dem Balkan", *Vierteljahreshefte für Zeitgeschicte*, 1/1953.

[85] K. Williams, "Has Germany Designs on Middle-East Oil?", *Great Briatin and the East*, 7 Nisan 1938, s. 372.

karşı bir savunma stratejisi olanağı sağlanabilirdi.[86] Almanların Türkiye'ye sızması, İngiliz İmparatorluğunun candamarı çıkarlarını tehdit ediyordu. İngiliz sömürge beyleri başlıca kazançlarından vazgeçmek istemiyorlarsa, Türkiye'yi Almanya'nın ekonomik saldırısından kurtarmak ve siyasal alanda kendi tarafına çekmek için daha iyi araçlar ve yollar düşünmeliydiler. Bu yüzden özellikle 1937-38 yıllarından bu yana batılı devletlerin Balkanlara karşı etkin olmayan politikası ile Türkiye konusundaki çabaları arasında önemli bir ayrım görülebilir.[87] İngiliz yazarları, Türkiye'nin de Almanya'nın "büyük ekonomik alanına" girmesine gözyumulamayacağına dikkati çekiyorlardı.[88]

Bununla birlikte dünya ekonomik bunalımının son yıllarında böyle bir politika için pek yüreklendirici görünmeyen bir durum ortaya çıkmıştı. Almanya, İngiltere'yi Türkiye'nin dış ticaretinde birinci sırayı tutmaktan uzaklaştırmıştı. Türkiye'nin ithalâtında İngilizlerin payı, 1924 ile 1936 arasında %17,7'den 6,6'ya, ihracatındaki payı %14,7'den 5,4'e düştü. Fransa'nın dış ticareti için de aynı şey oldu.[89] 1932'de kabul edilen ve İngiltere ile dominyonları arasında ticaret ilişkilerini geliştirecek olan tercih sistemi, ticareti başka alanlar çerçevesinde sınırladı. Fransa da bunalımı atlatmak için kolonileri ile ticareti yoğunlaştırdı. İngiliz ekonomisinin başka pazarlara bağlı olması yüzünden Türk-İngiliz kliring hesabı, sürekli olarak yükselen Türk borçları ile kabarıyordu. Çünkü İngiltere, Türkiye'den ihraç ettiği kadar ithalât yapmıyordu.[90]

Tehdit eden Alman üstünlüğünü önlemek için çareler ararken, yeni bir engel daha çıktı. Alman-Türk ticareti, bazı

[86] FR 1941, c. 3, s. 913 vd.; E. Monroe, "British Interests in the Middle East", *The Middle East Journal*, 2/1948, s. 132 vd..

[87] W. N. Medlicott, *Economic Blockade*, c. 1, London 1952, s. 241.

[88] A. G. B. Fisher, "The German Trade Drive in South-Easterin Europe", *International Affairs*, 2/1939, s. 146.

[89] Torgay, s. 39.

[90] *Great Britain and the East*, 11 Mart 1937, s. 384.

Türk ürünlerinin fiyatlarını yükseltmişti ve bu yüzden İngiliz ithalâtçıları Türkiye ile ticareti genişletmek eğilimi göstermiyorlardı. Ama İngiliz İmparatorluğunun ve özellikle de Akdeniz politikasının *siyasal* gerekleri, Türkiye karşısında ticaret politikası alanında da etkin olmayı zorunlu kılıyordu. 2 Eylül 1936'da imzalanan İngiliz-Türk kliring anlaşması, 15 Haziran 1937 tarihli Fransız-Türk kliring anlaşması gibi, bu türlü çabaların bir belirtisiydi. O sıralarda Türk makamları Londra'da bir enformasyon bürosu ile krom, bakır ve molibden satış büroları açtı. İngiliz finans ve ekonomi çevreleri, Türk maden üretimini desteklemeyi ve bu ürünlerin ihracatını, Türkiye ile olan ticaret bilançosunu dengelemek ve İngiliz demir-çelik sanayiine yeni pazarlar sağlamak için bir araç olarak gördüler. *Great Britain and the East* dergisi, İngiliz sanayiini, daha çok Türk hammaddesi, özellikle tütünü işlemeye çağırdı.[91]

1937-38 yıllarında Türkiye'ye yapılan İngiliz ihracatında bazı başarılar elde edildi. Aynı yıllarda Türkiye'nin tüm ithalâtında İngilizlerin payı, %6,2'den %11,2'ye çıktı. Buna karşılık İngilizlerin Türkiye'den yaptığı ithalât düşmeye devam etti.[92] O halde, İngiltere, Alman rakiplerin karşısına başarı ile çıkmak istiyorsa, daha köklü müdahalede bulunmak zorundaydı.

Türk hükümeti kendi açısından Batılı devletlerle bağlantı kurmaya çalışıyor, Almanya'ya tek yanlı olarak fazlasıyla yönelme sonucu ekonomik ve siyasal özgürlüğünü yitireceğinden korkuyordu. Ama aynı sıralarda Sovyetler Birliği ile ilişkilerini dondurduğu için, Türkiye'nin bağımsızlığının güvencesi zayıfladı. Daha 1934'te Yugoslavya, Romanya, Yunanistan ve Türkiye arasında imzalanan, Fransa'nın da koruyuculuğu altında bulunan Balkan paktı, Balkanların en önemli barış etkeni olarak Sovyetler Birliği'ni, Bulgaristan

[91] Aynı yerde, 4 Kasım 1937, s. 640.
[92] Aynı yerde, 12 Mayıs 1938, s. 529.

ve Arnavutluk'u —bu iki ülke Alman-İtalyan tarafına eğilimliydi— dışta bıraktığı için faşist tehlikeye karşı işe yaramaz olduğunu göstermişti.[93] 1936'da İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Ankara hükümetinin Sovyetlerden gelen bir ittifak önerisini geri çevirdiği konusunda Türklerin verdiği haberi hoşnutlukla karşıladı.[94] Alman emperyalistleri İtalya ile birleşmeye başladığı ve Doğu Akdeniz bölgesindeki genişleme politikası için güçlü bir arka destek sağladığı ölçüde, Türkiye için durum daha tehlikeli hale geldi. İtalyan emperyalistleri, 19 Nisan 1917'de, St. Jean de Maurienne anlaşması ile İngiltere ve Fransa'nın kendilerine tanıdığı ganimeti Birinci Dünya Savaşından sonra elde tutamadıkları için, Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı sürekli bir tehlike sayılıyordu. İstedikleri bölgelerin (İzmir ile birlikte tüm Güneybatı Anadolu, Antalya ve Konya ilinin büyük bir kısmı) hemen yakınında bulunan Oniki Adayı tepeden tırnağa silahlı bir donanma ve hava üssü haline getirdiler. 1924'te olduğu gibi İtalya'nın istilâ niyetleri ve Mussolini'nin saldırganca konuşmaları, Türkiye'yi sık sık kuşkulandırıyordu. Mussolini, Türkiye'yi İtalyan etkinlik bölgesinin içinde sayıyordu. İtalya'nın Habeşistan'a saldırması ve İspanya'da müdahalede bulunması Türk hükümetine tehlike işaretini verdi. Akdeniz üzerinde bir italyan egemenliği, Türkiye'nin güvenliği ve toprak bütünlüğünü son derece büyük bir tehlike altına sokabilirdi. Bu yüzden Türk hükümeti İtalya'ya karşı konulan zorlanımlara katıldı ve Boğazların askerden arındırılmasını, Lausanne Barışının

[93] Balkan paktının metni: T. Geshkoff, *Balkan Union. A Road to Peace in Southeastern Europe,* New York 1940, s. 300 ff. Marksist değerlendirme için bkz: V. M. Alekseyev, M. A. Kerimov, *Vneşniya politika Turtsii,* Moskova 1961, s. 31. — Balkan paktının rolü ile ilgili burjuva tahrif bakımından en önemlisi, paktı Sovyetler Birliği'nin sözde saldırı niyetlerine karşı bir korunma ittifakı olarak niteleyen Kılıç'ın bir incelemesidir (Kılıç, s. 50). L. Krecker (*Deutschland und die Türkei im zweiten Weltkrieg,* Frankfurt a. M. 1964, s. 16) de Balkanlara İtalya ve Almanya'dan başka Sovyetler Birliği'nin de "sızma" tehlikesinden sözeder.

[94] C. Açıkalın, "Turkey's International Relations", *International Affairs* s. 479.

yeniden gözden geçirilmesini istedi. Berlin-Roma mihverinin kurulması Türk politikacılarını daha da kuşkulandırdı. 26 Ekim 1936'da Alman Büyükelçisi Keller, Alman-İtalyan protokolünün imzalanmasından sonra Türkiye'deki durum için, "görüşmeler sırasında belli bir rahatsızlığın duyulduğunu" bildirdi. Dışişleri Bakanı Aras, bu rahatsızlığı aynı yılın yazında daha açık biçimde ortaya koymuştu.[95]

Prusya'nın ve imparatorluk Almanya'sının askerî başarılarına karşı büyük bir saygı göstermiş olan Türk subaylarının çoğunluğu, Birinci Dünya Savaşında, Türkiye'nin Almanya ile olan ittifakının kayıplardan ve ezikliklerden başka bir şey getirmediğini de unutmuyordu. Özellikle savaş sırasında Alman generallerinin Türkiye'ye karşı bir sömürgeymiş gibi davranmasına karşı çıkan Kemal Atatürk, Türk askerlerinin imparatorluk generallerine ancak top mermisi olarak hizmet ettiğini anımsıyordu.[96] Ama bunlar, Türk politikacılarının, örneğin Sovyetler Birliği'ni de içine alan bir kolektif güvenlik sisteminden yana çıkmasını sağlayamadı. Bu politikacılar, tersine giderek, Sovyetlerin ittifak önerisini geri çevirdiklerini Ribbentrop'a da bildirdiler.[97] Sovyetler Birliği ile daha önce imzalanmış olan anlaşmalarla, rekabet halindeki emperyalist devlet bloklarıyla aynı nitelikte ilişkiler kurarak Türkiye'nin bağımsızlığının yeterince güvence altına alındığını sandılar.

İngiliz-Türk yakınlaşması, 1936 Montreux konferansında ilk kez belgelendi. Konferans, Türkiye'nin girişimi üzerine, artan savaş tehlikesi karşısında, Lausanne Boğazlar Sözleşmesini değiştirecekti. Bu sırada Türk heyeti, 1 Tem-

[95] DZA Potsdam, AA, Pol n° 61141, Bl. 88. — İtalya'yı Türkiye'nin bir numaralı düşmanı olarak gören G. Kirk (*The Middle East in the War*, London/New York/Toronto 1954, s. 443) gibi yazarların tersine, G. Lenczowski (*The Middle East in World Affairs*, Ithaka 1956, s. 140) da, ancak mihverin oluşmasının Türkiye'ye tehlike işaretini verdiğini belirtir. Aynı konuda bkz: Krecker, s. 20.

[96] Yalman, s. 52; Knatchbull-Hugessen, s. 144.

[97] ADAP, c. 5, s. 605.

muz 1936 tarihli *Pravda*'nın belirttiği gibi, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki uzun yılların dostluk ilişkilerine uymayan bir tutum takındı. Türkiye, birçok konularda Karadeniz devletlerinin güvenliğinin artırılması için verilen Sovyet önerilerine karşı İngiltere'yi destekledi.[98] Konferans, Boğazlar üzerinde Türkiye'nin tam egemenliğe tekrar sahip olmasına karar verdi. Bununla birlikte, barış zamanlarında Karadeniz devletlerinin savaş gemilerinin Boğazlardan serbestçe geçebilmesini Sovyet heyeti büyük bir güçlükle kabul ettirmeyi başardı. Kıyısı olmayan devletlerin belli zamanda Karadeniz'de bulunan gemilerinin tonajı sınırlandırıldı; Türkiye'nin bir savaş tehlikesi halinde de bu savaş gemilerinin geçişini yasaklayabileceği kaydı kondu. Yeni statü, emperyalist devletlerin yeni bir dünya çatışması için hazırlanmaları karşısında bazı eksikler göstermesine karşın, Karadeniz bölgesinde güvenliği artırdı.[99]

Türk hükümeti, İngiltere'nin etkisi altında, Türkiye'nin zorlanımlara katılması dolayısıyla Montreux anlaşmasını tanımayan İtalya ile ilişkilerini düzeltmeye çalıştı. Bu yoldaki çabaların en ileri noktası, 2 Ocak 1937 tarihli İngiliz-İtalyan centilmen anlaşmasını izleyen ve İngiliz yatıştırma politikacılarının yürekten selâmladığı, 3 Şubat 1937 tarihli dışişleri bakanları Ciano ve Aras görüşmesiydi. Görüşme Milano'da yapıldı. Ama Akdeniz bölgesinde barış ve güvenlik, bununla sağlanamazdı. Üstelik Türkiye, Habeşistan'ın İtalya'ya bağlanmasını da 4 Nisan 1938'de tanıdı ve bunun üzerine İtalya Montreux anlaşmasına girdi. Ancak Ciano'nun anıları, İtalya'nın Arnavutluk ve Korfu'yu ele geçirme planları gibi, Türkiye'ye karşı olan düşmanca tutumunu da terketmediğini gösteriyor.[100]

[98] Bkz: Rendel, s. 92. — Rendel bir süre için İngiliz heyetine başkanlık etti. Saraçoğlu (FR 1942, c. 4, s. 818), kanıtlayamadığı halde, Sovyetler Birliği'nin politikasını değiştirdiğini ileri sürdü.

[99] *Convention regarding the Regime of the Straits.* With Correspondence relating thereto. Montreux, July 20, 1936 Cmd 5249, London 1936.

Birinci Dünya Savaşından sonra Ortadoğuda egemenlik kazanmaya yeni bir talip olarak ortaya çıkan ABD, man da projeleri (Ermenistan ve Boğazlar) ile, Musul petrollerinin işletilmesine ilişkin payların %25'ini elde etmesiyle, kendisinden sözettiriyordu. Irak, Suudi Arabistan ve Bahreyn adalarındaki zengin petrol yataklarının kuzeyinde Türkiye'nin sahip olduğu stratejik önem, ayrıca ülkenin kendi hammadde kaynakları (krom ve mangan), 1927 ve 1933 yılları arasında ülkede önemli imtiyazlar elde eden Amerikan petrol tekellerini ve ABD Dışişleri Bakanlığını gittikçe daha fazla kendine çekiyordu. Eğitim ve tarihsel araştırma kuruluşları "*american way of life*"ın propagandasını yapıyor, ekonomik yayılmanın yolunu açıyordu.[101] Ancak cumhuriyetin ilk yıllarında bunun etkisi çok dar sınırlar içinde kaldı. Ankara hükümeti, Türkiye'nin sanayileşmesi için ABD uzmanlarınca hazırlanan "Hines-Dorr-Kemmerer-Plan'ını, ilk beş yıllık plan için Sovyetlerin verdiği parasal ve teknik yardım dolayısıyla geri çevirdi.

Türk hükümeti, kapitülasyonların kaldırılması ve millileştirmeler yüzünden soğuklaşan Türk-ABD ilişkilerini normalleştirmek için, Osmanlı İmparatorluğunun borçlarını kapatmak üzere Amerikan yurttaşlarına, 1,3 milyon dolar ödemeyi yükümlendi. Oysa, State Department'ın para uzmanları, alacaklıların haklarının ancak 899.338 dolar tuttuğunu hesaplamışlardı. ABD Dışişleri Bakanı Cordell Hull, içinde bulunduğu ekonomik güçlüklerinden yararlanarak Türkiye'yi yükümlülük altına sokmak için, Ekim 1937'de 400.662 dolar-

[100] G. Ciano, *Tagebücher 1937-1938*, Hamburg 1949, s. 13. 23. 37. 91: aynı yazar, *Tagebücher 1939-1943*, Bern 1946, s. 31. Aras-Ciano görüşmesi için bkz: *Ciano's Diplomatic Papers*, London 1948, s. 93.

[101] Bkz: *Politika CŞA na Blijnem i Srednem Vostoke*, Moskova 1960, s. 77; E. M. Earle, *Turkey, Great Powers and the Bagdad Railway*, New York 1923, s. 33; L. J. Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930*, Philadelphia/London/Oxford 1932, s. 278; N. N. Howard, "The United States and the Problem of the Turkish Straits" *The Middle East Journal*, 1/1947, s. 64; C. M. Tobin, *Turkey — Key to the East*. New York 1944, özellikle s. 9. Tobin ilk Türk olimpiyat takımının antrenörü idi.

lık farkın Türklere geri verilmesini emretti. ABD'ye bir sentlik bile zarar vermeyen bu davranışın etkisi de oldu.[102]

Türkiye'nin o zamanki koşulları altında ABD tekelleri de ağırlık noktası olarak dış ticareti almışlardı. ABD, tütün, yün, merinos, kuru üzüm, incir, krom, zımpara taşı ve halı gibi Türk ürünlerine karşılık tarım makineleri, taşıt araçları ve sanayi donanımları, 1937'den sonra da geniş ölçüde savaş malzemesi satıyordu. ABD, Mısır, Filistin ve Suriye yanında, Türkiye ile mal alışverişini döviz ödemeleri üzerinden gerçekleştiren tek ülkeydi. İtalya ile öteki Batı Avrupa devletlerinin gerilemesine karşılık, 1936'dan itibaren Türkiye'nin tüm ithalâtında, 1935'ten bu yana da tüm ihracatında Almanya'dan sonra ikinci sırayı aldı. En çok dikkati çeken, ABD'nin payının Türkiye'nin ithalâtında 1936'da %9,7'den 1937'de %15,1'e yükselmesiydi. Yaklaşmakta olan yeni bir dönemsel bunalım, Washington'da "Export and Import Bank"ı, 1937'de özellikle Türkiye ve İran'a yapılan ihracatı finanse etmeye yöneltmişti.[103]

1937 ilkyazında Alman-Türk ödeme ilişkilerindeki bunalım sonucu Celal Bayar, Türk hükümetinin 6 Kasım 1936'da önerdiği bir Türk-Amerikan ticaret anlaşmasının derhal imzalanması yolunda duyduğu isteği sık sık dile getirdi. Dışişleri Bakanı Aras, Türkiye'nin ABD'den daha fazla mal alabilmesi için "Export-Import-Bank"tan 23 Ekim 1937'de beş yıllık bir kredi istedi.[104] Türk hükümetinin, daha önceki politikasının tersine, emperyalist büyük devletlerden parasal yardım sağlama çabasında olduğu açıkça anlaşılıyordu. 1938 yılında İngiliz ve Alman kredileri bunu doğruladı.

1938'de genel satış bunalımının etkisi altında Amerikan ihracatı geniş ölçüde arttı. Türkiye'ye yapılan ihracat, bir yıl öncesinin aynı döneminde 3,9 milyon iken, 1938 yılının ilk

[102] FR 1937, c. 2, s. 954.
[103] ZWL, Vowi-Akten, n° 4381, Bl. 1.
[104] FR 1937, c. 2, s. 941 vd.; 1938, c. 2, s. 1054 vd..

dört ayında 7,4 milyon Türk lirasına çıktı. Buna karşılık, Türkiye, 1937'nin ilk dört ayında 4,6 milyonluk ihracatta bulunduğu halde, bu kez ancak 2,6 milyonluk ihracat yapabildi. Bunun sonucu olarak Türkiye'nin döviz varlığı hızla azaldı.[105] Ardından Türk hükümeti ABD'den ithalâtı %20 oranında kıstı.

Ancak Südetler bunalımı sırasında ve Funk'un Ankara'ya yapacağı ziyaret öncesinde ABD Dışişleri Bakanı Hull, görüşmeleri hızlandırdı.[106]

Aralık 1938'de hazırlanan ve 1 Nisan 1939'da imzalanan anlaşma, Türkiye'nin olağan ticaret anlaşması uygulamasının tersine kliring anlaşmasını öngörmüyor, ABD'nin başka ülkelerle yaptığı anlaşmalara uygun düşüyordu.[107] Anlaşmadaki Amerikan ödünleri, Türkiye pazarını ve bu pazarın hammadde kaynaklarını faşist Almanya'ya kaptırmamak ve dünyanın bu parçasında kendi siyasal egemenliğini kurmak çabasının bir sonucuydu. Bu arada Wallstreet ile Beyaz Saray, siyasal bakımdan önderliği gene de İngiltere'ye bırakıyor, ama yaklaşmakta olan savaş için Türkiye'yi müttefik olarak kazanma konusunda İngilizlerin çabalarını destekliyordu.

3. TÜRKİYE'NİN İNGİLİZ-FRANSIZ BLOKUNA KATILIŞI

Avusturya'yı kendilerine katmaları Alman emperyalistleri için, Karadenize kadar Tuna bölgesine sızma bakımından ideal bir ulaştırma kolaylığı, ekonomik politika ve stratejik çıkış temeli sağladı. Bu sıralarda aralarında Türkiye'nin de bulunduğu Güneydoğunun tarım ve hammadde ülkeleri, Alman satış piyasasına daha çok muhtaç olduklarını

[105] Aynı yerde, s. 1059.

[106] Aynı yerde, s. 1083. — P. W. Ireland ("Turkish Foreign Policy after Munich", The Political Quarterly, 2/1939, s. 200), Münih anlaşmasından sonra Türk tarafının da engelleri ortadan kaldırdığını yazıyor.

[107] FR 1938, c. 2, s. 1099; 1939 c. 4, s. 865; Ayverdi, s. 163.

gördüler; çünkü ABD, İngiltere ve Fransa'da yeni bir 1937-38 dönemsel bunalım sonucu olarak üretim, hatta tüm ekonomik yaşam duraklama halindeydi. Alman sanayii, zorlama silah üretimi ile bunalımın etkilerini önledi. İngiliz hükümeti, İngiltere'nin Yakındoğuda emperyalist çıkarlarını korumak üzere bir siper hizmeti yapabilecek Türkiye'yi, Alman imparatorluğunun Güneydoğu sınırında tek ülke olarak ekonomik alanda desteklemek için durumun ciddî bir konu haline geldiğini kabul etti.[108] 27 Mayıs 1938'de, Türkiye'ye, İngiltere'nin ihracatının desteklenmesi için 10 milyon sterlin ve İngiltere'den savaş malzemesi satın alınması için 6 milyon sterlin kredi açtı.[109]

İngiltere, İskenderun sancağı konusundaki anlaşmazlıkta boyuneğmesini Fransa'dan isteyerek, Türkiye'nin İngiliz-Fransız blokuna daha fazla yaklaşması için siyasal alanda da çaba gösterdi.[110] Bu anlaşmazlık, mandanın kaldırılmasına ilişkin 1936 tarihli Fransız-Suriye anlaşmasının, yoğun Türk nüfusun bulunduğu bölgenin gelecekteki bağımsız bir Suriye'ye bağlanması sonucuna götüreceğinden Türkiye'nin kuşkulanması yüzünden çıkmıştı. Bunun için Ankara hükümeti, bu bölgenin Suriye'den ayrılmasını ve yerli Türklerden oluşacak bir yönetime verilmesini istedi. Böylece Kuzey Suriye'ye yönelmiş toprak isteklerinden bir kısmını açığa vurmuş oldu. Bu sırada mihver devletleri, Türkiye'yi, sorunu zora başvurarak anlaşmazlığı çözme yolunda kızıştırmaya çalışıyorlardı.[111] İngiliz sömürgecileri, donanma üssü ve Kuzey Irak için önemli bir ikmal yeri olmaya elverişli bulunan İskenderun limanının, belki de bir ulusal Arap kurtuluş ha-

[108] Bkz: Bir makale dizisi: *Great Britain and the East,* 17 Mart 1938, s. 281; 12 Mayıs 1938, s. 506; 9 Haziran 1938, s. 618; 7 Temmuz 1938, s. 4. Hemen her yerde Türkiye, İngiliz yatıştırma politikasının sorumlu olduğu her konuda İngiltere'nin dayanabileceği tek sağlam nokta olarak tanımlanıyor.

[109] Bkz: Graves, s. 230.

[110] "Anlaşmazlığın öncesi ve akışı konusunda daha geniş bilgi için" bkz: Alekseyev-Kerimov, s. 37: Kral, s. 270.

[111] Ciano, *Tagebücher 1937-1938,* s. 186.

reketinin egemen olacağı Suriye'nin elinde bulunmaktansa, Türkiye'nin elinde bulunmasını istiyordu. Fransa, İngilizlerin baskısı üzerine, sancağın bağımsız bir "Hatay" devleti haline getirilmesi, Türk ve Fransız birliklerinin işgali altında kalması ve bir dostluk anlaşması imzalanması konusunda 3 ve 4 Temmuz 1938'de Türkiye ile anlaştı.

İngiliz basınının aceleye gelmiş yorumlarının tersine, ne 16 milyonluk kredi, ne de İskenderun'un feda edilmesi, Türkiye için ekonomisini tamamıyla değiştirmek ya da siyasal bakımdan Batılı devletlere sımsıkı yönelmek demekti. Türk hükümeti yalnız geçici olarak güçlü Alman etkinliğine paralel olarak İngiliz etkinliğini de getirmeye çalışıyordu.[112] Türkiye, aynı günlerde Sovyetler Birliği ile ilişkilerini gevşettiği için, Türk hükümeti bu kaypak politikası ile ülkenin egemenliğini ve bağımsızlığını tehlikeli duruma sokmuştu.

16 Milyonluk kredi, Alman Dışişleri Bakanlığını ve Alman tekellerini bir karşı-eyleme götürdü. Bunların görevlendirdiği ve direktör Pfeiffer'in başkanlık ettiği bir IG-Farben heyeti, Almanya'nın durumunu pekiştirmek ve Türkiye'de kurulması tasarlanan kimya tesisleri projelerinin başarısızlığa uğramasını önlemek amacıyla Ankara ve İstanbul'a gitti.[113] İngiliz kimya sanayii 16 milyonluk kredi çerçevesinde bu siparişleri almaya çalışıyordu. Türkiye Maliye ve İktisat Bakanları, İngiliz sanayiinin yaptığı gibi cömertçe finansmanda bulunulmasını IG heyetine salık verdi. Bunun üzerine Alman heyeti, devlet garantisine dayalı uzun süreli krediler önerdi. Görüşmelerin sonucu olarak Türkiye

[112] Dışişleri Bakanlığının bu sanısı (ADAP, c. 5, s. 609). Türkiye İktisat Bakanlığının açıklamaları ile kesinleşiyor (*Ireland*, s. 194) ve ayrıca Temmuz 1938'de de Numan, Berlin'de bunu dile getiriyor. Bundan dolayı Türklerin iki yanlı politikasının ancak Alman-Sovyet saldırmazlık paktından itibaren başladığını söyleyen Krecker'e (s. 25) katılmak olanaksızdır.

[113] Bunun için bkz: ORWO KA, n° 28. — Heyet, hazırladığı raporda yalnızca IG-Farben'in çıkarlarını değil, "Alman", yani Alman emperyalizminin çıkarlarını temsil ettiğini özellikle belirtti.

Maliye Bakanlığı ile IG-Farben, 28 Haziran 1938'de, bir finansman planı imzaladılar. Plana göre IG-Farben, Türkiye'ye, on yıl içinde ödenmek üzere 45 milyon RM'lık kredi veriyordu. Anlaşma, teknik ve fiyat koşulları üzerinde görüş birliğine vardıktan sonra yürürlüğe gireceği sınırlamasını taşıyordu. Dışişleri Bakanlığı anlaşmayı onayladı.

Clodius ile Türk heyeti Başkanı Büyükelçi Numan Menemencioğlu arasında Berlin'de yapılan ekonomik görüşmeler sırasında (30 Haziran-25 Temmuz 1938) Alman tarafı Türklerden, maden cevheri ve yiyecek maddeleri alımında İngiltere'den daha geri durumda bırakılmamaları sözünü almayı başardı. Numan, ayrıca, Almanya'ya krom ihracatının 1937 yılındaki 65 bin ton düzeyinden bir yıl sonra 100 bin tona çıkartılacağına söz verdi.[114] Yeniden görüşülen ve 31 Ağustos 1939'a kadar süreli olan mal ve ödeme anlaşmasında Türkiye'nin isteği üzerine Almanya'ya, Türkiye'den yapılacak ithalât yeniden tamamen serbest hale getirildi. Bu nokta her şeyden önce, Alman emperyalistlerine açıkça yakınlık gösteren ve İngilizlerin güçlü bir etkinlik kazanmasına karşı çıkan Numan'ın durumunu pekiştirmek için kabul edildi.[115]

16 milyon sterlinlik İngiliz kredisinin asıl "karşıtı" olarak düşünülen 150 milyon RM'lık Alman kredi önerisiydi.[116] Bunun 60 milyonu savaş malzemesi alımı için öngörülmüştü. Bununla Clodius, "Almanya'ya ekonomik bakımdan daha sıkı bağlama hedefine ulaşmak ve Türkiye'de Almanların siyasal etkinliğini bu yoldan güçlendirmeyi sağlamak" istiyordu.[117] Numan da, "Türkiye'nin ... böyle bir anlaşma-

[114] ADAP, c. 5, s. 611, 615.

[115] Clodius, 29 Haziran 1938 tarihli bir notunda şöyle diyordu: "Eski anlaşmanın iyi sonuçlar vermesi, bizim için çok sempatik olan Büyükelçi Numan'a heyet başkanı olarak özel ödünler vermemizi olanaklı kıldı."

[116] Bunun karşılığı 12,5 milyon İngiliz lirasıydı.

[117] ADAP, c. 5, s. 609. — Bununla, *Orient-Nachrichten* ile öteki Alman yayın organları tarafından yayılan, Güneydoğuda ve Yakındoğuda Alman ticaret politikasının hiç bir siyasal amaç gütmediği yollu savın, yalandan ve aldatmacadan başka bir şey olmadığı kanıtlanmış bulunuyor (*Orient-Nachrichten*, 3/1939, s. 38).

nın imzalanmasını siyasal nedenlerden dolayı da iyi karşılayacağını"[118] belirtirken, İngilizlerin çabalarına karşı kredi önerisini bir denge ağırlığı olarak kabul ediyordu. Reich İktisat Bakanı Funk, 6 Ekim 1938'de Ankara'da bir ön anlaşma yaptı; kredi anlaşmasının kesin imzalanışı 16 Ocak 1939'da Berlin'de oldu.

Türkiye pazarı konusunda Almanya ile İngiltere arasındaki savaşım, 1936 ile 1938 yılları arasında sürekli olarak kızıştı. Bu arada emperyalist devletlerin ekonomik ve siyasal gelişmesindeki eşitsizlik kendini açıkça gösterdi. Alman tekelleri, 1936'ya kadar, yirminci yıllarda Türkiye ile yapılan ticarete egemen olan İngiliz, Fransız ve İtalyan rakiplerini epeyce geriye itmişti, ama 1937-38 yıllarında bir İngiliz-Amerikan karşı-saldırısı ile karşılaştılar. Ancak gördüğümüz kadarı ile bu saldırıyı durdurmayı başardılar. Türk piyasasında Alman-İngiliz rekabet savaşımının oluşmakta olan sertleşmesi, bu iki büyük devlet arasında, en sonunda İkinci Dünya Savaşının çıkmasına neden olan gerginliğin artması sonucunu da doğurdu.

Ribbentrop, 1938 yılı yazında Türkiye'de Almanya'nın ekonomik durumunun güçlü olması karşısında, ülkeyi siyasal bakımdan mihver devletlerine bağlamak için bir deneme yapma zamanının geldiği kanısına vardı. Alman diplomatları ve askerleri, Yakındoğudaki İngiliz ve Fransız konumları üzerine Türkiye'den yürümek üzere planlar bile hazırlamışlardı.[119] Alman emperyalistleri, 5 Ocak 1937 tarihli Montreux Boğazlar Anlaşmasına karşı Sovyet aleyhtarlığı nedenlerinden doğan sınırlandırıcı koşulda da bu bölgede söz hakları olduğunu bildirmişlerdi.[120] Ribbentrop, 1 ve 7 Temmuz 1938'de Numan Menemencioğlu ile yaptığı görüşmelerde, Türkiye'ye, "gerekli değişikliklerin yapılmasını sağlamak için,

[118] ADAP, c. 5, s. 616.
[119] Bkz: Tillmann, s. 40 vd..
[120] ADAP, c. 5, s. 595 vd..

barış anlaşmaları ile zarara uğrayan devletler arasında statüko devletlerine karşı daha sıkı bir birleşme" önerdi. Numan, Türkiye tarafından emperyalist bloklara karşı "tarafsızlık" politikası izlendiğini belirterek öneriyi geri çevirdi. Ribbentrop, başka bir devlete karşı barış zamanlarında da herhangi bir düzenceye katılma sözünü içine alacak bir tarafsızlık anlaşmasını bile aklından geçirmişti. Numan, verdiği karşılıkta, Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini, hiç bir siyasal anlaşmazlığı bulunmadığı ve bu yüzden de yazılı anlaşmalara gitmediği İngiltere ile olan tabana oturtmak istediğini bildirdi.[121] Ancak Numan ve Aras —Aras'ın 10 Temmuz 1938'de Büyükelçi Keller ile yaptığı bir görüşmede—, Türkiye'nin barış zamanlarında Almanya'ya karşı olan bir düzenceye karışmayacağını sözlü olarak açıkladılar.[122] Ribbentrop'un, Türkiye'nin Sovyetler Birliği karşısında yükümlülükleri olup olmadığı yollu kuşkulu sorusunu Numan, Sovyetler Birliği konusunda Türkiye'nin dostluktan uzak bir tutumu bulunduğu için, "coşkulu bir hayır" ile karşıladı.[123] Belki de Türkiye'nin Alman önerisine olumsuz karşılık vermesinin asıl nedeni, Avusturya'nın Almanya'ya bağlanmasından sonra Alman gücünün korkutucu biçimde artması ve bunun sonucu olarak Doğu Akdeniz bölgesinde İtalya'nın yayılma politikasının yüreklendirilmesi karşısında, Batılı devletlerle Türkiye'nin varlığını güvenceye alacak bir yardımlaşma anlaşması için kapıyı açık tutma çabasından ileri geliyordu.

Chamberlain'in yatıştırma politikasının ve özellikle Münih'te verdiği ödünlerin Hitler faşistlerini yeni saldırı eylemleri yolunda yüreklendirmekten başka bir işe yaramadığını 15 Mart 1939 gününün tüm dünyaya göstermesinden sonra konu iyice önem kazandı. İngiliz ve Fransız hükümetleri, emperyalist üstünlükleri yitirmek ve sonunda kendi bağımsız-

[121] Aynı yerde, s. 613.
[122] Aynı yerde.
[123] Aynı yerde, s. 615.

lıklarını ve egemenliklerini tehlikeye sokmak istemedikleri için taktiklerini değiştirmek zorunda kaldılar. Her iki ülkenin kamuoyu, saldırganların dizginlenmesi için hükümetlerden etkili önlemler alınmasını istedi. Londra ve Paris hükümetleri, Polonya, Yunanistan ve Romanya'ya garanti verdiler, Sovyetler Birliği ile görüşmelere başladılar ve silah üretimine hız verdiler. Ancak bunu yaparken yalnız kendi ülkelerinin güvenliği için çalışmıyor, aynı zamanda, faşist Almanya üzerinde, sonunda emperyalist, Sovyet aleyhtarı bir birlik cephesine girmesi için baskı yapmak istiyorlardı.[124] Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi Sir H. Knatchbull-Hugessen, 14 Haziran 1939'da Papen'le görüşürken bunu "bir başarısızlığa karşı güvence politikası ile bağlantılı olarak bir anlaşma sağlama politikası" diye tanımladı.[125]

İngiliz hükümeti, kendi "barış cephesi"nin köşe direği olarak Türkiye'yi seçmişti. Ancak Türkiye silahlı bir çatışmaya katılırsa Romanya'ya verilen garantinin işlemesi için İngiliz-Fransız filosu Karadeniz'e yollanabilirdi.[126] İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Akdeniz bölgesinde İtalya ile çıkacak bir savaş için de hazırlıklı olmak zorundaydı ve bunun için Türkiye'yi iyi bir müttefik olarak görüyordu.[127] Türkiye'ye yapılan İngiliz önerilerinde, başkalarını kendi için savaştırmak ve elden geldiği kadar az şey yüklenmek eğilimi —siyasal duruma göre, az ya da çok— kendini gösteriyordu. Zamanın İngiliz Dışişleri Bakanı Halifax, yakında imzalanacak olan Alman-Romen ekonomik anlaşması ile Romanya'ya karşı bir faşist Alman saldırısı yapılacağı konusundaki sanılar do-

[124] DBFP, c. 6, s. 71.

[125] DBFP, c. 6, s. 74. Knatchbull-Hugessen ile Türkiye'deki Alman Büyükelçisi von Papen arasında, İngiliz-Alman uyuşma çabaları çerçevesinde sayılan iki görüşme (14 Haziran ve 24 Temmuz 1939'da) oldu. Knatchbull-Hugessen, bu görüşmelerde İngilizlerin anlaşmaya hazır olduğunu söyledi, ama Alman yöntemlerinin değişmesini ve görüşmelere elverişli bir ortamın yaratılmasını da istedi (aynı yerde, s. 71, 467).

[126] DBFP, c. 5, s. 575.

[127] Aynı yerde, s. 95.

layısıyla, 17 Mart 1939'da, Türkiye ile bir diyaloğa girdi. Ankara hükümetinin bir süre görülen kararsızlığından sonra 12 Martta Büyükelçi Aras, Türkiye'nin tarafsızlığını bırakacağını ve İngiltere'nin yanında yer alacağını Halifax'a açıkladı. Ancak Türkiye, İtalya'nın Akdeniz bölgesinde saldırıya geçmesi halinde, İngiltere'den dolaysız yardım alacağını kesinlikle bilmek zorundaydı.[128]

Oysa İngiliz hükümeti, somut ittifak önerileri yapmada hiç de acele etmiyordu. İtalyan faşistleri 7 Nisan 1939'da Arnavutluk'a saldırınca, Türkiye bu yüzden kendisini ciddî bir tehlike içinde saydı ve 10 Nisanda Dışişleri Bakanı Saraçoğlu, Batılı devletlerin büyükelçilerine, mihver devletlerinin bir saldırı eyleminin yeniden sineye çekilmesi konusunda duyduğu düş kırıklığını bildirdi.[129] Bu yüzden de, 13 Nisanda Yunanistan ve Romanya için yapılan garanti açıklamasına katılması için, İngiltere ve Fransa'nın dilediği gibi, Türkiye'nin harekete geçirilmesi olanağı ortaya çıkmadı.[130]

Bunun sonucu olarak Halifax, Fransa'nın onayı ile, Türkiye'nin bağımsızlığının İtalya tarafından tehdit edilmesi ve bir İtalyan-İngiliz savaşının çıkması olasılığı için karşılıklı bir yardım anlaşması yapılmasını 12 Nisanda Türkiye'ye önerdi.[131] Ancak Saraçoğlu, 13 Nisanda, anlaşmanın Almanya'dan gelecek bir tehdidi de içine alıp almayacağını sordu. 14 Nisanda, İngiltere, Türkiye'nin yardım anlaşmasında Romanya'ya verilen garantiye de katılması koşulu ile bu isteği kabul etti. Ertesi gün Türkiye, mihver devletlerinin Akdeniz bölgesinde ya da Balkanlarda bir saldırıda bulunması halinde tarafsız kalmayacağını bildirdi.[132] Bununla birlikte, Türkiye, Almanya ile sıkı ekonomik ilişkilerini dikkate alarak, Balkan-

[128] Aynı yerde, c. 4, s. 436.

[129] Aynı yerde, c. 5, s. 162.

[130] Aynı yerde, s. 187. Türk hüklimeti yalnız, Türkiye'ye garanti konusunda bilgi verildiğini Chamberlain'in 13 Nisanda belirtmesine razı oldu (aynı yerde, s. 188).

[131] Aynı yerde, s. 180.

[132] Aynı yerde, s. 227.

lar konusunda, kendi sınırlarının güvenliği dışına çıkan somut yükümlülüklere girmeye henüz istekli değildi.[133] Niyeti önce, sonradan tam bir anlaşmanın izleyeceği genel bir açıklama yapmaktı.

Bu sıralarda bir yandan da Türk-Sovyet görüşmeleri oluyordu. Görüşmelerin en önemli noktası, V. P. Potemkin'in, 1939 Nisanı sonunda Ankara'yı ziyaretiydi. Potemkin, Sovyetler Birliği'nin her türlü yardımda bulunacağını Türkiye'ye kesinlikle bildirdi.[134] Sovyetler Birliği Türkiye ile bir anlaşma yapmak istedi ve İngiliz-Türk görüşmelerini de iyi karşıladı. Bunu, saldırganların dizginlenmesi için etkili bir kolektif güvenlik sistemine Türkiye'nin girme çabaları konusunda bir olanak diye gördü. Türk hükümeti ise, İngiltere ile görüşmelere tam bir öncelik verdi ve Sovyetler Birliği karşısında Chamberlain hükümeti gibi oyalama taktiği uyguladı. İngiliz hükümeti, Ankara'dan, tasarlanan İngiliz-Türk genelkurmay görüşmelerinin Sovyetler Birliği'nden gizli tutulmasını,[135] Batılı devletlere uyarak "Polonya ve Romanya hükümetinin duyarlıklarını önemle hesaba katmasını"[136] istedi. O halde Türk politikacıları, Sovyetler Birliği ile neden görüşmelere giriştiler? İnönü, Saraçoğlu ve Numan, ilerdeki bir savaşta, Sovyetler Birliği'nin Batılı devletler tarafında savaşa sokulmasının sağlanamamasını, bu yüzden de Sovyet ordusunun ayakta durabilen tek ordu ve Sovyetler Birliği'nin "seyirci durumunda üçüncü kişi" olarak kalmasını üzücü sayıyorlardı.[137] Bu neden, bilindiği gibi, Batılı devletlerin de

[133] Aynı yerde, s. 241, 288, 335; ADAP, c. 6, s. 361. — Türk hükümeti İngiliz görüşmecilerine karşı gerekçe olarak önce, Sovyetler Birliği ile görüş birliğine varmadan Balkanlarda daha kesin yükümlülüklere giremeyeceğini öne sürdü (DBFP, c. 5, s. 385, 340).

[134] Potemkin, Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısıydı. Potemkin'in ziyareti için bkz: DBFP, c. 5, s. 380, 399, 433. Bu belgeler, Potemkin'in İngiliz-Türk anlaşmasının imzalanmasından sonra bir Türk-Sovyet paktı yapılmasını önerdiğini üç yıl sonra öne süren Saraçoğlu'nun yalanlarını ortaya koyuyor (FR 1942, c. 4, s. 819).

[135] DBFP, c. 5, s. 253, 279.

[136] Aynı yerde, s. 366.

bilmediği bir şey değildi.

12 Mayıs 1939'da İngiltere ve Türkiye ortak bir açıklama yayınladı. Açıklamada, taraflar, uzun süreli ve karşılıklı bir yardım anlaşması hazırlanıncaya kadar, "Akdenizde savaşa götürecek bir saldırı eylemi görülmesi halinde, etkili biçimde işbirliği yapmayı, birbirlerine ellerinden gelen her yardımı yapmayı ve her kolaylığı göstermeyi" yükleniyorlardı. Açıklamanın 6. maddesinde çok açık bir anlatımda bulunularak, "Balkanlarda güvenliğin yükümlenilmesi gerektiği de"[138] belirtiliyordu. Fransa ile Türkiye, Türkiye'ye verilmesi kararlaştırılmış bulunan Hatay'ın teslimi konusundaki koşullar üzerinde kısa zamanda birleşemedikleri için, aynı nitelikte Fransız-Türk bildirgesi ancak 23 Haziran 1939'da Hatay'ın Türkiye Cumhuriyetine katılmasına ilişkin anlaşma ile birlikte yayınlandı.[139] Fransa, Türkiye'nin İngiliz-Fransız blokuna katılmasını Arapların sırtından ödüllendirdi.

Türk hükümet çevreleri, Berlin-Roma mihverinin meydana gelişinden bu yana Alman ve İtalyan saldırı eylemlerinden kuşkulanıyor, ama bundan Türkiye için çıkabilecek önemli bir tehlike de ortaya koymuyorlardı.[140] Türk dış politikasını yönetenlerin bizzat sık sık belirttikleri gibi, kendilerini yalnızca Almanya'nın Çekoslovakya'yı kendine katması, Romanya üzerinde bir ekonomik diktanın kurulması ve özellikle Arnavutluk üzerine yapılan saldırı, daha önceki tarafsızlık politikasını bırakmaya zorlamıştı.[141] Türk işçileri

[137] Aynı yerde, s. 399, 434, 452.

[138] Açıklamanın Almanca metni: Jahrbuch für Auswaertige Politik, yıl 1940, s. 144; İngilizce metni: DBFP, c. 5, s. 497.

[139] Türk-Fransız görüşmelerinin dramatik akışı konusunda Halifax ve Knatchbull-Hugessen'in telgraflarında birçok bilgi var: DBFP, c. 5, s. 465, 502, 504, 507, 516, 522, 526, 532. ABD Büyükelçisi MacMurray de, bu görüşmeler konusunda sık sık bilgi verdi ve örneğin 11 Nisanda, Fransa'nın daha önceden Hatay'ın Türkiye'ye bırakılmasını ilke olarak kabul ettiğini bildirdi (FR 1939, c. 4, s. 836).

[140] Tersine, güçlü bir Almanya ve İtalya, Avrupa dengesinin korunması için Türk politikacıları için gerekli (DDI, 8. seri, c. 12, s. 158, 238) ve bolşevizme karşı bir kale olarak görünüyordu (F. v. Papen, *Der Wahrheit eine Gasse*, Innsbruck 1952, s. 510; Rendel, s. 158).

ve gençleri, 1939 ilyazında faşist saldırganlık politikasına karşı sık sık protesto gösterileri yaptı.[142] Türk Hükümeti, Almanya ile olan ticaret ilişkileri için zararlı sonuçlar doğuracağını çok iyi bilerek, tarafsızlıktan İngiltere ve Fransa ile ittifaka doğru adım attı. Alman piyasası ile bağlantıları olan büyük ticaret burjuvazisi ve subayların bir kısmı, bu politikaya karşı çıktı.[143] Buna karşılık hükümet, beklenen İngiliz-Fransız parasal ve askerî yardımına dikkati çekti. Türk devleti, anti-emperyalist ve anti-feodal devrim dolayısıyla siyasal bir bağımsızlığa sahipti. Bu yüzden, Almanya ile ekonomik bağımlılığına karşın, hiç değilse zaman zaman, siyasal bakımdan Batılı devletlere yaklaşabiliyordu. Bununla birlikte, Türk hükümeti, Sovyetler Birliği ile işbirliğini kesinlikle bir kenara atarak, bu yoldaki manevra yeteneğini bizzat sınırlıyordu. Uzun süre için gözönüne alınırsa, Alman tekellerinin ekonomik durumu Türkiye'de öylesine güçlü olmalıydı ki, bu durum, İkinci Dünya Savaşının son dönemine kadar İngiltere'ye karşı Türklerin ittifak yükümlülüklerinin çoğu zaman hemen hemen işlemez hale gelmesine neden oldu.

İtalya'nın mihver ortağına danışmadan Arnavutluk'u ele geçirmesinden sonra, Alman emperyalistleri bunun Türkiye üzerindeki olumsuz tepkilerinden korktular: Türkiye'nin açıkça Batılı devletlere yönelmesi, Almanların hammadde alımlarına zarar verebilir ve savaş halinde Almanların İran körfezine doğru yayılma niyetlerine karşı bir engel meydana getirebi-

[141] DBFP, c. 5, s. 226, 593, 615; ADAP, c. 6, s. 559; DDI, 8. Seri, c. 12, s. 158, 181, 239. — Türk diplomatları Alman faşistlerine, Türkiye'nin yön değiştirmesinin asıl sorumlusunun İtalya, İtalyan faşistlerine de, asıl nedenin Almanya olduğunu söylüyorlardı. Bu taktik, konuya ilişkin bütün belgelerde ortaya çıkıyor. Ciano, 21 Mayıs 1939'da bu noktaya Ribbentrop'un dikkatini çekti (*Tagebücher 1939-1943*, s. 92) ve de Poppo, 6 Haziranda bu noktayı belirtti (DDI, 8. seri, c. 12, s. 113).

[142] Mihverin saldırı eylemlerinin Türk basınınca ağır biçimde yerilmesi konusunda bkz: ADAP, c. 6, s. 230; Esmer'in 20 Mayıs 1959 tarihli *Ulus*'ta bir makalesi; N. Vasilev, "*Novoe vo vneşneç politiki Turtsii*" *Mirovoe hozyaçstvo i mirovaya politika*, 6/1939, s. 49.

[143] A. C. Edwards, "The Impact of the War on Turkey", *International Affairs*, 3/1946, s. 395.

lirdi. Hitler, bunu önleme görevi ile, 18 Nisanda Franz von Papen'i Almanya'nın Türkiye Büyükelçiliğine atadı. Bu kişi onun iktidara gelmesine yardım etmiş, Papa ile anlaşmaya varmasını sağlamış ve Avusturya'nın Almanya'ya bağlanmasını hazırlamıştı.[144] Papen, 27 Nisanda Dışişleri Bakanı Saraçoğlu, 29 Nisanda Devlet Başkanı İnönü ve 5 Mayısta Başbakan Saydam ile yaptığı ilk görüşmelerde, Türkiye'nin yön değiştirmesinde İtalya'nın Arnavutluk'u ele geçirmesini sorumlu tutan, buna karşılık Almanya'ya dostça bir tutum gösteren bir Türk taktiği karşısında bulunduğunu gördü. Böylece Türk hükümeti, iki mihver ortağının özellikle Güneydoğu Avrupa'da birbirinden değişik çıkarlarından elden geldiği kadar çok yararlanmayı düşünüyordu. Papen'in, mihverin barışçı niyetleri konusunda söylediklerine kulak asan çıkmadı. Papen, durumu "düzeltmenin" tek olanağının Mussolini'nin kesin bir açıklaması olabileceği sonucuna vardı.[145] Ama Alman Dışişleri Bakanlığı ile Ciano, böyle bir açıklamanın Türklerin İtalya'ya karşı güvensizliğini ortadan kaldıracağına ve Türkiye'yi girdiği yeni yönden ayırabileceğine artık inanmıyorlardı.[146] Ciano, 3 Mayısta, Türk Büyükelçisine, İtalya'nın Türkiye'ye karşı ekonomik, siyasal ve toprakla ilgili niyetleri bulunmadığını söylemekle yetindi.[147] Bu türlü güvencelerden neler beklenebileceği, Ciano'nun öteki sözlerinden ortaya çıkıyor. Ciano, onbir tümenle işgal edilen Arnavutluk'u bir sınır kalesi yapmak istiyor ve böylece Balkan devletlerinin mihver devletlerine tam olarak bağımlılığını sağlamaya çalışıyordu. Savaş çıktığında, Mussolini'nin görüşüne göre, bu

[144] Papen, Nürnberg davasında avukatının yardımı ile, ayrıca anılarında (Papen, s. 506), Ankara'ya "barış görevlisi" olarak yollandığını göstermeye çalıştı (IMG, c. 10, s. 138; c. 16, s. 358; c. 19. s. 195). 20 Mayıs 1939 tarihli muhtıra bile bununla çelişiyor. Papen bu muhtırasında, Hindistan'a doğru yapılacak bir Alman ilerlemesini uygun bulur ve İngiltere'ye bağlı bir Türkiye'nin bunu engelleyeceğini belirtir.

[145] ADAP, c. 6, s. 300, 302, 338 (ayrıca bkz: DBFP, c. 5, s. 354).

[146] ADAP, c. 6, s. 301, 303, ayrıca: F. Siebert, *Italiens Weg in den zwiten Weltkrieg*, Frankfurt a. M./Bonn 1962, s. 144.

[147] ADAP, c. 6, s. 340.

devletler silahsız bir tarafsızlığa zorlanacaklar, ya da işgal edileceklerdi.[148]

Papen, Türkiye'nin İngiltere ile birlikte tasarladığı ortak açıklamadan döndürülemeyeceğini 6 Mayıs 1939'da anladıktan sonra, hiç değilse paktın kesinleşmesine kadar Türkiye'nin tutumunu etkilemeyi umuyordu. Alman-İtalyan "çelik paktının" imzalanması dolayısıyla hazırladığı 20 Mayıs 1939 tarihli muhtırasında,[149] Almanların ilerdeki Türkiye politikası konusunda görüşlerini anlattı. Muhtırada, buradan Balkan devletlerinin tarafsızlığının sağlanabileceği, Yunanistan'da İngilizlerin harekât için üs kurması önlenebileceği ve Selanik üzerinden hızlı bir operasyon yaparak Çanakkale boğazının kapatılmasının zorlanabileceği için, Arnavutluk'u, iki mihver devlet için büyük değer taşıyan bir yer olarak niteledi. Ama İngiltere'yi dize getirmek için Hindistan'a doğru ilerlemek zorunluydu. Papen görüşlerini şöyle sürdürür: "Eğer Türkiye İngilizlerin tarafında savaşırsa, askerlerinin ana bölümünü Torosların güneyinde tutarak, bunu her zaman engelleyebilecektir." Ayrıca İtalyan genelkurmayı ve diplomatları, İtalyanların Libya'dan ilerlemeye geçmesine karşı Türk birliklerinin Süveyş kanalının savunmasına katılabileceğinden korkuyorlardı.[150] Papen bütün bunlardan, "mihver devletlerinin koordine politikasının, Türkiye'yi yeniden daha önceki kesin tarafsızlık tutumuna döndürmeye çalışmak zorunda olduğu ..." sonucunu çıkarıyordu. Ancak bu, yalnız bir basamak olarak düşünülmüş olabilirdi. Çünkü Rohde'nin raporlarına göre, Türkiye'nin tarafsızlığı bile Almanların Hindistan yönünde yayılma çabaları üzerinde olumsuz bir etki yapacaktı.[151] Batı Almanya tarih yazarları, Siebert gibi, Papen'in muhtırasını Türk-İtalyan anlaşmasına tek çağrı olarak yorumlama, ya da Krecker gibi, Papen'in stratejik

[148] Aynı yerde, s. 327, 373.
[149] Aynı yerde, s. 452.
[150] ADAP, c. 6, s. 946, DDI, 8. Seri, c. 12, s. 139, 187.
[151] Bkz: Tillmann, s. 47.

düşüncelerini görmezlikten gelme yoluyla, muhtıranın temel saldırgan niteliğini yadsımaya boşuna çalışırlar. Papen'in anılarındaki şüphe götürür tezlere dayanılarak kendisi, gözü kararmış İtalyan faşistleri karşısında ılımlı, gerçekçi bir Alman politikacısı olarak gösterilmek istenir. Oysa Papen'in muhtırası, Alman emperyalistlerinin daha Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında izledikleri yayılma hedeflerini çok açık olarak içerir.[152]

Alman emperyalistleri, Papen tarafından belirlenen amaca siyasal ve ekonomik araçlarla ulaşmaya çalışıyordu. Reich hükümeti, Batılı devletlerin "çevreleme politikasına" katılmasından dolayı duyduğu "ciddî hayreti" Türkiye'ye bildirdi. Müsteşar Weizsaecker, herhangi bir İngiliz-Türk anlaşmasına konu olmak istemediğini Ankara'ya bildirmesini 7 Haziranda Yugoslavya'dan istedi. Macaristan ve Bulgaristan da aynı tepkiyi gösterdiler.[153] Papen, o sıralarda uyguladığı ekonomik baskıların da yardımı ile, 21 Haziranda ve 5 Temmuzda Türkiye Dışişleri Bakanlığında Genel Sekreter olan Numan'dan, Türkiye'nin Balkanlarda yalnız kendi çıkar alanı ile ilgilendiğini ve yalnız kendi sınırlarının güvenliğini düşündüğünü bildiren bir açıklama almayı başardı.[154] Türkiye, Batılı devletlerle olan 19 Ekim 1939 tarihli anlaşma metninde de bunun dışındaki noktalar üzerinde anlaşmalıydı. Uygulamada da Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sırasında verdiği bu sözün dışına çıkmadı. Papen, Türk askerî çevreleri üzerinde de etkili oldu. Örneğin bunlardan Harp Akademisi Müdürü General Fuat Erden ve Genelkurmay İkinci Başkanı Asım Gündüz, Alman militarizmine büyük bir tutkunluk gösteriyordu. Bunlar da, batılı devletlerle yapılan yardım anlaşmasının geçerlik alanını daraltmada etkili oldu.[155]

[152] Siebert, s. 146; Krecker, s. 40; Papen, s. 508.

[153] ADAP, c. 6, s. 547, 577, 592, DDI, 8. Seri, c. 12, s. 182. — Tüm konu için daha geniş bilgi bkz: A. ve V. Toynbee, *The Eve of Wor 1939 (Survey of International Affairs 1939-1936)*, London/New York/Toronto 1958, s. 129.

[154] ADAP, c. 6. s. 611. 708.

Ama asıl baskı aracı, ekonomik alandı. Ribbentrop, İngiliz-Türk anlaşmasının artık önlenemeyeceğini öğrenince, 7 Mayıs 1939'da Türkiye tarafından Almanya'ya ısmarlanan her türlü savaş malzemesinin yeni bir duruma kadar teslim edilmemesi buyruğunu verdi.[156] 14 Mayısta, Hitler, en önemli satış anlaşmalarının yerine getirilmesini yasakladı. Bu konuda en başta Krupp'un Kiel'de Germania tersanesindeki üç denizaltı gemisi —bunlar dışında "Saldıray" adlı başka bir denizaltı o sırada artık Türklerin elinde bulunuyordu—, 17 tane 15 cm'lik Krupp topu, 12 tane 21 cm'lik Skoda topu, Çanakkale boğazı için 4 tane 24 cm'lik Skoda obüs topu, 12 torpido, 60 Me 109 avcı uçağı ve 8 tane He 11 savaş uçağıydı. Almanya'ya verilen tüm Türk savaş malzemesi siparişi, 120 milyon RM'ı buluyordu.[157]

Bundan başka faşist Reich bakanlıklarının çeşitli temsilcileri, 24 Mayısta, 150 milyon RM'lık kredi anlaşmasını parafe etmemeyi, 31 Ağustos 1939'da sona erecek 25 Temmuz 1938 tarihli mal ve ödeme anlaşmasının uzatılmasına ilişkin görüşmelere şimdilik başlamamayı kararlaştırdılar.[158] Böylece, Türkiye'nin 12 Mayıs 1939 tarihli kararından döneceğini, ya da bunu hiç değilse geniş ölçüde sınırlayacağını umuyorlardı.

Ancak iki nokta, Türkiye ile ekonomik ilişkileri ülkenin siyasal tutumundan bağımsız olarak kopartmamak için faşist diplomatları, yollar aramaya zorladı. Birincisi, Alman şirketlerinin Türk hükümetine savaş malzemesi satması için verdikleri 70 milyon RM'lık garantilerin yitirilmesi tehlikesi[159] —bunlardan yalnız 19,4 RM'lık kısmını Krupp-Germania tersanesi vermişti[160]— ve silahlanma için önemli olan krom cevheri ithalâtının sürdürülmesi dileği. Silahlanma sanayii,

[155] Bkz: Bu kitabın birinci bölümünün ikinci kesimi.
[156] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68459, Bl. 100.
[157] Aynı yerde, Bl. 171, 222; ADAP, c. 6, s. 912; c. 6, s. 355.
[158] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° Bl. 172.
[159] ADAP, c. 6, s. 453, 484 (dipnotu 3).
[160] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68460, Bl. 20.

meydana gelecek zarardan dolayı Reich hükümetini çok açık sözlerle sorumlu tuttu. Bu konuda İktisat Bakanlığı sanayicileri destekledi.[161] Faşist diktatoryanın tekelci devlet niteliği, çeşitli bakanlıklar temsilcilerinin tekellerin görüşlerini benimsemesinde kendini çok açık olarak gösteriyordu. Bunlar, hafif silahların ihracatının sürdürülmesine ve düşen teslim garantilerinin Maliye Bakanlığı tarafından, başka bir deyimle Alman emekçilerinin vergi paraları ile, kapatılmasına karar verdiler. Ayrıca Papen, Türk hükümetinin teslim garantileri istemekten vazgeçmesini sağlamaya çalışacaktı. Şirketlerle faşist devlet örgütünün tekelci devlet bağlantısı, Ankara'daki Alman Büyükelçiliğinin 1940 Temmuzuna kadar daha çok silah şirketlerinin teslim garantilerinin düşmesini önlemeye uğraşmasında da —sonunda başarı da sağlandı— kendini gösteriyordu.

Krom ceyherine gelince: gerçi Dışişleri Bakanlığı ilk anda, Türkiye ile ticaret ilişkilerini tamamıyla durdurmayı düşündü (bu durum Türkiye'yi güç bir duruma sokacaktı, çünkü ülke dış ticaretinin %50'sini Almanya ile yapıyordu[162]), ama daha 24 Mayısta krom ithalâtından dolayı bundan şimdilik vazgeçme kararı verildi. Wiehl, 28 Temmuz ve 7 Ağustos tarihli notlarında, Alman-Türk mal ve kliring anlaşmasının uzatılmasını "Türk piyasasını gelecekte tamamıyla yitirmemek ve böylece herhangi bir etkileme bakımından ekonomi üzerinden politikaya geçmek" için değil, bu yüzden gerekli gördü. Bunun karşılığında da Türk hükümetinden, garantilerden ve tazminat istemlerinden vazgeçerek savaş malzemesi mukavelelerinin çözümü işine razı olmasını istedi; böylece öneriler ültimatom niteliğini kazandı. Kredi anlaşması, Alman-Türk ekonomik ilişkilerinin sınırlandırılması ile bağdaşmadığı ve 60 milyon RM'lık bir parayı savaş

[161] Silah şirketlerinin ilgili bakanlıklarla ve bakanlıkların kendi aralarında yaptıkları geniş yazışma için bkz: DZA, Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68459, Özellikle Friedrich Krupp AG'nin yazıları çoktur.

[162] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68459, Bl. 119.

araçları satışı için öngördüğü için parafe edilemezdi.[103] Weizsaecker ve Ribbentrop bu öneriyi onayladı ve Ankara'daki görüşmeci, Büyükelçilik Müsteşarı Kroll'a da buna uygun direktifler verdiler.

Bu arada malzeme teslim alan Türk subayları ve Almanya'daki Büyükelçilik, yaptıkları başvurmalara karşılık ısmarlanan savaş malzemesi konusunda kaypak ve oyalayıcı yanıtlar aldılar. Haziran başında bizzat İnönü, Papen'e Skoda obüs toplarının nerede kaldığını sordu ve Almanya'nın davranışı ile Türk kamuoyunun İngiliz tarafına daha çok kayabileceğini, üstelik Çekoslovakya ile anlaşması yapılmış malların sözkonusu olduğunu bildirdi. Saraçoğlu ve Numan, Türk krom satışını sınırladılar, ama kısa bir süre sonra bu kararı geri aldılar.[104] Alman Ordu Başkomutanlığı 22 Temmuzda Dışişleri Bakanlığına, Hitler'in Kiel'de yapılan "Batıray" adlı ikinci denizaltının verilmesini kabul etmediğini bildirdi. Germania tersanesinin İstanbul'daki yapım yerinde bulunan "Atılay" ve "Yıldıray" denizaltılarının tamamlanmasında Türk makamlarına güçlük çıkarmak için "Yıldıray"ın motorları Catania'da "Norburg" gemisinden indirildi ve Almanya'ya geri götürüldü. İnönü, bu olaylar yüzünden, 28 Ağustosta, "Yıldıray"ın denize indirilmesi törenine katılmadı.[105]

19 Ağustosta Kroll'un görüşme önerisine Numan, Almanya savaş malzemesi satmak istemezse, Türkiye'nin aynı şeyi krom konusunda yapacağı karşılığını verdi. Kroll da, krom sözkonusu olmayınca, Almanya'nın anlaşmayı uzatmakta yarar görmediğini bildirdi.[106] Saraçoğlu, 23 Ağustosta İngiliz Büyükelçisi ile görüşürken, bu baskıya nasıl karşı koyacağı noktasında çaresizlik içinde bulunduğunu gösterdi. Bir gün sonra Papen'le görüşürken Alman ekonomik ültimatomunu reddettiğini —böylece 1 Eylül 1939'dan itibaren Alman-Türk

[103] Aynı yerde, Bl. 219.
[104] Aynı yerde, Bl. 164; ADAP, c. 6, s. 531, 557, 640, 655.
[105] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68459, Bl. 239, 248, 287, 320.
[106] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 69460, Bl. 302.

ticareti tamamen durdu— ve Türkiye'nin ürünlerini prim ödeme yoluyla başka ülkelere ihraç etmeye çalışacağını bildirdi.[167] Bu durum karşısında Knatchbull-Hugessen'in, yapılacağı bildirilen İngiliz parasal ve ekonomik yardımını Saraçoğlu'na yeniden anımsatmış olduğu sanılabilir.

Böylece, Alman emperyalistleri tarafından yürütülen ekonomik baskı politikası dolaysız bir sonuç vermemişti. Ama Türkiye'nin ekonomik zayıflığı dolayısıyla uzun süreli bir etkiyi hesaba katmak gerekirdi.

Türkiye'nin gittikçe ivedilik kazanan parasal, ekonomik ve askerî yardım istekleri karşısında bu kez İngiliz hükümeti nasıl davrandı?[168] İngiliz hükümeti önce bu isteklere hiç karşılık vermedi; bunun yerine Türkiye'yi Yunanistan ve Romanya'ya karşı gelecekteki bir paktta dolaysız güvenceler yüklenmeye götürme çabası gösterdi.[169] Demek ki, İngiliz emperyalistleri için önemli olan, Doğu ve Güneydoğu Avrupa'da elden geldiği kadar az yükümlülük altına girmekti. Aslında o sıralarda gizli İngiliz-Alman görüşmeleri henüz sürüyordu. Bunlar başarılı olursa, İngiltere garantilerini geri almaya ve küçük ülkeleri Sovyetler Birliği'ne doğru çıkış yapan Alman emperyalizmine terketmeye hazırdı.

Türkiye, 25 Haziran tarihli yanıtında, Yunanistan ve Romanya'ya dolaysız bir garanti vermeyi reddetti ve İngiltere, garantiler dolayısıyla bir savaşa katıldığı takdirde ancak yardımda bulunacağını açıkladı. Yanıtta asıl ağırlığı, kendi güvenliğinin garantileşmesi bakımından İngiliz yardımına yöneltti. Halifax, Türkiye'nin bu dikkatli tutumu ve Almanların ağır ekonomik baskısı karşısında Türkiye'ye, "hoşnut edici bir siyasal anlaşma" yapılması için, İngiltere'den savaş malzemesi satın alınmak üzere 10 milyon İngiliz lirası

[167] DBFP, c. 7, s. 140, 155; ADAP, c. 7, s. 218. Alman baskısı, mevsimlik ürünler için ithal izinlerinin verilmesinde el altından çekingen davranılarak artırılacaktı. DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68459, BL. 303.

[168] Türklerin görüşleri için bkz: DBFP, c. 5, s. 548; c. 6, s. 97, 111, 188.

[169] Aynı yerde, c. 6, s. 374; c. 7, s. 24.

tutarında kredi açılmasına 29 Haziranda karar verdi. General Lund başkanlığında bir İngiliz askerî heyeti ile Huntzinger başkanlığında bir Fransız askerî heyeti, Ankara'da askerî bir sözleşme hazırladığı sırada, General Orbay başkanlığında bir Türk askerî heyeti Londra'da görüşmeler yapıyordu. Tartışma konusu olan 20 tane 3,7 cm'lik uçaksavar topu, 50 savaş uçağı ve Boğazların savunulması için deniz malzemesi, Türklerin tüm isteklerinin ancak onda-birini buluyordu.[170] Bu yüzden, Türk hükümeti, 14 Temmuzda 45 milyon İngiliz liralık silahlanma kredisi, Türk parasını güçlendirmek ve böylece Türkiye'nin Almanya ile yaptığı ticareti serbest döviz üzerinden başka ülkelere yöneltebilme olanağını elde etmek için de 15 milyonluk borç altın istedi.[171]

İnönü, görüşmelerin başlamasından bu yana İngiltere'den hiç bir savaş malzemesi gelmemesinden acı acı yakınıyor ve Almanya'dan derhal yapılan teslim işleri ile karşılaştırmalarda bulunuyordu.[172] Knatchbull-Hugessen, 3 Ağustosta, daha fazla gecikmenin Türkiye'de, artık Türkiye açıkça İngiliz tarafına bağlanmış olduğu için, İngiltere'nin alabildiğine dar ölçüde yardımlarda bulunmak istediği ya da bulunabileceği izlenimini uyandırabileceği konusunda kuşkularını bildirdi.[173]

İngilizlerin anlaşma tasarısı, 2 Ağustosta hazırdı, ama Türklerin eline ancak 16 Ağustosta ulaştı. Belki de Batılı dev-

[170] Aynı yerde, s. 189. — Halifax 4 Ağustosta, Huntzinger'in Türkiye'ye karşı askerî bir sözleşme için belli bir ölçüde yükümlülükler altına girmiş olmasına itiraz etti. İlke olarak buna karşı olmadığını, ancak böyle bir askerî anlaşmanın siyasal anlaşma için koşul olmamasını dilediğini bildirdi (DBFP, Bd. 6, s. 603). Bunun için bkz: P. A. Bourget, *De Beyrouth a Bordeaux* Paris 1946, s. 11. İtalyan askerî ataşesi, Türk Genelkurmayı ile Türk birliklerinin Trakya, Selanik, İzmir ve Hatay bölgesinde yığınak yapmasına ilişkin bir plan hazırlayan Lunds'un ve Huntzinger'in Türkiye'deki çalışmaları üzerinde 18 Temmuz ve 26 Temmuzda geniş bilgi vermişti. (DDI, 8. Seri, c. 12 ,s. 455, 523).

[171] DBFP, c. 6, s. 353.

[172] Aynı yerde, s. 434. Weygand Eylül başlarında Ankara'yı ziyaret ettiğinde, Batılı devletlerin bu konudaki başarısızlığının yardım anlaşmasının imzalanmasını geciktirdiğini anladı (M. Weygand, *Memoires*, Bd. 3, Rappalé au Service, Paris 1950, s. 20).

[173] DBFP, c. 6, s. 575.

letlerin kararsızlığı, bir İngiliz-Alman uyuşması amacı ile Londra'da yürütülen Hudson-Wohltat görüşmeleriyle bağıntılıydı. Bu sanı, Sovyet aleyhtarı bir birlik cephesine ya da hiç değilse Alman rakiple Sovyetler Birliği'nin karşılıklı olarak birbirlerini zayıflatmasına belbağlayan Batının gerici politikacılarının tüm umutlarını yokeden Alman-Sovyet saldırmazlık paktının imzalanmasından bir gün sonra, Halifax'ın Türkiye ile yardım anlaşmasının imzalanması için hemen acele göstermiş olması karşısında haklı görünüyor.[174] 1939 Ağustosu sonunda uluslararası durumun gerginliği ve Alman ekonomik ültimatomu karşısında Londra hükümeti, artık ekonomik ödünler vermeye de hazırdı. 30 Ağustosta anlaşma metni üzerinde görüş birliğine varıldı ve 1 Eylülde İngiltere ile Fransa, Türk hükümetine savaş malzemesi için 10 milyon İngiliz lirası tutarında bir İngiliz kredisi, Fransız savaş malzemesi için de 565 milyon frank kredi ile, tütün karşılığında ödenmesine çalışılacak 5 milyon İngiliz lirası tutarında borç altın önerdi.[175]

Türkiye, Sovyetler Birliği karşısında Batının oyalayıcı ve sonunda da içtenliksiz görüşme taktiğini destekleme yoluyla güç bir duruma kendini sürüklemişti. Batılı devletler için tek yanlı olanak tanıması[176] Sovyetlerde kuşku uyandırdı ve 23 Ağustos 1939 tarihli Alman-Sovyet saldırmazlık paktından sonra, öteden beri tartışılan karşılıklı yardım anlaşmasının iki devlet arasında gerçekleşmesini olanaksız hale getirdi. Halifax, 26 Ağustosta, ayrıca Türk hükümetini, Sovyetler Birliği ile açık bir çelişkili duruma sokmaya çalıştı ve Alman-Sovyet anlaşmasının aslında bir ittifak olduğunu anlatmak girişiminde bulundu; Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile birleşik halde, "Rus düşmanlığının" hakkından gelebileceği kehanetini öne sürdü.[177]

[174] Aynı yerde, c. 7, s. 183. 25 Ağustosta da: aynı yerde, s. 225, 242.
[175] Aynı yerde, s. 471.
[176] Aynı yerde, s. 273. Peppo da, 29 Ağustosta bunu bildirdi (DDI, 8. seri c. 13, s. 260).

Bununla birlikte Türkiye ile Batılı devletler arasındaki tüm anlaşmalara karşın, Türk hükümetinin mihver devletlere karşı savaşta Batılılara ne ölçüde etkili yardım yapacağı ve yapabileceği savaşın başında tamamıyla belirsizdi. İtalya'nın tarafsızlığını ilân etmesi, Türk politikacıları tarafından iyi karşılandı ve savaştan uzak kalabilmeleri olanağını verdi. Halifax, bir süre kararsız kaldıktan sonra, Polonya yüzünden çıkan Alman-İngiliz-Fransız anlaşmazlığına katılmasını Türkiye'den istemekten de geri durmadı.[178]

[177] DBFP, c. 7, s. 275.

[178] Aynı yerde, s. 276, 325. Halifax İtalya'yı tasarladığı tarafsızlık konusunda desteklemek için, Türkiye ile yapılan anlaşma görüşmelerinde İtalya'ya karşı yönelmiş bir eğilim gibi görünebilecek her şeyden kaçındı (Siebert, s. 348).

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞININ BİRİNCİ DÖNEMİNDE (1 EYLÜL 1939-22 HAZİRAN 1941) İNGİLTERE-FRANSA VE ALMANYA'NIN TÜRKİYE POLİTİKASINDA GELİŞMELER

1. "GARİP SAVAŞ" VE TÜRKİYE

Birinci Dünya Savaşı gibi ikincisi de, emperyalist devletlerin eşit olarak gelişmemesinin ve bunlar arasındaki karşıtlıkların sertleşmesinin sonucu olarak çıktı. Türkiye'de olduğu gibi dünyanın öteki bölgelerinde de, pazarların yeniden paylaşılmasını isteyen Alman tekelleri, etkinliğinden vazgeçmek istemeyen İngiliz ve başka rakipleriyle çatışıyordu. Türkiye pazarı uğrundaki savaşım, İkinci Dünya Savaşının derindeki nedenleri arasındadır.

3 Eylül 1939'da Polonya üzerine yapılan Alman saldırısından sonra Almanya, İngiltere ve Fransa arasında başlayan askerî çatışma, önce her iki tarafın adaletsiz bir emperyalist savaşıydı. Savaş-öncesi emperyalist politikanın, başka

bir deyişle dünya egemenliği uğrundaki savaşımın başka araçlarla sürdürülmesiydi. Ancak Birinci Dünya Savaşından ayrı olarak, sözkonusu olan yalnız bu değildi; bunun dışında, halklar, faşist blokun galip gelmesi halinde köleleşme, hatta bir ölçüde yokolma tehlikesi karşısındaydı. Ama emperyalist elegeçirme planları için güçlü bir engel olarak sosyalist Sovyet devleti de vardı ve Almanya'nın düşmanları tarafında daha ilk günden başlayarak, adaletli, anti-faşist bir kurtuluş savaşının müttefik savaş yürütümü üzerinde gittikçe etkisini gösteren öğeleri bulunuyordu.[1]

Bununla birlikte Eylül 1939 ile Nisan 1940 arasındaki dönemde savaş, İngiliz-Fransız tarafının da henüz daha çok adaletsiz ve emperyalist bir savaşıydı. Türkiye'nin savaş dışında kalması, —ilerde de açıklanacağı gibi— önde gelen Türk politikacılarının emperyalist savaşa karşı çıkması anlamına gelmiyor; tersine, Ankara'da, bu savaş, emperyalist devletlerin kendi aralarındaki bir anlaşmazlıktan çok, Sovyetler'e karşı ortak bir haçlı seferi olarak görülüyordu.

Batılı devletler, emperyalist rakibin Orta Avrupa'da daha fazla toprak ve etkinlik kazanmasını kabullenemedikleri için, 3 Eylül 1939'da savaşa girdiler. Böylece kendi dünya egemenliklerini, hatta ulusal varlıklarını tehlikeye atıyorlardı. Bu "garip savaş" sırasında Fransız ve İngiliz politikası ile savaş yönetimi, Alman orduları ile savaşmaktan çok, Sovyet aleyhtarı planlar hazırlamak ve Almanya ile Sovyetler Birliği'ni askerî bir çatışmaya sokmak çabası üzerinde duruyordu.

Türk Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'nun 1939 Eylülü sonunda Moskova'yı ziyareti bu konuda bir olanak sağladı. Saraçoğlu, Sovyet hükümetine Boğazlar ve Balkanlar için bir

[1] Ikinci Dünya Savaşının niteliği için bkz: J. A. Boltin, *Über die Entstehung und den Charakter des Zweiten Weltkrieges 1939-1945; Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg*, c. 1, s. 30; G. Hass, "Der Charakter des zweiten Weltkrieges und die internationale Bedeutung des Kriegseintritts der UdSSR". *Zeitschrift für Geschichts-wissenschaft*, 6/1966.

yardım anlaşması önerdi. Stalin ile Molotof, Sovyetler Birliği'nin Almanya'ya karşı bir savaşa sürüklenmesini önleyici hükümler taşıdığı takdirde böyle bir anlaşmayı imzalamaya razı oldular. Ayrıca Sovyetler Birliği hükümeti Türkiye'ye, Montreux anlaşmasının 20 ve 21. maddelerine uygun olarak, Türkiye'nin Karadenizde kıyısı bulunmayan devletlerin savaş gemilerini Boğazlardan geçirtmemesini öngören iki taraflı bir sözleşme önerdi. Buna karşılık, Saraçoğlu ile sıkı ilişki halinde bulunan İngiliz ve Fransız diplomasisi, Sovyetler Birliği'ni, dolaylı olarak, 28 Eylülde parafe edilen İngiliz-Fransız-Türk anlaşmasına katma amacı güdüyordu. Böylece Sovyetler Birliği, bu konuda İngiliz ve Fransız yardım güvencesi olmaksızın emperyalist savaşa sürüklenme tehlikesi içine girecekti. Numan, Batılı devletlerle olan anlaşmada Stalin tarafından istenen değişikliklerin yapılması istemini öne sürdü. Bu konuda kendisini Londra da destekliyordu. Numan bunun bedeli olarak, "Almanya ile Sovyetler Birliği arasına bir kama" yerleştirmek için "büyük bir fırsat" elegeçirdiğini sanıyordu.[2] Sovyet hükümeti ise, ülkesinde barışı elden geldiğince korumak amacı ile Alman-Sovyet saldırmazlık paktına sımsıkı bağlı kaldı.[3] Batılı devletlerce desteklenen Ankara'nın egemen çevreleri ise, Sovyetler Birliği'nin güney sınırında güvenliğini güçlendirecek bir anlaşmayı

[2] R. Massigli, *La Turquie devant la Guerre — Mission à Ankara 1939-1940*, Paris 1964, s. 284. — Saraçoğlu'nun Moskova gezisi için bkz: Alekseyev-Kerimov, s. 41; *Geschichte des Grossen Vaterlaendischen Krieges der Sowjetunion 1941-1945*, c. 1, Berlin 1962, s. 335. Saraçoğlu'nun kendi anlattıkları FR 1942, c. 4, s. 819. Burjuva yazarlar, Sovyetler Birliği'nin tutumunu tamamıyla yadsır ve Moskova hükümetinin Batılı devletlerce Münih politikasını sürdürmesi karşısında Sovyet devletinin güvenliğini düşünmek zorunda kaldıklarını dikkate almazlar. Bu konuda yeni yayınlar arasında bkz: Açıkalın, aynı yerde, s. 481; W. Langer, S. E. Gleason, *The Challenge to Isolation 1937-1940*, New York 1952, s. 314; L. Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War*, London 1962, s. 14; Massigli, s. 273 (Ziyaret şimdiye kadar en geniş olarak burada anlatılmıştır). Krecker (s. 60), Sovyet aleyhtarı tutumuna karşın, "Sovyetler Birliği'nin 'yumuşak karnını' düşünmekte haksız olmadığını" kabul eder.

[3] ADAP, c. 8, s. 89, 142, 184.

imzalamaya razı değildi. 19 Ekim 1939'da İngiltere ve Fransa ile ilkyazdan bu yana hazırlanan karşılıklı yardım anlaşması imzalandı.[4] Anlaşma, İngiltere ve Fransa için, Türkiye'nin bir Avrupa devletinin saldırısına uğraması karşısında desteklenmesi yükümlülüğünü (mad. 1), Akdeniz'de savaşa neden olacak ve anlaşma taraflarından birine sıçrayacak bir anlaşmazlık karşısında *karşılıklı* yardım yükümlülüğünü kapsıyordu (mad. 2). Batılı devletlerin Yunanistan ve Romanya için verdikleri garantiler yürürlükte kaldığı ve bu devletler silaha başvurmak zorunda kaldıkları sürece Türkiye de yardımda bulunacaktı (mad. 3). Aynı şey —burada adı ile belirtilmemekle birlikte— Yugoslavya'ya karşı bir saldırı halinde de geçerliydi (mad. 5, 1). Buna karşılık, Bulgaristan'a yapılacak bir Alman saldırısı halinde (mad. 5, 2) Batılı devletlerle Türkiye arasında yalnızca danışmada bulunulması öngörülüyordu. 2 numaralı protokolda, bu anlaşmanın herhangi bir hükmü ile Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı bir savaşa sürüklenemeyeceği saptanıyordu. İmzalanmaması halinde Türk tarafının anlaşmaya girmeyeceği ek bir finansman anlaşması ile İngiltere ve Fransa Türkiye'ye savaş malzemesi satın almak üzere 25 milyon İngiliz lirası tutarında kredi, özellikle tütün verilerek karşılığı sağlanacak 15 milyon liralık altın ve kliring hesaplarının dengelendirilmesi için 3,5 milyon lira borç para veriyordu. Gizli bir erteleme maddesi, anlaşmanın yürürlüğe girişini, Türkiye'ye yeterince silah verilmesinin kesinleşeceği güne bırakıyordu. 8 Ocak 1940 tarihli ekonomik anlaşma ile bu koşulun yerine getirildiği kabul edildi. 3 numaralı gizli protokolde İngiltere ve Fransa, 5. maddeyi genişleterek, düşman birliklerinin Yunan ve Bulgar sınırına ulaşması halinde, Türkiye'nin yardım dileğini yerine getireceklerine söz veriyordu. Gizli bir askerî anlaşma da, Bulga-

[4] Anlaşma metni için bkz: *Archiv der Gegenwart 1939*, s. 4281; ekonomik anlaşma için bkz: Medlicott, c. 1, s. 272; Graves, s. 243; askerî anlaşma için: DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61173, s. 87.

ristan'dan gelebilecek düşmanca davranışlara karşı önlemleri, Oniki Adanın elegeçirilmesi ve Selanik'in savunulması önlemlerini ele alıyor, genelkurmaylar arasında sıkı işbirliğini öngörüyordu.

Amerikan diplomatları tarafından "kaçamaklar ağı" diye nitelenen anlaşma, kaypak davranma konusunda Türkiye'ye yeterince olanaklar sağlıyordu. Paris ve Londra, anlaşmayı, Almanya'ya karşı savaşı yoğunlaştırmak için bir araç olarak değil de, Türkiye'nin mihver tarafına geçmemesi için bir güvence olarak görüyordu. Anlaşmanın mihvere *karşı* ne kadar dar ölçüde yöneltilmiş olduğu, Fransız tarafının görüşmelerin bütün bölümleri konusunda İtalyan hükümetine bilgi vermesinden anlaşılıyor. Bu davranış, yalnızca İtalya'yı tarafsız bırakma çabası ile açıklanamaz. Her şeyden önce Batılı devletler, 2 numaralı protokola karşın, "garip savaş" sırasında Türkiye'yi Sovyet aleyhtarı bir serüvene sokmaya çalıştılar. Türkiye'nin egemen çevreleri de, emperyalist devletlerin kendi aralarında bir savaş olabileceği düşüncesine yakınlık duyamadıkları için, anlaşmaya *böyle* bir anlam vermeye hazırdı. Bu kişiler, böyle bir savaşın Sovyetler Birliği'nin "emperyalist iktidar çabası" için elverişli bir durum olmasından korkuyorlardı.[5]

Müttefik komutanları "garip savaş" stratejisinde Güneydoğu Avrupa ve Önasya için Türkiye'nin yardımına gerek duyuyorlardı. Fransız Ordusu Başkomutanı Gamelin, Polonya fiyaskosundan sonra yeni güçler toplamak ve Almanya'nın çıkarlarını İtalyan ve Sovyet çıkarları ile çatıştırmak için Alman ordularını Balkanlara doğru çekmek istiyordu. Gamelin, Türklerin belkemiğini meydana getireceği Balkan devletlerinin 110 tümeni ile, Weygand ordusunun Selanik'e ve İngiliz birliklerinin Türk Trakyası'na yapacağı çıkarma ile desteklenecek bir büyük yıpratma cephesi kurmak niyetindeydi[6] Gamelin, Hitler ordularını Batı Avrupa'ya topladıktan son-

[5] DDI, 9. seri, c. 3, s. 495.

ra da bu planından vazgeçmediği için, Paris'in strateji adamları, Sovyetler Birliği'ni, yalnızca düşman olarak ciddî biçimde düşünebiliyorlardı. Weygand, Türk Genelkurmayı ile sıkı ilişki halindeydi. Türk Genelkurmayı, müttefik subaylarının Türk üslerini ve havaalanlarını gezmesini sağlıyordu.

6 Ekim 1939'dan bu yana Fransa'ya karşı bir sefer planlayan faşist yönetim, müttefiklerin ve Türk birliklerinin Balkanlarda ve Yakındoğudaki hazırlıklarını dikkatle izliyordu. Bu, Ribbentrop'un 11 Kasım 1939 tarihli bir buyruğundan ve gelen raporlardan anlaşılıyor.[7] Alman Dışişleri Bakanlığı, müttefiklerin Selanik'e ya da Marmara kıyısındaki Rodosto'ya çıkarma yapma niyetini öğrenmişti. Roma ve Berlin, Suriye'deki Weygand ordusunun gücü konusunda sürekli haberler alıyorlardı (100.000-120.000 kişi). Bu gerçekler, Alman Ordusu Başkomutanlığının Batı Avrupa'ya saldırma niyetini güçlendirmekten başka bir sonuç vermedi.

Ancak buna meydan kalmadan müttefiklerin Balkan planları başarısızlığa uğradı. Güneydoğu Avrupa hükümetleri —Almanya'nın etkisi altında olmasa bile— İngiliz ve Fransız güvencelerine inanmaya yanaşmamışlardı. Polonya örneği gözlerinin önünde bir uyarıydı. Çakmak, müttefikler Balkan ordularını modern silahlarla donatmayınca, bu planları "boş laflar" diye adlandırdı. Müttefikler Türkiye'ye verdikleri sözleri de yerine getirmediler. 1940 Nisanında Türkiye, söz verilen 800 makineli tüfek yerine 200 makineli tüfek, 350 yerine 100 tanksavar topu, 200 yerine 100 havan topu teslim aldı. O güne kadar Türkiye'ye söz verilen malzemenin yarısı bile gelmemişti.[8] Bu yüzden Gamelin ve Weygand, Türk

[6] Gamelin, *Servir*, c. 3, Paris 1947, s. 110, 210; ayrıca bkz: *Yugoslavya ve Yunanistan ile Anlaşmazlık Belgeleri* (Auswaertiges Amt 1939-1941, n°. 7), Berlin 1941, s. 185. — İngilizler, Fransız planlarını kabule yanaşır görünmüyorlar ve bağlayıcı bir karar alınmasını önlüyorlardı. Çünkü Balkanlarda bir müttefik saldırı hareketinin İtalya'yı savaşa sokacağından korkuyor ve Balkan ordularının yeterince modern silahlarla donatılabileceğinden şüphe ediyorlardı.

[7] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 611179, Bl. 19 vd., 35; DDI, 9. seri, c. 2, s. 306, 465 vd.; c. 3, s. 158 vd., 253.

tarafının her türlü planı görüşmeye istekli olmasına karşın, önemli adımlar atmaya henüz hazır olmadığını anladılar.

Bununla birlikte Fin-Sovyet savaşı sırasında Ankara'nın önde gelen politikacılarının çekingen tutumlarını bıraktığı anlar oldu. Hazırlıklıydılar. Türk askerleri ile sıkı ilişkileri bulunan Alman Askerî Ataşesi Rohde'nin verdiği bilgilere göre, Yakındoğudaki İngiliz Başkomutanı General Wavell'in ve Weygand'ın Ekim 1939'da Çakmak ile yaptığı görüşmelerde, "bir Türk-Rus çatışması halinde ... güçlü Türk birliklerinin, Trakya ve Boğazların güvenliğinin sağlanması ile birlikte Ermenistan'a yürümesi öngörüldü". Bunun için de Türklerin planı, Suriye ve Irak'tan Fransız ve İngiliz birliklerinin de yardıma geleceği aynı güçte iki grup (herbiri 13-15 tümen) öngörüyordu.[9] Aynı zamanda, Churchill, Amirallik Birinci Lordu olarak, Sovyetler Birliği'nin Karadeniz'deki deniz kuvvetleriyle Türkiye'yi tehdit etmesi halinde yardımda bulunacaktı. Bayındırlık Bakanlığı, Genelkurmayın çok sayıda birlik yığdığı Sovyet sınırına giden stratejik demir ve kara yollarını tamamlamak için hızla çalışıyordu. Türk gizli servisi, daha önceki kurala aykırı olarak Ocak 1940'tan sonra Kafkasya'dan gelmiş Beyaz Ordu göçmenlerini işe almaya başladı.

Budapeşte'deki Fin elçisi Talas, Ankara'ya gelip de hükümetten, Sovyetler Birliği'ne karşı sert davranışlar gösterilmesini ve milyonlarca müslümanın "Sovyet boyundurluğundan" kurtarılmasını isteyince, askerlerden, aşırı sağcı, şoven çevrelerden ilgi gördü. Ankara hükümeti ve Fransız Büyükelçisi, önemli bir eksiklik bulunduğuna, bunun için "Sovyet kışkırtması" ya da "Rus şımarıklığı"nın gerekli oldu-

[8] Massigli, s. 400. — Bunun yerine İngiliz yetkilileri Türkiye için İtalya'dan silah satın almaya çalıştılar. Alman Dışişleri Bakanlığı, bu konudaki İngiliz-İtalyan temaslarını öğrendi ve Ciano'ya yakınmada bulundu (DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68460, Bl, 186 vd., 225). 1943 Mayısında Türkiye'nin eline, söz verilen 25 milyon Türk lirası değerindeki silaha karşılık 18 milyonluk malzeme geçmişti (FR 1943, c. 4, s. 1105).

[9] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61179, Bl. 21 vd..

ğuna dikkati çekti.[10] Kafkas sınırındaki sessizlik onları kızdırdı, Sovyetler Birliği ise kışkırtmalara aldırmadı.

Sovyetler Birliği'nin güney sınırını güvenlik altına alması çok yerindeydi. Quai d'Orsay, Kafkasya bölgesine karşı Sovyet aleyhtarı bir müdahale konusu üzerinde 1939 yılının son aylarından beri duruyordu.[11] Başbakan Daladier, 11 Ocak 1940'ta "Rus petrol bölgelerinin yokedilmesi için yapılabilecek bir müdahale için muhtıra hazırlanması" buyruğunu verdi.[12] Gamelin'in tahminlerine göre, Sovyet petrol üretiminin yüzde 75'ini sağlayan Bakü petrollerinin tahribi ile Fransız ve İngiliz emperyalistleri bir taşla iki kuş vurmak istiyordu: Birincisi, Sovyetler Birliği'ni "tam bir çöküşe doğru götürmek", sonra da bir abluka ile doğuyu kapayarak Alman rakiplerini dize getirmek.[13] Bakü'nün bombardımanı, kuzeyde Finlandiya yönünden Sovyetler Birliği'ne karşı girişilecek "İskandinav harekâtının mutlu tamamlayıcısı" diye düşünülmüştü.[14] Fransız hükümetinin bazı üyeleri, petrol bölgesinin İngiliz ve Fransızlar tarafından işgali halinde Kafkas petrolünün paylaşılması için İtalyan hükümeti ile görüşmeler yapılmasını bile kabul etmişti.[15]

Kuzey Suriye'de hazırlanmış havaalanlarından Bakü'ye ulaşması düşünülen müttefik bombardıman uçakları, Türk toprakları üzerinden uçacaktı. Akdeniz hava kuvvetlerinin

[10] Massigli, s. 375.

[11] Aynı yerde, s. 381.

[12] *Die Geheimakten des französischen Generalstabs* (Auswaertiges Amt 1939-1941, n° 6), Berlin 1941, s. 43. Bu beyaz kitabın içerdiği ele geçirilmiş Fransız belgelerinin gerçekliği, bugün asıl sorumlular tarafından da yadsınmıyor. Örneğin bkz: en yeni yayın olarak, Massigli, s. 379. Sonradan de Gaulle'e katılan Massigli, Gamelin (s. 379) gibi kendisini Daladier hükümetinin serüvenci politikasının dışında tutmaya çalışır.

[13] Geheimakten, s. 48.

[14] Aynı yerde, s. 57.

[15] Massigli, s. 382. — Alman faşistleri de, Batı Avrupa gazetelerinde açılan kampanyadan ve gizli servis raporlarından, Fransız ve İngilizlerin Bakü planlarını ayrıntılarına kadar öğrendiler. Bkz: DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61179, Bl. 29 vd., 36 vd., P. Leverkuehn, *Der geheime Nachrichtendienst der deutschen Wehrmacht im Kriege*, Frankfurt a. M. 1957, s. 158; Halder/KTB, c. 1, s. 211.

İngiliz ve Fransız komutanları Mitchell ve Jauneaud, Mart 1940'ta ara iniş meydanlarını gezdiler. Ankara'da siyasal ortamı hazırlayan Massigli, az nüfuslu Doğu bölgeleri üzerinden uçuşa Türk hükümetinin gözyumacağı haberini Saraçoğlu'ndan dolaylı olarak aldı.[16] Massigli bu konuda Türk hükümetinin açık onayını almayı gerekli görmediği halde, İngiliz meslektaşı 1940 yazının sonuna doğru bu onayı kesinlikle sağlayabileceğini kabul etti. Gamelin, 12 Martta, Weygand'a da, Mareşal Çakmak'la temasa geçme yetkisi verdi. Çünkü Kafkasya'da kara harekâtı Türklerin komutası altında yapılacaktı.[17] Türk ordusu beklenen Sovyet saldırılarına karşı koyacak ve 1940 Şubatında ortaklık payları Paris borsasında yükselmeye başlayan, çıkarlarını korumak üzere hemen bir dernek kuran eski petrol hissedarlarına Bakü'nün yolunu yeniden açacaktı. 21 Mart 1940'ta kurulan Reynaud hükümeti, 19 Ekim 1940 tarihli anlaşmanın da dışına çıkarak, Balkanlar ve Karadeniz bölgesinde moral durumunu güçlendirmek, "meşru çıkarlarını pekiştirmek" için Ankara'ya fırsat tanınacağı sözünü verdi.[18] Bu, komşularının sırtından Türklerin yayılması politikası için verilmiş açık bir çekti.

Ama Reynaud'nun yüreklendirme girişimi çok gecikmişti. Ankara'nın gerici çevrelerinde büyük bir düş kırıklığı uyandıran Sovyet-Fin barış anlaşması ve müttefiklerin gücüne karşı duyulan şüpheler, önde gelen Türk politikacılarını Sovyetler Birliği ile açık bir çatışmaya girmekten alıkoydu.[19] Devlet Başkanı İnönü, Massigli'ye, tarihsel ve coğrafî nedenlerden dolayı çatışmayı elden geldiği sürece uzaklaştırmak gerektiğini bildirdi. İnönü'ye göre, Sovyetler Birliği'nin Almanya'yı Batı için tehlikeli olabilecek ölçüde desteklediği konu-

[16] Massigli, s. 385; Geheimakten, s. 60.
[17] Aynı yerde, s. 58.
[18] Massigli, s. 390.
[19] Weygand, Bakü harekâtını, 17 Nisanda Haziran sonu ya da Temmuz başı için öngördüğü halde, Müttefik Yüksek Konseyi 23 Nisan 1940'ta bunu belirsiz bir zamana erteledi.

sunda açık bir kanıt ortada yoktu ve buna karşılık Stalin yalnızca Sovyet çıkarlarını gözönünde tutuyordu.[20] Türk hükümeti gene de temelde Sovyet aleyhtarı bir tavır takınıyordu ve Sovyetler Birliği içinde ulusal karşıtlıkları körüklemek gibi dolaylı yolları yararlı görüyordu.[21]

Batılı devletler Almanya'yı Sovyetler Birliği ile bir savaşa itmek isterken, Alman ordusu komutanları da aynı şeyi İngiltere ve Fransa için yapmak niyetindeydiler. Bu nokta, o sırada emperyalistler arasındaki anlaşmazlıkların gizlediği, ancak sürekli olarak etkisini gösteren, kapitalizm ile sosyalizm arasındaki temel çelişkiye uygun düşüyordu. Albay Ritter von Niedermayer, Birinci Dünya Savaşı sırasında topladığı deneyimlere dayanarak 3 Kasım 1939'da "çok gizli" bir araştırmasında sesini yükseltti. Albay, Yakındoğuda İngilizlerin durumunu çökertmek ve Hindistan yolunu açmak için Kafkasya'dan Halep-Bağdat hattına karşı Doğu Türkiye üzerinden ortak bir Alman-Sovyet saldırısı yapılmasını istedi.[22] Alman Başkomutanlığı Kurmay Başkanı Jodl da, 6 Ocak 1940'ta, batıda Almanya'nın yaptığı saldırı hazırlıkları dolayısıyla müttefik birliklerini cepheden çektirmek için, Sovyet birliklerinin Kafkasya'dan Musul-Basra yönünde ilerlemesinin yararlı olacağını kabul ediyordu. Bu birlikler, Türk, İran, İngiliz ve Fransız (Weygand ordusu) silahlı kuvvetleriyle savaşa girişeceklerdi.[23] Teorik aşamadan öteye gidemeyen bu görüşler hayal ürünüydü. Önce, bizzat Jodl'un itiraf ettiği gibi, Alman Başkomutanlığının Sovyet harekât planları konusunda hiç bir bilgisi yoktu. Öte yandan, Jodl'un emperyalist elegeçirme politikasına sürüklemek istediği karşı tarafta, toplumsal ve ekonomik yapısı bakımından kâr, elegeçirme ve savaşa ilgi gösteren güçlerin bulunmadığı sosyalist bir devlet vardı. Batılı devletlerin kolektif güvenliği sabotaj

[20] Massigli, s. 397.
[21] Aynı yerde, s. 383.
[22] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61179, Bl. 3 vd..
[23] ADAP, c. 8, s. 632 vd..

yoluyla, Sovyetler Birliği'nin savaşı önleme hedefi ile ters düşmesinden sonra da Sovyet hükümeti eski dış politikasını aynen sürdürüyordu. Ülkede savunma durumunu güçlendiriyor ve elden geldiği sürece barışı ayakta tutmaya çalışıyordu. Sovyet hükümeti, —Molotof'un Kasım 1940'ta Hitler ve Ribbentrop ile yaptığı görüşmelerin gösterdiği gibi— "İngiltere'nin kalıtının bölüşümüne" Sovyetler'in katılması yolundaki Alman önerilerini kesinlikle geri çevirdi.

19 Ekim 1939 tarihli anlaşma, askerî ve siyasal önemi yanında ekonomik önem de taşıyordu. Türk ekonomisini yeniden İngiliz ve Fransız sermayesine bağlamaya, Alman etkinliğini uzaklaştırmaya ve Almanya'ya karşı İngiliz ve Fransız ekonomik ablukasının desteklenmesine hizmet edecekti. 1 Eylül 1939 tarihli Alman-Türk mal ve ödeme anlaşması yenilenmediği için bu konuda uygun olanaklar ortaya çıkıyordu. İngiltere Ekonomik Savaş Bakanlığı, Ankara hükümetinin 26 Ekimde Almanya'ya krom cevheri ihracatını durdurmasını sağladı. Bu, faşistlerin savaş üretimi için önemli bir darbeydi. Gene de Alman savaş sanayii için savaş başında depo edilen 13 aylık cevher yanında, İngiltere'nin pek başarılı olamadığı Norveç, Yunanistan ve Yugoslavya'daki krom cevherlerine uzanma olanağı vardı. Türkiye, bunun ardından yapılan görüşmelerde, İngiltere ve Fransa'nın krom cevheri yanında incir, üzüm, fındık ve tütün gibi başka ihraç ürünlerini de almasında direndi. Çünkü faşist hükümet, krom cevheri almadığı sürece bu ürünleri almaktan da kaçınıyordu. 8 Ocak 1940'ta Batılı devletlerle Türkiye arasında krom anlaşması yanında, 1942-43 ihracat mevsiminin sonuna kadar kuru meyve satışına ilişkin bir sözleşme Paris'te imzalandı. Üç yıl için geçerli olan gizli krom anlaşması şunları öngörüyordu: İngiliz ve Fransız hükümeti depolanmış olarak bulunanlarla birlikte Türk piyasasına çıkacak bütün krom cevherini satın alacaktı. Türkiye'nin yıllık üretimi 250 bin tonu aşamayacaktı. Krom cevheri İngiltere ile Fransa arasında 11/4 oranında paylaşıla-

caktı.[24] Bu anlaşma İkinci Dünya Savaşının birinci döneminde İngiltere'nin Türkiye'de tek gerçek başarısı olarak kaldı.

Almanya'ya zeytinyağı, merinos, pamuk ve yün ihracatını da anlaşma ile önleme çabası ile birlikte bütün öteki İngiliz çabaları başarısız kaldı. Ekonomik Savaş Bakanlığı, müttefiklerin "ortak sorunu" için özveri de bulunma bakımından Türkiye'nin isteksizliğinden yakınıyordu.[25] Her iki hükümetin ve İngiliz Ticaret Odasının Türkiye'ye bütün başvuruları, faşist Almanya ile olan uzun ekonomik bağımlılığı bir vuruşta ortadan kaldıramadı. Fiyatların yüksek olması sonucu İngilizlerin Türkiye'deki alımları, beklenenin çok altında kaldı ve 1940 yılı başında İngiliz-Türk ticaret bilançosu İngiltere'nin lehine 2 milyon sterlinlik fazlalık gösterdi. ABD'nin ithalâtı da yükselmedi. Tersine, bu ithalât 11,7 milyondan (1939'da), 7,4 milyon dolara (1940) düştü.[26]

Türk büyük ticaret burjuvazisi çevrelerinin hükümete karşı büyük bir istekle giriştiği tartışmalarda öne sürdüğü savlar, ambarlarda yığılan mallar ve Almanya'dan gelecek yedek parçalar için kendini gittikçe daha çok duyuran sıkıntı üzerineydi. Bu yüzden hükümet, faşist Almanya ile ilişkilerini yeniden geliştirmeye başladı. 1940 yılının askerî ve siyasal olayları bu girişimleri artırdı.

2. FAŞİST ALMAN PLANLARININ VE BAŞARILARININ GÖLGESİNDE TÜRKİYE

Türkiye'nin Batılı devletlerin ittifak sistemine katılmasıyla Almanların Yakındoğu politikası ağır bir yara almıştı. Bundan böyle faşist diplomasiye düşen görev, daha kötüsünü, örneğin Türkiye'nin savaşa girmesini önlemek, Türkiye'yi Batı devletleriyle olan bağlarından adım adım koparmak ve

[24] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61173, Bl. 102. 118 vd.; Medlicott, c. 1, s. 261 vd., 275 vd..

[25] Aynı yerde, s. 275 vd., 269 vd..

[26] FR 1939, c. 4, s. 869 vd.; 1940, c. 3, s. 977 f.

faşist Almanya'ya daha sıkı bağlamaktı. Ribbentrop'a verilen 14 Eylül 1939 tarihli bir rapora göre, Papen'in Ankara'da kendine saptadığı hedef buydu.[27]

Bunun için Papen, yeni bir ekonomik anlaşmaya ilişkin görüşmeleri en uygun araç sayıyordu. Ama başlangıçta böylesi girişimler için durum pek uygun değildi. Alman tarafını yalnızca savaş için önemli krom cevheri ilgilendirdiği halde, Türk hükümeti ancak Almanya'nın silah ambargosunu kaldırması halinde krom vermeye istekli bulunması yüzünden görüşmeler başarısız kaldı. Türkiye 8 Ocak 1940'ta İngiltere ve Fransa ile krom anlaşmasını imzalayınca, Alman savaş sanayii bu işten umudunu tamamen kesmek zorunda kaldı. Alman askerî danışmanlarının ve savaş sanayiindeki uzmanların geri çağrılmasıyla başka kayıplara da uğrandı.

Bu yüzden Alman Dışişleri Bakanlığı memurları, Türkiye ile görüşmeleri sürdürmenin anlam taşıyıp taşımadığı konusunu tartışıyorlardı. Ancak çeşitli etkenler, faşist hükümetin Ankara ile ipi koparmaması sonucuna götürdü.

En başta Almanya'yı denizaşırı pazarlardan ayıran İngiliz ablukası karşısında Güneydoğu Avrupa'nın ve Türkiye'nin hammaddelerini el altında bulundurma zorunluluğu vardı. Kasım 1939'da Dışişleri Bakanlığı Ekonomik Politika Dairesi bu konuda şöyle diyordu: "Görüşmeler yapmazsak, pamuk, tütün ve zeytinyağı gibi bizi ilgilendiren öteki malların da İngiltere'ye satılması tehlikesi var. ... Görüşme bağlantısı yoluyla, şimdi yapayalnız kalmış bulunan ve Almanya ile ticaret ilişkilerine ilgi gösteren Türk çevrelerinin durumunu güçlendiririz. ... Belki de görüşmeler sonucu, bu yoldan seferber edilecek Alman dostlarının yardımı ile krom cevheri için de bir yol bulma olanağı çıkar."[28]

Öte yandan faşist diplomasi, Alman silah şirketlerinin kâhyası olarak, Türk hükümetine savaş gereçleri vermek için

[27] ADAP, c. 8, s. 52.
[28] Aynı yerde, s. 358.

sağlanan garantilerin düşmesini önlemeye 1939 Mayısından bu yana çaba gösteriyordu.

Türkiye ile savaş gereçleri ticaretinin yürütülmesinde, silah şirketlerinin, faşist devlet örgütünün ve ordu komutasının, devlet tekelciliğinin görev mekanizması içinde nasıl birlikte çalıştığı çok açık olarak görülür. Bu mekanizmanın organları arasında bulunan çok sayıda ayrılıklara karşın, şirketlerin çıkarları sonunda hep üstün çıkıyordu. İşte bunun iki örneği: Türk hükümeti Aralık 1939'da İstanbul'daki Deutsche Bank'tan 60 tane Me 109 avcı uçağına ilişkin 3,5 RM'lık teslim garantisinin ödenmesini istedi. Bu yüzden Papen, Deutsche Bank şubesinin icraya konulmasını kişisel müdahalesi ile önledi.[29] Friedrich Krupp A. G.'nin temsilcisi Eberhardt, 2 Şubat 1940'ta Alman hükümet memurları ile yaptığı bir konuşmada, Reich hükümetinin firmaları koruyucu tutum almasını ve onları anlaşmaları yerine getirmeme suçlamasından kurtarmasını kesinlikle istedi. Bu konuşmaya ilişkin tutanakta sonuç şöyle kayda geçiyor: "Firmalar, anlaşmaların feshedilmesi ilkeleri üzerinde hükümetçe yapılacak görüşmelerin, firmaların görüşmeleri için önkoşul olduğu konusunda Krupp'un öne sürdüğü görüşü oybirliğiyle destekliyorlar. Hükümet temsilcileri de bu görüşe katılıyor."[30] Böylece tekeller, Reich hükümetini Ankara ile ekonomik görüşmeler yapılması yükümlülüğü altına dolaysız olarak soktular.

Derken, Hitler ile Mussolini arasında İtalya'nın savaşa girmesi konusunda 18 Mart 1940'ta görüş birliğine varıldı. Bu da Dışişleri Bakanlığını, Türkiye ile yeni bir ticaret anlaşması konusunda çabalarını yoğunlaştırmaya götürdü. Alman diplomatları, bunu, Türkiye'yi İngiltere ve Fransa tarafında savaşa girmekten önlemek için bir araç olarak görüyordu. Türkiye, 19 Ekim 1939 tarihli yardım anlaşması ge-

[29] DZA Postsdam, AA, Ha Pol, n° 68460, Bl. 142, 149.
[30] Aynı yerde, Bl, 174.

reğince, İtalyan müdahalesi karşısında savaşa girmekle yükümlüydü. Papen, 20 Mayıs 1940'ta Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'na yeni Alman görüşme önerisini verirken, İtalyan emperyalistlerinin yakında girişeceği savaş serüveni ile ilgili olarak "iki hükümetin, Türkiye ile barışın korunabileceğine kesinlikle inandıklarını tam şu sırada dünya kamuoyuna göstermelerinin her ikisinin de çıkarına olduğunu" söyledi.[31]

Bu sırada Türkiye'nin tutumu da biraz yumuşamıştı. Sanayide yedek parça sıkıntısının artması ve Batılı devletlerin Türk tarım ürünlerini Almanya ölçüsünde satın alamaması, Türk ekonomisi için aylardır ağır bir yük olmuştu. Hükümet ihracatçıların sert yakınmalarını daha fazla duymazlıktan gelemezdi. Türklerin yumuşadığı sırada asıl önemli olan, Hitler ordularının Hollanda, Belçika ve Fransa'daki başarılarıydı. Yukarda değinilen görüşmesi konusunda Papen, göğsünü kabartarak şu notu yazdı: "Batı ordumuzun başarılarının Dışişleri Bakanı üzerinde çok güçlü bir izlenim yaptığı anlaşılıyor."[32] 3 Haziranda Papen aynı şeyi Devlet Başkanı İnönü için bildiriyordu. Bu yüzden İnönü, görüşmelerin en kısa zamanda sonuçlandırılmasını istedi.[33] 12 Haziran 1940'ta bir nota alışverişi ile görüşmeler tamamlandı. Notalar, iki yönde 21 milyon Türk liralık (42 milyon RM) mal değiştokuşunu —ancak krom cevheri ve savaş malzemesi bunun dışındaydı— saptıyor ve Türk hükümetinin Alman savaş malzemesi satışları için garanti istenmemesine çalışacağı güvencesini de içeriyordu. Notaların alınıp verilmesi —resmî anlaşma ancak 25 Temmuz 1940'ta imzalandı—, İtalya'nın İngiltere ve Fransa'ya savaş ilân etmesinden kısa bir süre sonra ve Türkiye Bakanlar Kurulunun kendi tutumuna ilişkin bir açıklama yapmasından önce oldu. Papen, bu yüzden

[31] Aynı yerde, n° 68664, Bl. 9.
[32] Aynı yerde.
[33] ADAP, c. 9, s. 415, 421.

anlaşmanın imzalanmasının, Türkiye'nin mihver devletlerle ilişkilerini sürdürmeyi istediğinin kanıtı olarak görüldüğünü hoşnutluk içinde belirtti.[34]

İnönü de, Türkiye'nin savaşa girmesini isteyen Batılı devletlerin büyükelçilerine, müttefikler karşılıklı yardım anlaşmasını artık yerine getiremedikleri için Türkiye'nin de savaşa giremeyeceği karşılığını verdi. Bununla, Fransa'nın önüne geçilemeyen çöküşünü belirtmek istiyordu. İnönü'ye göre, Türkiye yardım almadan da her türlü saldırıya karşı kendini savunacaktı. Eğer müttefikler Türkiye'nin görüşünü anlayışla karşılamazlarsa, kendisi alınan borcu ödemeye hazırdı.[35] 14 Haziran 1940'ta Ankara hükümeti, savaşa girmeyeceğini resmen açıkladı.[36] Bu karar, batıdaki Alman başarıları yanında, Hitler ile Mussolini arasında, savaş ilânından sonra kararlaştırılan bildirinin de etkisi altında alınmıştı. Mussolini bu bildirisinde, İtalya'nın savaşı, Tuna ve Balkan ülkelerine, bu arada Yunanistan ve Türkiye üzerine yayma niyetinde olmadığını kesinlikle açıklıyordu. Alman Başkomutanlığı bu nokta üzerinde çok durmuştu. Başkomutanlık, Yunanistan konusundaki İtalyan isteklerini biliyordu ve bu yüzden, ön planda tedarik kaynağı olan Balkanların bazı eylemler yoluyla çatışmaya kendiliğinden girmesini önlemenin, mihver devletlerinin ortak çıkarına uygun olduğunu bildirdi.[37] Bunda Alman emperyalistlerinin Güneydoğu Avrupa'da

[34] Aynı yerde, s. 468; anlaşmanın ayrıntıları için bkz: Medlicott, c. 1, s. 602.

[35] ADAP, c. 9, s. 492.

[36] Türk hükümeti tutumuna gerekçe olarak, 19 Ekim 1939 tarihli anlaşmanın 2 sayılı protokolüne dayanıyordu. Bu protokol, ittifak yükümlülükleri Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile bir savaşa sürükleyebilecekse, Türkiye'nin bunları yerine getirmemesine izin veriyordu. Burjuva yazarlar bile, "Rusya maddesine dayanmanın aslında dürüst olmadığını" öne sürmüşlerdir (Krecker, s. 87). — Türkiye'nin, Almanların salık vermesi üzerine bu özürden yararlanmış olması da olanaklı görünüyor. Çünkü Papen, Türkiye'nin 2 sayılı protokolden yararlanması ve savaşa girmemesi için iki devlet arasında güvensizliği körükleme konusunda kesin direktif almıştı (ADAP, c. 9, s. 297).

[37] Aynı yerde, s. 396, 398, 414; *Jahrbuch für Auswaertige Politik*, 1941, s. 22. Alman-İtalyan çelişkileri için bkz: Tüllmann, s. 118.

güttüğü amaçlar da rol oynuyordu.

Fransa'da kazanılan zafer ve İtalya'nın savaşa girmesi Alman önderlerine, İngiliz İmparatorluğunun "candamarlarına" elatmak amacı ile etkin bir Akdeniz ve Yakındoğu politikası izlemek olanağını verdi. Bununla ilgili olarak Türkiye'nin karşısına yeniden daha yerinde nedenlerle çıkılabilirdi. 1940 yılının yaz aylarında, Papen, Ankara'da, aralarında Genelkurmay Başkanı Çakmak ile Harp Akademisi Başkanı Ali Fuat Erden'in de bulunduğu Türk askerlerini ve politikacılarını, "üçüncü Reich"ın yenilmezliğine inandırmak için aralıksız çalıştı. Askerî ataşe Rohde, Polonya ve Fransa seferinden elde edilen deneyimler konusundaki bütün belgeleri Türk subaylarına verdi. Bizzat Papen, "asker dostlarını", "modern yoldan öldürmenin 'tekniği' konusunda çok gerçekçi bilgi" verecek bir film için Büyükelçiliğe çağırdı.[38] Bunun dışında Papen, Türkiye'nin içişlerine doğrudan doğruya karışıyor ve raporlarından anlaşıldığı üzere, "anglofil" Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'nu devirmeye çalışıyordu.[39] Almanların 6 sayılı beyaz kitabı ile yatıştırılan Saraçoğlu'nun ardılı olarak çeşitli politikacılar sözkonusu olmakla birlikte, İnönü ona sımsıkı bağlıydı. Saraçoğlu'nun istifası ise yabancı müdahalesini fazlasıyla ışığa çıkarabilirdi.

Faşist Başkomutanlık, Fransa seferinden bu yana, Sovyetler Birliği üzerine saldırmak için özel hazırlıkların da uğraşı içindeydi. Hitler, daha bu ilk dönemde bile Türkiye'yi herhangi bir biçimde buna katmayı düşünüyordu. Papen, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile İngiltere arasında birleştirici halka olmasını her koşul altında önleme direktifi aldı. Bunun yerine ise İnönü'ye, mihver devletlerine katılmanın iyi yönlerini açıklayacaktı. İnönü, karşılıklı ilişkilerin daha da iyileşmesine girişmeye çok eğilimliydi. Türkiye'de

[38] Papen, s. 251.

[39] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68664, Bl. 6, 10; ADAP, c. 10, s. 191. Bu belgeler, anılarında bu girişimin tüm suçunu Ribbentrop'un üstüne atmaya çalışan Papen'in (s. 524) yalanlarını ortaya koyuyor.

emperyalist blok içinde bir savaşı asla uygun görmeyen egemen çevrelerin temel tutumuna, İngiltere ile danışıklı bir barış için İnönü'nün Hitler'e arabuluculuk yapmayı önermesi uygun düştü.[40]

Alman militaristleri, Sovyetler Birliği üzerine yürüme konusunda kesin kararın Başkomutanlıkta alınmasından önce, daha çok İngiltere'nin Akdeniz'deki durumuna yöneltilmiş başka planlar üzerinde duruyorlardı. Bunda Türkiye de rol oynuyordu. İngiltere'yi Akdeniz'den çıkarmak için Libya'dan Süveyş kanalına ve ayrıca Suriye üzerinden Türkiye'ye doğru bir harekât konusunda Raeder'in 6 ve 26 Eylül 1940 tarihlerinde öne sürdüğü görüşe ek olarak, bir de Bulgaristan'dan Türkiye yoluyla Süveyş kanalına yürümeyi öngören başka bir görüş ortaya çıktı. Ancak bu girişimler çok zaman alıcı ve büyük güçlüklere bağlı göründüğü için,[41] Sovyetler Birliği'ne saldırma konusu düşünüldü. Alman askerî önderleri, Torosların Türkler tarafından sımsıkı savunulmasından çok korkuyorlardı.[42] Bu konuda Ordu Kurmay Başkanı Orgeneral Halder, 24 Kasım 1940'ta not defterine şunu yazmıştı: "Türkiye'ye karşı harekete geçme düşüncesini bırakmazsak, Rusya karşısındaki olanakların yitirileceği noktası üzerinde açıklığa varmak zorundayız. Son görüşmemizde Führer bana şöyle dedi: 'Ancak Rusya yenildikten sonra Boğazlara doğru yürüyebiliriz.' Bu düşüncenin ardından zorunlu olarak şu geliyor: Rusya yenilmediği sürece Türkiye ile savaşmaktan kaçınmak zorundayız."[43] Alman militaristleri, Sovyetler Birliği'ne karşı 1941 sonbaharında, büyüklük deliliği içinde kendilerine aşırı değer vererek kesinleşeceğini sandıkları zaferden sonra, İngiliz İmparatorluğu için özellikle tehlikeli

[40] ADAP, c. 10, s. 321, 403.

[41] Halder/KTB, c. 2, s. 164; bkz: "Fuehrer Conferences on Naval Affairs" *Brassey's Naval Annual 1948*, yayımlayan: Thursfield, London/New York 1948, s. 146.

[42] Papen, s. 533.

[43] Halder/KTB, c. 2, s. 191.

sayılan harekâtı yürütebilecek durumda olacaklarına inanıyorlardı. Bu yüzden 11 Haziran 1941 tarihli ve 32 sayılı, herkesçe bilinen "Barbarossa'dan sonrası için hazırlıklar" buyruğu, Kafkasya'dan Irak'a doğru bir yürüyüşle bağıntılı olarak, Mısır yoluyla Libya'dan ve Türkiye yoluyla Bulgaristan'dan Süveyş kanalına doğru yapılacak yoğun bir saldırı düşüncesini gene içeriyordu. O halde "Türkiye'yi siyasal alanda boyuneğdirmek ya da direncini silah gücü ile kırmak için"[44] Bulgaristan'da en kısa zamanda çok sayıda birlik toplanmalıydı.

"Barbarossa" girişimi kesinlikle kararlaştırıldıktan sonra, 1940-41 kışında ve 1941 ilkyazında faşist dünya fetihçileri, Türkiye ile Sovyetler Birliği'ni elden geldiğince birbirinden uzaklaştırmak için çabalarını artırdılar. Papen'in çeşitli raporlarından anlaşıldığına göre, bu işe Fransa'nın yenilgisi kesinleştiği sıralarda başladılar.[45] Bu yoldan Sovyetler Birliği'ne saldırı kanadının sağdan güneye doğru siperde olmasını istiyorlardı. Ancak Sovyetler Birliği bu çabaya karşı koydu. Özellikle Molotof'un 12 ve 13 Kasım 1940'ta Berlin'de Hitler ve Ribbentrop ile yaptığı görüşmeler bunu kanıtlamıştı. Bu sırada Hitler ile Ribbentrop, saldırı planlarını gizlemeye, Sovyetler Birliği'ni soyutlamaya ve özellikle İngiltere ve bu arada ayrıca Türkiye ile anlaşmazlık içine sokmaya çalışıyordu. Bunun için Türkiye'ye Sovyetler Birliği sınırının güneyinde Hint Okyanusu yönünde bir çıkar bölgesi "sunuluyordu." Jodl'ın 6 Ocak 1940 tarihli görüşleri böylece gerçekleştirilecekti. Molotof'un Moskova'dan aldığı direktiflerde deyimlenmesini açıkça bulan Sovyet barış politikası gereğince Sovyet Dışişleri Bakanı, bu türlü düşünceleri kabul etmedi; görüşmeleri, Avrupa'nın güvenliği ve Sovyet sınırlarında, Finlandiya ve Romanya'da Alman birliklerinin bulunması

[44] H. A. Jacobsen, *1939-1945. Der zweite Weltkrieg in Chronik und Dokumenten*, 5. basım, 1961, s. 248.

[45] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68664, Bl. 10; n° 68667, Bl. 4; ADAP, c. 10, s. 321, 403.

ile kendini gösteren ve barışı tehlikeye sokan sorunlar üzerinde yoğunlaştırdı. Sovyet hükümeti, Romanya, Bulgaristan ve Türkiye konusunda Almanların başka ne gibi planları olduğunu anlamaya çalışıyordu. Özellikle Boğazlar bakımından uyanık olması gerekliydi. Çünkü bu su yolu, Kırım Savaşının ve 1918-19 müdahalesinin kanıtladığı gibi, Rusya'ya karşı saldırı için tarihsel bir güney kapısı sayılırdı. Alman tarafı birliklerini Romanya'dan çekmeyi kabul etmeyince, Molotof, Sovyetler Birliği'nin Güneyden ve Güneybatıdan gelecek bir saldırıya karşı güvenliğini garantilemek için Bulgaristan'a bir garanti vermek (aynı zamanda Romanya'nın başına gelecekleri önlemek için) ve Türkiye ile Boğazların bir saldırıya karşı güvenliği için anlaşmak istediğini açıkladı. Böyle görüşlerin gerçekleşmesi Almanların Sovyetler Birliği'ne karşı gizli yürüyüş planlarını engelleyebileceği için, Sovyet hükümeti, ne 12 ve 13 Kasım 1940'ta Berlin'de, ne de 26 Kasımda Moskova'daki Alman Büyükelçisi Schulenburg'a kendi güvenliğinin garantisine ilişkin ve yukarda değinilen önerileri ayrıntıları ile bildirdikten sonra, bir yanıt alabildi.[46] Tarafların bir üçüncü tarafın saldırısı halinde tarafsızlığı ve tam görüş birliğini belirttikleri 25 Mart 1941 tarihli karşılıklı Sovyet-Türk notalarında da —1941 ilkyazında Sovyetler Birliği'nin öteki diplomatik yazışmalarında olduğu gibi— Sovyet hükümetinin, faşist Almanya'yı Güneydoğuda yeni saldırı eylemleri konusunda uyarma çabası dile geliyordu.

3. TÜRKİYE'NİN MÜTTEFİKLERİNDEN UZAKLAŞMASI

Fransa'nın yenilgisi ve Dünkerk fiyaskosu karşısında

[46] Berlin görüşmelerine katılan bir Sovyet diplomatının anlattıkları için bkz: V. Berejkov, *Na Rubeje Mira i Voyni. S Diplomatiçeskoy Missiey v Berline 1940-1941*, Noviy Mir, 7/1965, s. 148 *Geschichte des Grossen Vaterlaendischen Krieges*, c. 1, s. 464. 1940 Kasımında Berlin görüşmelerine ilişkin Alman belgeleri için bkz: "Die Beziehungen zwischen Deutschland und der Sowjetunion 1939-1941", *Dokumente des Auswaertigen Amtes*, hg. v. A. Seidl, Tübingen 1949, s. 245, 251, 264, İngilizce çevirisi: DGFP, c. 11, s. 533, 541, 550, 562.

İngiliz halkı, artık İngiltere'nin ulusal varlığını doğrudan doğruya tehdit eden faşist saldırganlara karşı sonuna kadar savaşmaya kararlıydı. 10 Mayıs 1940'tan bu yana İngiltere'de, Avam Kamarasında temsil edilen her üç partinin temsilcilerinden oluşan Churchill hükümeti vardı. Hükümet, politikasında ve savaşı yürütürken, halk yığınlarının ve Alman rakibe karşı sert bir savaşımdan yana olan burjuva tabakalarının anti-faşist tutumunu geniş ölçüde dikkate alıyordu. Böylece savaş, İngiltere yönünden gittikçe daha adaletli, daha antifaşist bir nitelik almaya başladı. Şimdi bütün dert, faşist hava saldırılarından korunmak, Kuzey ve Doğu Afrika'da İngiliz üslerinin İtalyan saldırılarına karşı savunulmasıydı. İngiliz silahlı kuvvetleri 1940 sonbaharında ve 1940-41 kışında önemli başarılar sağladı. Ama ABD'nin yardımı olmadan İngiltere'nin savaşı sürdürmesi olanaksızdı. Atlantik'in öte kıyısında da, özellikle 27 Eylül 1940 tarihli Alman-İtalyan-Japon üçlü paktının imzalanmasından sonra, faşistlerin Avrupa ile yetinmeyecekleri, İngiltere'nin yenilmesinden sonra hedeflerini daha uzaklara yöneltecekleri daha iyi anlaşıldı. Bu yüzden Roosevelt, İngiltere ile saldırganlara karşı direnen bütün devletlere her bakımdan, örneğin 11 Mart 1941 tarihli ödünç verme ve kiralama yasası ile yardım etmeye karar verdi. Bunun yanında ABD emperyalistleri, İngiliz İmparatorluğunun sıkışık durumundan, eski zırhlılara karşılık onun üslerini, patentlerini ve buluşlarını elde etmek, İngiltere'yi parasal ve ekonomik yönden kendisine bağımlı duruma getirmek için yararlandı.

ABD, Doğu Akdeniz ve Yakındoğu bölgesinde, Fransa'nın teslim olmasından sonra İngiltere'yi desteklediği ölçüde, onun yerini almaya başladı. Akdeniz savaşı, birçok Amerikalı askere, politikacıya ve işadamına bu bölgenin önemini iyice gösterdi. Roosevelt'in 1940 Temmuz tarihli silahlanma programı için büyük ölçüde çelik ve çelik iyileştirici madde gerekli olduğu için, ABD Dışişleri Bakanı Hull, 8 Ocak 1940

tarihli anlaşma gereğince İngiltere ve Fransa'ya ayrılan Türk krom cevherinin ABD'ye devredilmesi için İngilizlerin yaptığı öneriye büyük bir ilgi gösterdi. O sıralarda İngiltere'nin elinde yeterince Rodezya cevheri vardı.[47] ABD hükümeti, geniş çapta krom cevheri yığmak niyetindeydi ve düşük bir fiyat sağlamaya çalışıyordu. Bunun sonucu olarak Türk hükümeti ile uzun süren görüşmeler oldu. Üstelik 8 Ocak 1940 tarihli krom anlaşmasına göre, üçüncü devletlere satış, Türkiye'nin onayına bağlıydı. Türkiye, İngiltere'nin ABD'den krom cevheri karşılığı aldığı dolarları kendisine devretmesini istiyordu. Türk hükümeti, İngiltere'nin Türk krom cevherini ABD'ye devren satmasına 28 Eylül 1940'ta razı oldu.[48] Kasım ayında 100 bin ton krom ABD'ye taşınmaktaydı. 25 Şubat 1941'de Amerikan hükümeti, o yıl içinde yüksek değerli 100 bin ton krom daha almaya hazır olduğunu bildirdi.[49] ABD ile Türkiye arasında ekonomik ilişkiler 1940-41 yıllarında başka alanlarda da genişledi ve iyileşti. Türkiye çok sayıda Amerikan tarım makineleri ve uçakları aldı. Dolar rezervleri ise Amerika'dan yapılan ithalâtın ödenmesi dolayısıyla epeyce azaldı.

İngiltere, ekonomik savaşı yürütmekle sorumlu bakanlığın geniş alımları sonucu, 1941 yılına kadar Türk ürünlerinin başlıca alıcısı, Alman ticaret ortağının önemli ölçüde dışta kalmasından dolayı Türkiye için en çok mal veren ülke olunca, iki taraflı ticaret ilişkilerinde güçlükler de sürekli olarak çoğaldı. Bunlar daha çok üç noktada toplanıyordu: 1° Türkiye'nin Almanya ile ticaretini daha çok daraltmaktan kaçınması, 2° Dünkerk yenilgisinden sonra Türklerin istediği savaş malzemesini İngilizlerin veremeyecek durumda bulunması, 3° Akdeniz savaşı yüzünden engellenen ya da

[47] FR 1940, c. 3, s. 944. İngiliz-Amerikan ilişkileri ve Amerika'nın savaşla ilgili tutumu için bkz: G. Hass, *Von München bis Pearl Harbor*, Berlin 1965, s. 219.

[48] FR 1940, c. 3, s. 955, 957.

[49] Medlicott, c. 1, s. 606.

uzayan taşıt yolları.

Ankara hükümetine, mihver devletlerinin lehine gelişen durum karşısında ittifak yükümlülüklerini yerine getirmekten kaçınma özürü olarak özellikle ikinci sorun yardımcı oldu. Fransa'nın ortadan kalkmasından sonra Türkiye'ye savaş malzemesi sağlamak, tek başına İngiltere'ye düşüyordu. Oysa İngiltere'den gelecek malzeme, uçaksavar toplar bakımından olduğu gibi gecikiyor, ya da savaş uçakları konusunda olduğu gibi belirsiz bir zamana erteleniyordu. Bu yüzden Türk hükümeti, Amerikan Büyükelçisi Kennedy'nin 23 Şubat 1941'de Londra'dan bildirdiği gibi, kendi eylemi ile bir Alman karşı-saldırısını kışkırtmaya bu yetersiz yardımın olanak vermediğini bildirdi. İngiliz silah yardımı artırılamayacağına göre, Kennedy, ABD'nin işe elatmasını önerdi. Ancak, Amerikan silah yardımına söz verilmesinin bile Türkiye'yi nazik durumlarda İngiltere ve ABD'nin tarafına geçmeye götüreceği konusundaki umudu ise tamamıyla yersiz görünüyordu.[50] Gerçekte Türk hükümetini müttefiklerine karşı yükümlülüklerini yerine getirmekten alıkoyan modern silahların bulunmayışı değildi. Türk hükümeti, daha çok Almanların siyasal konularda verdiği sözleri gözönüne alıyordu.

Bu ve benzeri gerçekler, sonradan çok sayıda burjuva yazarın, Churchill'in 1941 ilkyazındaki Balkanlar ve Yakındoğu politikasını eleştirmesine neden oldu. Az şeyle çok işe giriştiği öne sürüldü.[51] Ama böyle şeylere yalnızca askerî açıdan bakmak yetmez. O zamanki Amerikan Dışişleri Bakan Yardımcısı Sumner Welles, 1941 Şubatında Libya'da saldırıyı durdurma ve bunun için Yunanistan'a yardımda bulunmaya karar veren Churchill ile Eden'i savunuyor ve gerekçe olarak da, bunun Balkan ulusları üzerinde büyük bir

[50] FR 1941, c. 3, s. 830.

[51] Bkz: T. Higgins, *Winston Churchill and the Second Front, 1940-1943*, New York 1957, s. 54.

moral etki yaptığını söylüyor.[52] Sağlanan etki abartılmış olsa bile, Churchill'in çevresinin niyeti anlaşılıyor: Balkanlarda İngiliz birliklerinin bulunması ile daha sonra burada egemenlik savında bulunmak. 1943 yılında Churchill'in kurduğu Balkan planlarının yayı bu noktadan başlayarak gerilir. Kendisinin en yakın görüş yoldaşı Amery, 1 Aralık 1940'ta, "Alman ejderine ölüm yumruğunun Siegfried hattının zırhlarında değil, Balkanlardan onun yumuşak karnına indirilebileceğini" söylerken, üç yıl sonraki terimleri daha o zaman kullanır.[53]

İngiliz Genelkurmayı, İtalyanların Yunanistan'a saldırmasından sonra, mihverin Bulgaristan ve Yunanistan, daha sonra da Anadolu üzerinden Suriye ve Irak'a yürümesi tehlikesinin doğduğunu sandı. Bu yüzden Churchill, 26 Kasımda, savaşın ağırlık merkezinin Kuzey Afrika'dan Boğazlara kayabileceği olasılığını dikkate alarak, buna karşı önlemler alınması için Wavell'e direktif verdi. Genelkurmay ve Churchill, Dışişleri Bakanlığının görüşüne aykırı olarak, Türkiye'nin elden geldiği kadar çabuk savaşa girmesini önerdi. Knatchbull-Hugessen 26 Kasımda bununla ilgili direktifler aldı. Bunlarda, Türkiye'nin derhal savaşa girmesi dileği belirtiliyor, ama özel önlemler istenmiyordu. Türkiye, Yunanistan üzerine bir Bulgar saldırısına ya da Alman birliklerinin Bulgaristan'dan geçmesine savaşla karşılık vereceğini Bulgaristan'a bildirmeliydi. Yoksa Türkiye yalnız kalacak ve Balkanlar, mihver devletleri tarafından parça parça yutulmak üzere yazgısına terkedilecekti.[54]

Saydam hükümeti, Ankara'daki İngiliz ve Amerikan Büyükelçilerine, belirtilen durumların şüphesiz "casus belli" olarak kabul edileceğini bildirdi.[55] O sıralarda Papen de,

[52] S. Welles, *The Time for Decision*, New York 1944, s. 168.

[53] *Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawi en und Griechenland*, s. 194.

[54] W. S. Churchill, *The Second World War*, 2 cilt, London 1950, s. 483; Butler, s. 350. İngilizlerin Türkiye'yi savaşa sokma çabalarının ayrıntıları için bkz: Woodward, s. 129.

Alman birlikleri Bulgaristan'ı işgal etse bile, Türkiye'nin —bütün resmî açıklamaların tersine— savaştan uzak kalacağına kesinlikle inanıyordu. Onu bu iyimserliğe götüren neydi? Alman Dışişleri Bakanlığı 1940 Kasım ayının başından bu yana, Türkiye ile ilişkilerin daha sıkılaşması için eskisinden daha çok çaba gösteriyordu. Berlin'deki Türkiye Büyükelçisi Gerede, 6 ve 10 Kasım günlerinde Papen ve Ribbentrop ile yaptığı görüşmelerde bu sonuca vardı.[56] Papen Ankara'ya döndükten sonra, Türkiye Savunma Bakanlığının 12 Ekim 1938 tarihli bir siparişi üzerine Bochumer Verein tarafından teknik durumu düzeltilen 40 tane top namlusunun artık Türkiye'ye geri verilmesi konusunda Hitler'in kararını birlikte getirdi.[57] Türk ordusunun savaş gücü için önemli olan bu malzeme siyasal nedenlerden dolayı yıllarca alıkonmuştu. Eski savaş malzemesi mukavelelerinin sonuçlandırılması ve avans ödemelerinden doğan Türk alacaklarının geri verilmesi de artık takıntısız işliyordu. Papen 23 Kasım 1940'ta Hitler ve Ribbentrop'un buyruğu üzerine Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'na, mihver devletlerinin, İngilizlerin Yunanistan'a ayak basmasına karşılık girişeceği bir harekâtta Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ve egemenliğine saygı göstereceğini ve ona, Avrupa'nın yeni faşist "düzeninin" oluşturulmasına katılmasını sağlayacak garantileri de gerektiğinde vereceğini bildirdi. Saraçoğlu ve Numan Alman önerisini incelemeye ilke olarak hazır olduklarını bildirdiler. Ancak onlar için iki konu askıda kalıyordu: Birincisi, bu konuda İtalya ve Almanya ile eşit ölçüde önderliğe katılırsa, Türkiye'nin "yeni Avrupa"ya katılmasını olanaksız görüyorlardı. İkincisi, Türk devlet adamları, Balkanlarda bir Alman müdahalesi halinde Bulgaristan'ın tutumundan dolayı kuşkularını belirtiyorlardı. Buna karşı-

[55] FR 1940, c. 3, s. 553, 565; Knatchbull-Hugessen, s. 167.

[56] DGFP, c. 11, s. 482, 515. Bkz: *Ciano's Diplomatic Papers*, s. 407.

[57] Bu konudaki geniş yazışma: DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68461, Bl. 123.

lık Papen, Türklerin seferberlik durumuna geçmesinden dolayı kendini tehdit karşısında sanan Bulgaristan'ın barışçı niyetler beslediğini üstüne basarak belirtiyordu.[58] 2 Aralıkta Papen, Saraçoğlu ile aşağıdaki noktalar üzerinde anlaşmaya varmanın olanaklı bulunduğu konusunda görüş birliğine vardı:

1. Türkiye Hitler'in "Avrupa'nın yeni düzeni" için yakınlık duyduğunu açıklayacak ve özellikle Balkanlar ile Yakındoğuda Türk çıkarları konusunda tartışmalara katılacak. (Bu öneri, Alman tekellerinin görüşleri ile sıkı bir bağlantı halindeydi. Örneğin IG-Farben'den Dr. Anton Reithinger 11 Aralık 1940'ta önde gelen şirket temsilcileri önünde, "Avrupa'da yeni bir düzen kurulması" halinde Güneydoğu Avrupa bölgesinin Almanların hammadde deposu olarak eskisinden daha çok rol oynayacağını söyledi. Bu ise, Almanların zaferi kazanması halinde Türkiye için, ulusal bağımsızlığı güçlendiren sanayileşmekten tamamıyla vazgeçmek anlamına geliyordu. 1941-42 yıllarında ortaya çıkan, Almanların zaferi kazanması halinde, Arap ülkelerine uydu hükümetleri, adaletsiz anlaşmaları ve Alman askerî heyetlerini zorla kabul ettirme planları da bu yöne çevrilmişti.)

2. Türkiye, Almanya ve İtalya'ya karşı savaşa girmeyecek.

3. Yalnızca, Türkiye topraklarının korunmasına yarayan ve İngiltere karşısında yüklenilen savunma ile ilgili yükümlülükler bu koşulların dışında tutulacak.

4. Mihver devletleri, Türkiye'ye saldırmak istemediklerine ilişkin güvence verecekler.

Papen, 3 Aralıkta, Berlin'e bununla ilgili bir pakt önerisi bile yolladı.[59]

Ribbentrop, o sıralarda Türkiye ile yazılı bir anlaşma

[58] DGFP, c. 11, s. 679, 702.

[59] Aynı yerde, s. 764. Archiv DWI, DB n° 4346, ORWO, n° 111 IG ekonomik politika ve basın konuları, s. 17.

yapmayı henüz uygun bulmadığı için görüşmelerin sürdürülmesini uygun görmedi. Belki de Sovyetler Birliği'nin, Balkan devletlerinin bağımsızlığının korunması ve Boğazlar bölgesinde güvenlik için gösterdiği derin ilgi, faşist önderleri, "Barbarossa" planının gizli tutulması yararına, böyle bir zamanda mihverin davası için Türkiye'ye açıkça söz vermekten kaçınmaya götürdü.[60] Ancak 24 Aralıkta Papen, meydana gelen gecikmeden dolayı kuşkulanmaya başlayan Saraçoğlu'na, Almanya'nın eskiden olduğu gibi şimdi de "daha çok güven dolu ilişkiler için yeni bir temel bulma" çabasında olduğunu bildirdi. Türk hükümeti de aynı niyette olduğunu doğruladı.[61]

Ankara hükümet çevreleri, İngiltere ve Balkan antantı ortaklarına karşı yükümlülüklerinden edimsel olarak uzaklaşmış olmakla birlikte, Türk halkı kahramanca savaşan Yunanlı komşuları için tam bir duygu yakınlığı içindeydi. Bu durum, ülkenin kamuoyunda, bazı yüksek rütbeli subayların ve parlamento üyelerinin savaşa girilmesi için hükümete yaptıkları baskıda yansıyordu.[62] Bu yüzden Churchill'in İnönü'ye yolladığı 31 Ocak 1941 tarihli özel mektup da pek yersiz görünmüyordu. İngiliz Başbakanı, Türkiye Devlet Başkanına, birkaç hafta içinde Bulgaristan'a kaydırılması beklenen Alman kara birlikleriyle hava birliklerinin Türkiye için meydana getirdiği tehlikeleri anlatıyordu. Ayrıca, bu durumda Türkiye'nin savaş ilân edeceğine inandığını, ama hemen karşı-önlemler alınmasını önerdiğini; bunun için İngiltere'nin derhal Türkiye'ye üç avcı ve yedi bombardıman filosu yollamak istediğini, bu filoların Alman birliklerinin Bulgaristan'a girdiği ya da hava kuvvetleri personeli buradan hemen geri çekilmediği anda Romanya petrol bölgesini bombardıman edebileceğini belirtiyordu. Bundan başka Churc-

[60] DGFP, c. 11, s. 793, 966.
[61] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68664, Bl. 12.
[62] Aynı yerde, Pol, n° 61173, Bl. 92, 112.

hill, personeli ile birlikte 100 uçaksavar topu yollamaya söz veriyordu. Ama İngiltere için çok nazik olan bu durumda bile Churchill, Sovyet aleyhtarı tutumunu saklamıyordu. Türkiye'de güçlü bir İngiliz savaş gücünü bulundurmanın aynı zamanda Sovyetler Birliği'ne karşı iyi bir baskı aracı olduğunu kabul ediyordu. Çünkü Bakü petrolleri buradan her an bir saldırıya uğratılabilirdi.[63]

Ancak, İnönü, Churchill'in önerilerini geri çevirdi. Almanların garanti sözünü aldıktan sonra gene Türkiye'nin yeterince silahlanamadığı gerekçesine başvurdu. Bir Alman ajanının raporuna göre İnönü, İngilizlerden bir milyon asker ve 1.000 uçak istemişti.[64] Oysa Londra, Türkiye'ye gerekli piyade donanımını, tankı ve uçaksavar topunu verebilecek durumda bile değildi. Bu yüzden İngiliz hükümeti, Kuzey Afrika'dan ayırabildiği bütün askerî güçlerini en büyük tehlike karşısında bulunan Yunanistan'a yollamaya karar verdi. Dışişleri Bakanı Eden ile imparatorluk Genelkurmay Başkanı General Dill, 26-28 Şubat günlerinde Ankara'ya yaptıkları ziyarette, Türk devlet adamlarının, ülkenin dolaysız bir saldırı halinde savunulacağı ve her şeye karşın daha ilerde, daha uygun bir anda savaşa girileceği sözünü (verilen bu sözü bir gün önce acele olarak gene Papen hazırlamıştı) almakla yetinmek zorunda kaldılar. Türkiye, Yunanistan'a bir saldırı savaşı yapabilecek ya da Oniki Adayı geri alabilecek durumda olmadığını öne sürmüştü.[65]

Yunanistan gerçekten Alman askerî gücünün en ağır tehdidi altındaydı. İtalyanların Yunanistan üzerine giriştiği ve kendileri için bir fiyasko olmaya yüz tutan saldırıdan kısa süre sonra Hitler, 4 Kasım 1940'ta Yunanistan'a karşı

[63] Churchill, c. 3, s. 30.

[64] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61172, Bl. 89. W. L. Langer, S. E. Gleason (*The Undeclared War*, New York (1953), s. 396, 399), Türklerin, Churchill'in önerdiğinin on katı uçak istediğini söylüyorlar.

[65] DZA, Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68664, Bl. 17; Churchill, c. 3, s. 85; FR 1941, c. 3, s. 826, 840; A. Eden, *Freedom and Order*, London 1947, s. 99.

Almanların bir destekleme saldırısında bulunmasını buyurdu. Böylece Sovyetler Birliği'ne çullanmak için güney kanat da güvenlik altına alınacaktı. 12 Kasım 1940'ta Alman Başkomutanlığı, Yunanistan üzerine saldırmak üzere Alman birliklerinin Romanya'da yapılan ve Bulgaristan'da tasarlanan ileri yürüyüşü için ("Marita" girişimi) bir Türk saldırısına karşı korunmak amacıyla on tümenin gerekli olduğunu bildirdi. Türkiye'ye karşı kanat korunması için Bulgar ordusu da görev alacaktı.[66]

Alman diplomasisi Ankara'da Türkiye'yi İngiltere ve Yunanistan'a karşı yükümlülüklerini yerine getirmekten alıkoymak için giriştiği ve sonunda başardığı girişimini yürütürken, 1941 Şubatında Ordu Başkomutanlığı da Türkiye'nin Yunanistan'ı destekleme olanağını tartışıyordu. 10 Şubatta piyade generali Mittelberger, verdiği bir konferansta, Türklerin saldırı ve savunma olanakları üzerinde durdu. Türk Trakyası'na karşı bir Alman saldırısı, ona göre, Türk birliklerinin İstanbul'a doğru geri çekilmesini önlemek için, "hareketli birliklerle İstanbul yolu boyunca" yapılmalıydı. Meydana gelecek kargaşalıktan yararlanarak, daha sonra bir tank öncü birliğini İstanbul boğazının doğu kıyısına, yani Anadolu'ya geçirmek olanağı vardı. Mittelberger, Anadolu'da birliklerin ilerlemesi ve ikmal konusunda daha büyük güçlükler görüyordu. Çünkü yüksek dağ engellerini (örneğin Toroslar) aşmak gerekliydi; biri kara, biri demiryolu olarak yalnız iki yol vardı. Mittelberger, moral etkeni de hesaba katıyordu: "Türklerde tam bir ruhsal çöküntü yer almazsa, tek tek gruplar halinde sert bir direnme beklenebilir."[67] Bunun üzerine Ordu Kurmayı Harekât Dairesi Başkanı Albay Heusinger, 15 ve 22 Şubat 1941 arasında Binbaşı Gehlen ile birlikte, "Türkiye'ye karşı bir saldırı taslağı" hazırladı ve bunu 12. Ordu Komutanı Feldmareşal List'e yolladı. Genel-

[66] KTB/OKW, c. 1, s. 1002; Jacobsen, s. 177, 200.
[67] Halder/KTB, c. 2, s. 276.

kurmay Başkanı Halder, daha önce Brauchitsch ile Türkiye'ye karşı harekât olanaklarını bir kez daha konuşmuştu.[68] İşte bu da, Almanların dostluk gösterilerinin ters yüzü idi.

Bununla birlikte "Marita" girişiminden daha çok, Türkiye üzerine bir saldırı, Sovyetler Birliği üzerine yürümenin başlamasını daha da geciktirebilir ve hatta olanaksız hale getirebilirdi. Bu yüzden Ordu Başkomutanlığı, Almanların Yunanistan üzerine ilerlemesi halinde Türkiye'nin tarafsız kalacağını 3 Mart 1941'de Jodl'dan öğrenince elbette sevindi.[69] Faşist diplomasi kesin bir anlaşmaya girmeyi geçici olarak geri bırakmıştı, ama buna karşılık da Türkiye'ye karşı Alman birliklerinin kullanılmasını gereksiz hale getiren daha yakın hedefler de koymuştu. Ribbentrop 1940 Kasımı sonunda, Balkanlarda bir Alman müdahalesi halinde Bulgarların tutumundan dolayı Türklerin duyduğu korkuları dağıtmak için, bir saldırmazlık açıklamasını amaçlayan Bulgar-Türk görüşmeleri başlattı. Buna paralel olarak Ribbentrop, silaha elatmayı göze alması halinde Türk devletini yerle bir edeceği konusunda Ankara hükümetine tehditte bulundu. Türkiye sessiz davranırsa, topraklarına bir saldırı olmayacaktı.[70] Dışişleri Bakanlığı Hitler'in 10 Şubatta Bulgaristan'a yürüme kararını öğrenince, Sofya hükümetini baskıya aldı. Sonunda Ribbentrop, hazırlanan açıklamayı aldı ve bunu 14 Şubatta onayladı.[71] 17 Şubat 1941'de Ankara ve Sofya hükümetleri karşılıklı saldırmazlık açıklamasını yayınladılar. Bu, Bulgaristan'ın Almanlar tarafından işgaline Türkiye'nin seyirci kalacağı anlamına geliyordu. Ankara'daki İngiliz ve Amerikan diplomatları derin bir hayal kırıklığına uğradılar.

Ankara'daki Alman askerî ataşesi General Rohde 7 Şubat 1941'de Alman Başkomutanlığında, Türkiye'nin savaşa

[68] Aynı yerde, s. 282, 285, 290.
[69] Aynı yerde, s. 299.
[70] DGFP, c. 11, s. 1105.
[71] Aynı yerde, s. 1203.

girmesini önlemek için Hitler'in İnönü'ye bir de özel mektup yollamasını önermişti. Mektup, yeterince güvenlik garantilerini ve Bulgaristan'da ilerleyecek Alman birliklerinin Türk sınırına 50 km kala duracakları sözünü içermeliydi.[72] Rohde'nin bu noktada etkili Türk çevrelerinin salık vermelerini ilettiği kabul edilebilir.

Rohde'nin görüşleri "Führer genel karargâhında" olumlu bir ortam buldu. Papen, Almanların Bulgaristan'a girdiği günün öncesinde Hitler'in İnönü'ye yolladığı mektubu bildirdi. İnönü mektubu 4 Mart 1941'de aldı. Mektup, Hitler'in Türkiye'ye karşı beslediği barışçı niyetleri sık sık yineliyor, Birinci Dünya Savaşındaki "ortak savaşımı" ansıtıyor ve Hitler usulü bir barışın imzalanması halinde Türkiye'nin bundan sağlayacağı toprak kazançlarına değiniyordu. Hitler ayrıca, Bulgaristan'a giren birliklerin Türk sınırından yeterince uzakta duracağına söz veriyordu.[73] İnönü'nün 12 Mart tarihli yanıtı ürkekçeydi, ama o da eski "silah kardeşliğini" yineliyor ve bu yazışmanın iki taraflı ilişkilerin normalleşmesine ve iyileşmesine götüreceği kanısını belirtiyordu. Hitler, Türkiye'nin tutumunu Yunan toprağı ile ödünlemeye hazırdı.[74]

Hitler 17 Martta Brauchitsch'te, "Marita girişiminin" başlamasından hemen sonra Türkiye'ye karşı korunmak için ayrılan birliklerin buradan alınmasını, bunların ya Yunanistan'da kullanılmasını, ya da Sovyet sınırındaki toplanma bölgelerine kaydırılmasını istedi.[75]

Almanların Bulgaristan'a girmesi ve Hitler'in İnönü'ye yolladığı mektup üzerine Churchill ve Eden, Türkiye'den, şimdi hiç değilse çok büyük bir tehlike karşısında bulunan Yugoslavya'yı arkadan güçlendirmesini ve bu ülke ile birlikte Almanların Selanik'e yürümesini bir "casus belli" ola-

[72] KTB/OKW, c. 1, s. 310; ayrıca bkz: Papen, s. 533.
[73] DGFP, c. 12, s. 202.
[74] Aynı yerde, s. 286; KTB/OKW, c. 1, s. 361.
[75] Aynı yerde, s. 360.

rak kabul etmesini istediler. Saraçoğlu, 18 Mart 1941'de Eden ile buluşmasında bu öneriyi geri çevirdi. Türkiye'nin sınırlarını savunmaya kararlı oluşunu Yugoslavya'ya bildirmek için verdiği sözü de yerine getirmedi.[76] Bulgaristan'ın Almanlar tarafından işgalini savaş nedeni olarak görmek artık sözkonusu değildi. Belgrad'da mihver yanlısı hükümeti deviren 27 Mayıs 1941'deki hükümet darbesi, Türkiye'ye bir kez daha başvurulmasında Churchill için bir neden oldu. Aynı gün İnönü'ye bir mektup yazdı. Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye'nin ortak bir nota ile her türlü saldırıya ortaklaşa karşı koyacakları konusundaki kararlılıklarını açıklamasının Balkanlarda bir savaşı önlemek için en iyi çare olduğunu kabul ediyordu. Alman ordularının kolayca ve kesin bir zafer kazanmasını önlemek için Türk ordusunun Çatalca hattına ya da Asya kıyısına çekilmesi gerekliydi. Bununla, Churchill, İngiliz Ortadoğu ordusu için etkili Amerikan desteği gelinceye kadar Alman ilerlemesini durdurabilmeyi umuyordu. Eden'e yazdığı 28 Mart 1941 tarihli bir mektupta, Alman militaristlerinin Balkan devletlerinin birleşik cephesinden çekilerek, bunun yerine Sovyetler Birliği üzerine saldırması olanağından da sözeder.[77] O halde Churchill, İngilizlerin Yakındoğudaki tehlikeli durumunu bir Alman-Sovyet savaşı ile kurtarmayı umut ediyordu.

Türkiye'yi Balkanların savunmasına yanaştırmak için gösterilen tüm İngiliz çabaları hiç bir başarı sağlamadı. 5 Nisan 1941'de, Yugoslavya ve Yunanistan üzerine Alman saldırısından bir gün önce, Papen, Saraçoğlu'na, Yunanistan'da ilerleyecek Alman birliklerinin Türk-Yunan sınırına yaklaşmayacağını bildirdi. İngiliz ve Amerikan Büyükelçileri saldırıdan hemen sonra Saraçoğlu'nun karşısına çıkınca, kendisi daha önce verdiği sözlerin hiç birini anımsamadı.[78]

[76] FR. 1941, c. 3, s. 834, 837; Churchill, c. 3, s. 86; Knatchbull-Hugessen, s. 162.

[77] Churchill, s. 149.

[78] FR 1941, c. 3, s. 842.

Yugoslav Büyükelçisi de, Balkan paktından doğan yükümlülüklerin yerine getirilmesini boşuna istedi. Türk hükümetinin memurları ve onların yönetimindeki tüm basın organları, İngiltere'ye ve ağır bir savaşım veren Balkan devletlerine karşı herhangi bir yakınlık gösterme açıklamalarından kaçındılar. Ankara, faşist ordularının Balkanlarda birbiri ardına kazandığı başarıların baskısı altındaydı. Türkiye'de artık tamamıyla savunma durumuna itilmiş olan İngiliz ve Amerikan diplomatları, yokluktan varlık yaratmak istediler. İngiltere Dışişleri Bakanlığı gibi birçok asker de, Türkiye'nin Hitler orduları karşısında hızlı bir askerî çöküntü ile Yakındoğu yolunu açmaktansa, tarafsız kalmasını daha iyi buluyorlardı.[79] Ancak bu tarafsızlıktan kuşku duydukları da bir gerçekti.

1941 ilkyazında Balkanlarda geçen olaylarda dikkati çeken nokta, ABD'nin İngiltere yararına ağırlığını koymasıydı. ABD Dışişleri Bakanlığı, 9 Ekim 1940'ta Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Ertegün'ün bir önerisi üzerine, Türkiye'nin her durumda Boğazları bir Alman saldırısına karşı savunacağı ve böylece mihver devletlerine karşı savaşta İngiltere'yi destekleyeceği kanısı ile, Türkiye'ye eskisinden daha çok savaş malzemesi vermeyi kararlaştırdı.[80] 1941 Şubatında Roosevelt, özel elçisi Donovan'ı Balkan başkentlerine ve Ankara'ya yolladı. Donovan, Amerika'nın söz vermelerinin tek başına yeterli olmadığını hemen anladı. Bundan dolayı, ABD'nin de katkısıyla Almanya üzerine Akdeniz yönünden bir saldırıya geçilmesini, bunun için de ABD birliklerinin Kuzeybatı Afrika'yı üs olarak kullanmasını önerdi. Ama Hull, Avrupa'nın işlerine dolaysız biçimde karışmama konusundaki eski Amerikan politikasına henüz bağ-

[79] Aynı yerde, s. 840; ayrıca bkz: Rendel, s. 139. — İngiliz-Amerikan yayınlarında Türkiye'nin tutumunu haklı göstermek için en çok başvurulan dayanak budur. Bu arada İngiltere ve ABD'nin belgelerle kanıtlanabilen girişimleri görmezlikten gelinir, örneğin bkz: Bisbee, s. 187.

[80] FR 1940, c. 3, s. 958; Langer, Gleason, *Undeclared War*, s. 113.

lıydı.[81] Bu yüzden Roosevelt'in İnönü'ye yolladığı 9 Şubat tarihli birinci mesaj da, İngiltere'nin yeneceğine ve Hitler barışının ancak tümden teslim olma karşılığında korunabileceğini yalnızca yineleme çerçevesinde kalıyordu. Roosevelt'in 14 Şubat tarihli ikinci mesajı, ABD'nin ödünç verme ve kiralama programı ile saldırı kurbanlarına yardım edeceğini belirtiyordu.[82] İnönü, modern savaş gereçlerinin bulunmaması yüzünden savaşa etkin olarak katılmayı yeniden reddetti. Ama İnönü, Numan ve Ertegün, oynak tutumları yüzünden ABD'nde de basının kötü şeyler yazması karşısında, batı demokrasisi ilkelerine bağlılıklarına Amerikan hükümetinin inandırılması için çaba gösterdiler. Türkiye'nin egemen çevreleri, "Avrupa'nın bolşevikleştirilmesi" tehlikesine karşı ABD'yi tek güvence olarak görüyordu.[83]

Türkiye'nin sınırlarını savunmasını hiç değilse güvence altına almak için, ABD, bu ülkeye İngiltere aracılığı ile askerî yardımda bulundu. 21 Mart 1941'de Amerikan ve İngiliz hükümetleri, ödünç verme ve kiralama yardımları çerçevesinde Türkiye için 50 tane 15,5 cm'lik obüs topunu cephanesi ile birlikte vermeyi kararlaştırdı. ABD, bu yoldan ve Yakındoğudaki birliklerin, bunların ardındaki yerlerin ikmalinin yapılması için "Middle East Supply Center"in kurulması ile, bölgede İngiliz müttefikinin sırtından güçlü emperyalist çıkarlar sağlamaya başladı.[84]

[81] Aynı yerde. s. 399.

[82] FR 1941, c. 3, s. 816; C. Hull, *The Memoirs of Cordell Hull*, c. 2, New York 1948, s. 929; Langer, Gleason, *Undeclared War*, s. 405.

[83] FR 1941, c. 3, s. 818, 821.

[84] Bu bölgenin gereksinmelerini askerî ve sivil yönlerden karşılayarak, ABD'nin Yakındoğuda sağladığı yayılma konusunda daha geniş bilgi için bkz: M. H. Lloyd, *Food and Inflation in the Middle East 1940-1945*, Stanford 1956, s. 73.

4. 18 HAZİRAN 1941 TARİHLİ ALMAN-TÜRK DOSTLUK ANLAŞMASI

Papen, Türkiye ile bir saldırmazlık paktı yapılması konusundaki çalışmalara yeniden girişilmesini 1941 Martında sağladı.[85] İnönü ve Çakmak'ın kendisinin ileri sürdüğü gerekçelerin etkisi altına girdiği için durumu uygun gördü. Ayrıca birkaç milyon Türk lirası dağıtarak basını ve radyoyu da satın almıştı. Papen, 1940 tarihli ticaret anlaşmasından iyice hoşnut kalmayan ve Alman-Türk ticaretinin yeniden savaş-öncesi düzeye çıkarılmasını isteyen işadamları yoluyla da Türk hükümeti üzerinde baskı yaptı. Elçi Kroll bu amaçla, Saraçoğlu ile ilişkileri bulunan büyük tüccar ve sanayicilerle görüşmek üzere İzmir'e gitti.[86]

18 Haziran 1941 tarihli Alman-Türk dostluk ve saldırmazlık anlaşmasının doğmasına ilişkin nedenler önemliydi. Ankara hükümeti buna dayanarak Almanya ile görüşmeleri yürütüyordu. Hitler 17 Mart 1941'de İnönü'nün yanıtını alınca, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasına güvensizlik tohumları saçmak için Molotof'la Boğazlar üzerindeki görüşmelerini değişik bir biçimde Büyükelçi Gerede'ye anlattı. Almanya'nın, Sovyetler Birliği ile dostluğu, Boğazlar konusunda Türkiye'nin yararına tutum takınarak bozmuş olabileceğini acıklı bir tavırla öne sürecek kadar ileri gitti.[87] Türk devlet adamları bundan, Alman-Sovyet ilişkilerinin bozulduğunu ve Hitler'in Sovyet aleyhtarı bir haçlı seferi için müttefik aradığını anladılar. Türk devlet adamlarının, Kemal Atatürk'ten epeyce uzaklaşan tutumu bakımından özellik taşıyan nokta, Hitler'in bu Sovyet aleyhtarı sözleri üzerine onunla görüşmelere girişmesiydi. Saraçoğlu, İnönü'nün isteği üzerine Papen'e 27 Martta şunları bildirdi: "Belki söylemesi

[85] DGFP, c. 12, s. 154.
[86] Aynı yerde, s. 252, 278.
[87] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61172, Bl. 26.

kabalık olacak ama, Führer'in mektubunun içeriğinden çok, kendisinin Türkiye Büyükelçisine yaptığı bu içtenlikli açıklama, Alman-Türk ilişkilerinin yeni bir temele oturtulmasına yardım edecek."[88] Anlaşılıyor ki, Türk burjuvazisinin temsilcileri ile Alman faşist emperyalistleri, işçi ve köylülerin ilk sosyalist devletine karşı ortak kinlerinde birleşmişlerdi. Türk önderleri, bu yönde, İngiltere ya da Almanya'dan yana karar verme bakımından, o güne kadar olduğundan daha geniş ölçüde faşist politikasının peşinden gideceklerdi.

Hitler'in Türkiye ile yeniden "geniş ekonomik ilişkilerin" sürdürülmesi isteğini de olumlu bir yanıt izledi ve 25 Martta Türkiye Başbakanının, kliring ticareti çerçevesinde Almanya'ya bakır da satılabileceği direktifi sağlandı.[89]

Balkan seferinin sonunda Alman saldırganların bir sonraki kurban olarak Sovyetler Birliği'ni seçtiklerini gösteren bazı belirtiler vardı. Numan'ın 21 Haziran 1941'de ABD Büyükelçisi MacMurray'e anlattığı gibi, Alman emperyalistlerinin dostluk ve tarafsızlık anlaşması imzalamaya çalışmakla Sovyetler Birliği'ne karşı yapılması olası bir saldırı için Balkan kanadını güvenceye almak istediklerini, Türk hükümeti, daha önceden biliyordu. Türk hükümeti, böyle bir durumda saldırıda bulunmayacağına Almanya'ya söz vermek gerektiği kanısına varmıştı.[90]

Şüphesiz Türk hükümeti, bir ölçüde zorunluluk dolayısıyla da böyle davranıyordu. Yunan adaları Almanların elinde olduğu için, Almanya gerçekte Boğazların kapısına egemendi. İngiltere'den şimdilik yardım beklenemezdi. Rommel'in Afrika ordusu, Cyrenaika'yı İngiliz birliklerinin elinden gene almış ve Mısır sınırına dayanmıştı. Böylece, Türkiye için önemli bir ikmal yolu olan Süveyş kanalı da tehlike altına girmişti. Türkiye'nin egemen çevreleri, cansıkıcı manevra-

[88] Aynı yerde, Bl. 27.
[89] Aynı yerde, Bl. 28.
[90] FR 1941, c. 3, s. 869.

ları ile, Batılı devletlerin Münih politikasına katılarak, ülkenin şimdiki tehlikeli duruma düşmesine bizzat yardımcı olmuşlardı. Irak'ta İngiliz aleyhtarı Raşid Ali el Geylani ayaklanması sonucu ve Vichy hükümetine bağlı Suriye'nin Alman emperyalizminin Yakındoğuya daha çok girmesi için bir üs haline dönüşmesi dolayısıyla, Türkiye, bir faşist çemberin içinde iyice boğulmak, İngiltere ve ABD ile her türlü bağını yitirmek tehlikesi ile karşı karşıya bulunuyordu. Bu yüzden Ankara —Londra hükümeti gibi— Sovyetler Birliği'ne yapılacak bir Alman saldırısının kendilerini faşist üstünlüğünün baskısından kurtaracağını umuyordu.

Alman Silahlı Kuvvetleri Başkomutanlığı 30 Nisanda, "Barbarossa" girişiminin başlangıcı olarak 22 Haziran 1941 gününü saptadı. Aşağıyukarı aynı sıralarda, 3 Mayıs 1941'de İngilizlerle Irak birlikleri arasında çarpışmaların başladığı Irak'ta, Geylani hükümetini desteklemeye karar verdi. Sovyetler Birliği'ne doğru yürüyüşe geçildiği için bu konuda gerekli olanaklar sınırlı olmakla birlikte, Alman faşistleri Irak'ı İngiltere'ye karşı başağrıtıcı etken olarak kullanmayı düşündüler.[91]

O halde Türkiye ile yapılan görüşmeler iki amaç güdüyordu: Birincisi, 22 Hazirana kadar Ukrayna'da ilerlemek için kanat korunması olarak, Türkiye'nin hiç değilse yakınlıkla karışık tarafsızlığını sağlama bağlamak; ikincisi de, Irak'a silah ve cephaneyi transit olarak geçirmek için Türkiye'nin onayını çabucak almak. Uzak hedef de, Türkiye'yi mihvere bağlamaktı.

Ribbentrop, Mayısın ortasında —Papen'in iyimser raporlarından sonra— hedefe vardığına inanıyordu. Papen'in, Almanların Türkiye'ye yeniden silah vermeye başlayacaklarını bir olasılık olarak belirtmesinden sonra, 13 Mayısta Saraçoğlu Irak'a savaş malzemesi geçirilmesini onayladı. Devlet Başkanı İnönü, kendilerine verilecek silahların hiç bir

[91] Daha geniş bilgi için bkz: Tillmann, s. 227.

vakit Almanya'ya karşı kullanılmayacağına söz verdi. Bu önemli koşul, Clodius anlaşması denilen 9 Ekim 1941 anlaşması için konulmuştu. İnönü, bir saldırmazlık paktının imzalanmasına hazırdı ve İngiliz-Türk anlaşmasının yükümlülükleri ile çelişki konusunda şöyle dedi: "İstenirse, her şeye bir formül bulunur."[92]

Saraçoğlu da Papen'e, bir Alman-Sovyet çatışması halinde Türkiye'nin yürekten Almanya'nın yanında olacağını söyledi ve İngiltere ile daha önceden görüş birliğine varılmasını salık verdi. Böylece Almanya, emperyalist devletlerin görevlisi olarak "Rusya'da yeniden düzeni sağlamalıydı".[93]

Artık Ribbentrop, Türkiye ile salt bir tarafsızlık anlaşmasının ötesine de gidilebileceğine inanıyordu. Gizli bir protokol ile, Irak'a savaş malzemesinin "ilgili personelle" birlikte geçirilmesi onaylanmalıydı. Bu, Ribbentrop'un kendi sözleriyle, "birliklerin belli biçimde gizli olarak taşınmasına izin vermek" anlamına geliyordu. Bunun karşılığında Türklere, "ileride saptanacak ölçüde Edirne'de bir sınır düzeltmesi ya da Ege Denizinde şu ya da bu adanın sözü verilebilirdi".[94] Montreux Boğazlar Anlaşmasının Türkiye yararına değiştirilmesi de düşünülmüştü.

Ancak Ribbentrop, Papen'in raporlarından fazla aceleci sonuçlar çıkarmıştı. 17 Mayısta Papen, kendisine, Türkiye parlamentosunda ve generaller arasında bulunan "anglofil klikler" yüzünden böyle geniş bir anlaşmanın şimdilik gerçekleşemeyeceğini anlattı. Türkiye'yi buna zorlamaya kalkmak da, şimdiye kadar elde edilen her şeyi tehlikeye sokacaktı. Bu yüzden Papen, adım adım gidilmesini ve bu arada zaman geçtikçe Almanlar tarafından gittikçe daha önemli

[92] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61172, Bl. 45. Ayrıca bkz: DGFP, c. 12, s. 813. — Papen'in anılarında, Ribbentrop'un transit malzeme taşınmasında direnmesinin kendisinin isteğine ters düştüğünü öne sürmesi, bu belgelerde doğrulanmıyor.

[93] DGFP, c. 12, s. 815.

[94] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61172, Bl. 35.

istekler ileri sürülmesini uygun görüyordu. Ribbentrop 19 Mayısta bunu kabul etti.[95]

Ayrıca, Papen'in 17 Mayıs 1941 tarihli raporunda ilginç olan, kendisiyle Ribbentrop arasındaki ayrılıklara ilişkin açıklamasıdır. Papen, Türkiye ile daha geniş bir ittifak olanağına değinirken Sovyetler Birliği bakımından sözkonusu anlaşmaları düşündüğünü söylüyor.[96] Oysa gördük ki, Türk devlet adamları, sanki İngiltere'ye karşı bir cephe kuruluyormuş gibi, bu yönde daha yumuşak davranmaya hazırdılar. Ankara hükümeti, tasarlanan gizli protokolların içeriği konusunda bunu izleyen görüşmelerde "güney ve doğudaki komşu bölgelerde Türklerin çıkarlarının dikkate alınmasını" istedi.[97] Türkiye'ye sağlanacak çıkarlarla ilgili olarak Papen ile Saraçoğlu tarafından hazırlanan gizli protokol taslağı bunu ortaya koyuyordu: Askerî harekât güneyde ve doğuda Türkiye'ye komşu bölgelere yayılırsa, Alman hükümeti bu bölgelerde Türkiye'nin olası siyasal ve ekonomik çıkarlarını hesaba katacaktı.[98] O halde Türkiye, Kemal Atatürk'ün politikasından saparak Suriye'ye karşı toprak isteminde bulunuyor ve Sovyetler Birliği'nin umulan çöküşünden sonra elde edilecek ganimetin bölüşülmesine katılmak istiyordu. Bununla birlikte Ribbentrop, vaktinden önce eli-kolu bağlı duruma düşmemek ve Alman saldırı planlarını pek fazla açığa vurmamak için bu noktada elden geldiği kadar açık olunmaması ve her türlü coğrafî saptamadan kaçınılması için direktif verdi. Kuzey Suriye konusunda çok açıkça ileri sürülen Türk istemleri de Almanlarda hiç bir yankı uyandır-

[95] Aynı yerde, Bl. 42.

[96] DGFP, c. 12, s. 841. — Bu düşünce, Papen'in anılarındaki tezlerin tersine (s. 540, 544), "Barbarossa" girişiminden hiç değilse ana çizgileri bakımından bilgi sahibi olduğu sonucuna götürüyor. Papen'in Hitler ve Weizsaecker'le iyi ilişkileri bulunması karşısında bunun tersi de düşünülemez. Hatta Hassel gibi görevinden ayrılmış bir diplomat bile bu konuda oldukça tam bilgi elde etmişti (U. V. Hassel, *Vom andern Deutschland*, Zürich 1946, s. 159, 188, 208). Ayrıca bkz: Krecker, s. 164.

[97] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61172, Bl. 47.

[98] DGFP, c. 12, s. 886.

madı. 26 Mayısta Ribbentrop şöyle yazıyordu: "... Fransa ile şimdiki ilişkilerimiz ve Suriye'de bu ülke ile yaptığımız işbirliği, bu yönde Türkiye'nin herhangi bir tutkusunu körüklememize izin vermiyor."[99]

Bununla birlikte görüşmeci taraflar gizli protokollar üzerinde anlaşmaya varamadılar. Bunun ilk nedeni, Türkiye tarafından görüşmelerden haberdar edilen İngiliz hükümetinin 26 Mayısta Ankara'da sert bir çıkışta bulunmasıydı. Bunun üzerine Saraçoğlu Irak'a silah geçirilmesine artık izin vermedi. 29 Mayısta Ribbentrop, bir yazı ile Almanların verdiği sözleri geri aldı ve Türkiye ile görüşmeler yapmanın artık bir anlam taşımasından kuşku duyduğunu belirtti. Ama Papen'den iplerin iyice koparılmamasını istedi.[100]

Bunun üzerine Ribbentrop ve Papen arasında, yukarda değinilen koşullar altında Türkiye ile bir anlaşma yapmanın önemi üzerinde anlaşmazlık çıktı. Papen, Ribbentrop'un yerini almaya çalıştığı, bu yüzden kendisine kin beslediği ve Hitler'le olan iyi ilişkilerini Ribbentrop'u yerinden kaydırmak amacıyla kullandığı için böyle kavgalar sık sık olurdu.[101] Papen de özü bakımından çok sınırlı bir anlaşmanın kabul edilebileceğini düşünüyordu. Tek başına anlaşmanın imzalanması olgusu bile, kendine özgü moral bir etki yapacaktı. Çünkü tüm dünya, Avrupa'daki son müttefikin, İngiltere'nin de davayı yitirdiğine inandığını kabul etmek zorunda kalacaktı. Sonra da İngilizlerin dostça olmayan tepkisi, Türkiye'yi mihver devletlerle gittikçe daha sıkı bir işbirliğine doğru adım adım götürecekti. Buna karşılık Ribbentrop, böyle sınırlı bir anlaşmayı yalnız Türkiye için bir kazanç kabul ediyordu. Bu durumda Türk basınının anlaşmayı çok

[99] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61172, Bl. 47.

[100] Aynı yerde, Bl. 53.

[101] *Hassel*'e göre (s. 227), Papen "Alman dış politikasını uygun bir zamanda ele almak için" büyük bir tutku beslemişti. Papen'in anıları Ribbentrop'a karşı eleştirilerle doludur. Buna karşılık Hitler'in tarihsel bağıntılar konusunda sözde gerçekçi bir seziye ve şaşmaz bir duyuya (!) sahip oldu ğunu belirtir (Papen, s. 533, '566).

önemsiz bir şey diye yorumlayabileceğinden de korkuyordu. 9 Haziranda bile, Numan tarafından önerilen anlaşma önsözünü kabul etmeye hazır değildi. Bu anlaşma başlangıcında, iki tarafın üzerinde bulunan yükümlülükler konusunda bir önkoşul vardı; "çünkü Türk-İngiliz anlaşmasının açıkça tanınması bu önkoşulda içerilmişti". Bu da Türkiye'nin mihvere daha fazla yaklaşmaktan vazgeçmesi anlamına geliyordu.[102] 2 Haziranda Brenner'de Hitler-Mussolini buluşması dolayısıyla da Ribbentrop'un, Papen'in gerekçeleriyle anlaşmanın beklenen büyük propaganda etkisini övmesi ve Türkiye ile böyle bir anlaşma yapılması için Mussolini'yi isteklendirmesi ilginçtir.[103]

22 Haziran yaklaşıyordu. 30 Mayısta Irak'ta Geylani'nin girişimi önlenince, 8 Haziranda İngiliz ve De Gaulle'cü askerler Suriye'ye girmeye başladı. Ankara'da hoşnutlukla karşılanan bu gelişme, Türk politikacılarının Alman aldatmacaları karşısında daha dirençli olmasına uygundu. Yolladığı telgrafları 14 Haziranda Hitler'in önünde duran Papen'in görüşü kabul edildi.[104] 12 ve 13 Haziran günlerinde anlaşma metni ile Ribbentrop'un önerisi üzerine değiştirilen başlangıç üzerinde anlaşmaya varılmıştı. Devlet Başkanı İnönü 13 Haziranda onayını bildirdi.[105]

Görüşmelerin oluşumu konusunda Türk tarafınca haberdar edilen İngiliz hükümeti, anlaşmanın yapılmasına karşı son anda müdahalede bulundu. Ama bu arada Yakındoğuda kendi durumunu zayıflatmamak için Türkiye'yi mihver devletlerinin kollarına biraz daha itebilecek her girişimden ka-

[102] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61172. Bl. 66. Papen'in 29 Mayıs 1941 tarihli telgrafı (DGFP, c. 12, s. 913) sert bir dille yazılmıştır ve Ribbentrop'u, Türkiye'nin siyasal tutumunu yanlış değerlendirmekle suçlar.

[103] DGFP, c. 12, s. 947. — 18 Haziran 1941'de, Alman-Türk dostluk anlaşmasının imzalanmasından hemen sonra Ankara'ya İtalyan hükümeti tarafından verilen, İtalya ile buna benzer bir anlaşma yapılması önerisinin yanıtsız bırakılması dikkati çekiyor. DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61172, Bl. 84, 94; Ciano, *Tagebücher 1939-1943*, s. 336.

[104] Bkz: Krecker, s. 336.

[105] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61172, Bl. 76; DGFP, c. 12, s. 1019, 1026.

çındı. İngiltere'nin oldukça çekingen tepkide bulunmasının nedeni, zayıflığının apaçıklığı yanında, anlaşmanın ilk planda Sovyetler Birliği'ne karşı yöneltildiğinin İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından bilinmesi de olabilirdi. Bir Alman-Sovyet çatışması, İngiltere'nin kendi güçlüklerini hafifleteceği için ülkenin egemen çevrelerinin elbette hoşuna gidebilirdi. Bu yüzden 12 Haziran 1941'de İngiliz kurmay başkanları, Hitler'in beklenen istemlerine karşı koyması için Sovyet hükümeti üzerine Kafkas petrol merkezlerinin bombalanması tehdidi ile baskı yapmak için hazırlıklarda bulundular.[106]

İngiliz Dışişleri Bakanlığı 15 Haziranda Amerikan Dışişleri Bakanlığına verdiği bir muhtırada, Alman-Türk görüşmelerinin asıl konusunun "bir Alman-Sovyet savaşı halinde Türklerin tarafsızlığının korunması..." olduğunu belirtti. Knatchbull-Hugessen, anlaşmanın Almanya'nın Sovyetler Birliği üzerine yaptığı baskının bir parçası olduğunu Türk hükümetine açıkladı. Başlangıç bölümünde İngiliz-Türk anlaşması belirli olarak anılacaksa, Türkiye yalnız bu noktaya dayanmalıydı. Bu gerçek ve daha önce belirtildiği gibi Numan'ın 21 Haziran 1941'de MacMurray'a söyledikleri, anlaşma ile Sovyetler Birliği üzerine tasarlanan Alman saldırısı arasındaki ilişkinin Türk hükümetince "bilinmediğini" öne süren Hillgruber'in savını açıkça çürütüyor.[107]

18 Haziran 1941'de Papen ile Saraçoğlu tarafından imzalanan anlaşma, iki tarafın birbirlerinin toprak bütünlüğünü ve dokunulmazlığını garanti ettiklerini, birinin ötekine karşı yöneltilmiş dolaylı ya da dolaysız önlemler almayacağını ve ortak çıkarlarını ilgilendiren bütün konularda danışmalarda bulunacaklarını bildiriyordu. Bütün bunlar da iki ülkenin daha önceki yükümlülüklerinin üstünde tutulmaya

[106] FR 1941, c. 3, s. 853; A. Hillgruber, *Hitlens Strategie und Kriegführung 1940-1941*, Frankfurt a. M. 1965, s. 442.
[107] FR. 1941, c. 3, s. 854; Hillgruber, s. 497.

caktı.[108] Aynı gün alınıp verilen notalarda yeni bir ekonomik anlaşmanın yapılması için görüşmelerin başlayacağı bildirildi; iki ülkenin basın ve radyosunun "dostluk ve karşılıklı güven ruhu ile" davranacakları dileği belirtildi.[109]

İki tarafın anlaşmanın yapılmasını nasıl yargıladıkları ve anlaşmanın tarihsel oluşum içinde nasıl bir nesnel anlam taşıdığı sorusu ortaya çıkıyor. Türk hükümeti, anlaşmanın yardımıyla, İngiliz ittifakını temel çıkarla uyumlu hale getirmek istiyordu. Bu temel çıkar, Sovyetler Birliği'nin yenilmesiydi.[110] Güçlüğü apaçık olan böyle bir tutku, bir ara Türk hükümetini İngiliz "müttefiki" karşısında çok zor bir duruma soktu. 19 Ekim 1939 tarihli paktın getirdiği bütün yükümlülükleri, *Türkiye* yerine getirmedi. Oysa Türkiye'ye bir saldırı karşısında *İngiltere*'nin yardım etmesi yükümlülüğü yürürlükteydi. Ankara hükümeti, Balkanlardaki Alman askerî gücü karşısında bu yardım olasılığından hiç bir vakit vazgeçmek istemedi, hatta 18 Haziran 1941 tarihli anlaşmanın başlangıcında şimdiki yükümlülüklerle ilgili önkoşul üzerinde de bu yüzden direndi. Türk politikacıları, İngiliz yardım anlaşmasını ve Alman saldırmazlık yükümlülüğünü, Türk topraklarının güvenliği için yeterli sayıyordu. Hatta anlaşma ile, Türkiye'nin, İngiltere'nin Yakındoğuda ve Afrika'da durumunu güvenceye bağladığını ileri sürüyorlardı.[111]

Ancak bunlar, İngiltere'nin ve ABD'nin gözünde kendini haklı gösterme, İkinci Dünya Savaşından sonra "hür dünyanın" güvenilir bir müttefiki olmaya adaylığını koyma girişimleriydi. Türkiye'den daha fazla ödünü nerede ve ne zaman isteyecekleri, yalnızca Alman emperyalistlerinin gücüne ve

[108] Reichsgesetzblatt 1941, Teil II, n° 28, Berlin 16 Temmuz 1941, s. 261.

[109] Monatshefte für Auswaertige Politik, 7/1941, s. 575; Archiv der Gegenwart 1941, s. 5072.

[110] Ciano, İtalyan senatosunun komisyonları önünde böyle söylemişti (DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61140, Bl. 230).

[111] Açıkalın, aynı kitap, s. 484.

planlarına bağlıydı. Papen, imzalanacak paktın, daha sonraki girişimlerin izleyeceği *ilk adım* olduğunu sık sık belirtmişti. Bunun formülü de, 32 sayılı direktifte Sovyetler Birliği'nin yenilmesinden sonraki zaman için öngörüldüğü, gibi, Süveyş kanalı yönünde Türkiye üzerinden yürümekti. O halde Yakındoğunun faşist işgalinden korunmuş olması, 18 Haziran 1941 tarihli Alman-Türk dostluk anlaşmasının *değil,* Kızıl Ordunun Kafkasya'da ve Volga kıyısında başarılı direnmesi sonucuydu. Öte yandan, 1933'ten bu yana varılan edinimler karşısında, Hitler kliğinin anlaşmalara bağlılığını ummak çok kuşku götürür bir kanıydı.

18 Haziran 1941 tarihli anlaşmanın Krecker tarafından yapılan değerlendirilmesine birçok noktada katılmak olanaklı ise de, Türkiye'nin bundan daha kazançlı çıktığı görüşü kabul edilemez. Türkiye bu anlaşma ile Sovyetler Birliği'ne karşıt bir rotaya girdi ve bu da Sovyetler Birliği'nin haklı bir güvensizlik duyması, savaşın hemen sonrasında birçok güçlüklerin çıkması, en sonunda da soğuk savaş sırasında ABD emperyalizminin ülkenin ekonomisi ve politikası üzerinde dikta kurması gibi sonuçlar doğurdu.[112]

Türk hükümeti, Almanların Sovyetler Birliği'ne saldırmasından sonra, anlaşmanın danışma maddelerinin nasıl yerine getirilmesini istediğini açıkça ortaya koydu. Papen'in bir telgrafına göre, 23 Haziran 1941'de Türk hükümeti kendisine, "yakın bir zamanda savaşın sonucu belli olmaya başlarsa, Türkiye'nin savaşı Almanlarla sürdürme konusunda konuşmalara girebileceğini" bildirdi.[113] Ankara rizikoya girmemek için, Hitler ordularının başarısı iyice kesinleştikten sonra mihverin tarafına geçmek istiyordu. Daha sonraki gelişmeden ortaya çıktığı gibi, savaşa girerek "Rus ganimetinin" paylaşılmasına katılmayı umuyorlardı.

Alman emperyalistleri anlaşma ile Türkiye'nin sonunda

[112] Krecker, s. 169.
[113] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 88664, Bl. 28.

mihver tarafına geçmesini sağlayamamış olsalar da, asıl kazançlı çıkan kendileriydi. Sovyetler Birliği üzerine saldırdıklarında, Türkiye'ye karşı güvence olarak birlik ayırmak gereğini duymadılar. 1944 yılına kadar Türkiye onların bir kanadını korudu ve aynı zamanda da Batılı müttefiklerin Boğazlar ve Anadolu üzerinden Sovyetler Birliği'ni malzeme bakımından desteklemesini önledi.[114] Daha önce belirtildiği gibi, böylece 32 sayılı direktifin gerçekleştirilmesi için ilk adım da atılmıştı. Ayrıca ticaret ilişkilerini yoğunlaştırma anlaşması, Alman savaş sanayii için sonsuz bir değer taşımıştı.

[114] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68664, Bl. 33 (Papen 2 Temmuz 1941'de şöyle demişti: "Elbette Türkiye Rusya'ya herhangi bir savaş malzemesi yollanmasına izin vermiyor.").

ÜÇ

VOLGA MEYDAN SAVAŞINA KADAR ALMANYA'NIN TÜRKİYE ÜZERİNDEKİ ÜSTÜN ETKİSİ

(HAZİRAN 1941—1942 SONU)

1. SOVYETLER BİRLİĞİ İLE SAVAŞ VE ALMAN-TÜRK İLİŞKİLERİ

Alman birliklerinin Sovyetler Birliği'ne girdiği 22 Haziran 1944 gününden sonra, halkların, bu arada ilk planda Türkiye'nin ve öteki Yakındoğu devletlerinin yazgısı üzerinde verilecek karar Kızıl Ordunun ve onunla birlikte sosyalist toplum düzeninin direnme gücüne bağlıydı. Bu yüzden emperyalist devletlerin Türkiye politikası, savaşın sonuna kadar, Sovyet ordularının Alman emperyalizmini uzaklaştırma ve yıkma yolundaki büyük savaşımı ile gölgelendi. Kuzey Afrika'da ve Akdenizde savaşan İngiliz ve Amerikan silahlı kuvvetleri de Yakındoğunun faşist işgalinden korunması için paylarına düşeni yaptılar. Ancak Alman ordusunun başındakiler, bu bölgede güçlerinin küçük bir bölümünü kullandı-

lar, asıl gücü Doğu cephesine yığdılar.

Sovyetler Birliği'nde Alman ordularının ilk başarılarına ilişkin haberler Alman Başkomutanlığını, 32 sayılı serüven direktifi gereğince Türkiye'yi de ilgilendiren daha sonraki harekâtı düşünmeye götürdü. Halder, Temmuz başında "Anadolu üzerinden Suriye'ye karşı bir harekâtı" onayladı.[1] Bir ya da iki tümen, "yeniden huysuzlaşmaya başlayan Türkiye'yi korkutmak için Bulgar-Türk sınırına en kısa zamanda kaydırılacaktı".[2] Mussolini de 5 Temmuzda İtalyan Bakanlar kurulunda, "Rusya'nın çöküşünden sonra birliklerin Türkiye üzerinden geçmesinin olanaklı bulunacağının ve böylece Süveyş kanalı üzerine saldırının aynı anda iki taraftan ... yapılabileceğinin" umut edildiğini söyledi.[3] Müttefik basını ile tarafsız basın, Bulgar-Türk sınırında Alman birliklerinin yığıldığı konusunda haberlerle doluydu. Temmuz sonu geldiğinde Alman generalleri, sonbaharda Kafkas bölgesine ulaşabileceklerini sandılar Böylece Türkiye'nin kuzeydoğu sınırında da Alman birlikleri görünecekti. Alman Başkomutanlığı bunun için bir plan hazırladı. Plan, "harekâtın hedefi" olarak, "Kafkas petrol bölgesini elegeçirmeyi ve Eylül 1942'ye kadar, daha sonra Bağdat üzerine yürümek için, İran-Irak sınırına varmayı" öngörüyordu.[4] Kasım 1941'den başlayarak Kuzey Kafkasya'da bazı bölgeler elegeçirilecek ve Haziran 1942'de de Kafkasya üzerinden geçiş için savaşılacaktı.

Ama beklenen Sovyet yenilgisi gerçekleşmedi. Faşist yıldırım savaşı kavramı karmakarışık oldu. Orta kesimde Sovyet savunma gücü, Moskova'yı aradan çıkarıp, Barbarossa planının öngördüğü gibi üç stratejik yönde aynı zamanda ilerleme olanağını faşist ordularına vermedi. Bu yüzden Al-

[1] Halder/KTB, c. 3, s. 39. — Alman-Türk ilişkilerini çok genişliğine anlatan Krecker (s. 190), faşist Alman harekât planları bakımından gerekli bağıntıyı sağlayamıyor. Bu dönemde Doğu cephesindeki harekâtın tüm oluşumu için bkz: *Geschichte des Grossen Vaterlaendischen Krieges*, c. 2, Berlin 1963.

[2] Halder/KTB, c. 3, s. 54.

[3] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61140, Bl. 91; ayrıca: Bl. 109, 123, 157.

[4] KTB/OKW, c. 1, s. 1038.

man Başkomutanlığı 21 Ağustos 1941'de, Alman saldırısının ağırlık noktasının cephenin güney ve kuzey kanatlarına kaydırılması emrini verdi.[5] Alman ordularının bunun ardından Ukrayna'da ilerlemeye başlaması Başkomutanlıkta "Türkiye" konusunu yeniden gündeme getirdi. 1941 yazı sonlarındaki stratejik durum konusunda Hitler tarafından onaylanan bir muhtıradan anlaşıldığına göre, Alman Başkomutanlığı artık "Türkiye'ye karşı bir hareketi ... olanaksız" görüyordu. "Siyasal yollardan kazançlar sağlamak zorunluluğu vardır." Muhtırada daha sonra şöyle deniyordu: "Türkiye'nin savaşa girmesi bizim için her zaman —ne kadar erken olursa o kadar iyi— büyük bir askerî değer taşıyor. Türkiye, Alman yardımı olmaksızın da şimdilik sağlanabilecek İngiliz ve Rus silahlı güçlerine karada, denizde ve havada karşı durabilecek kadar güçlüdür."[6] Alman militaristleri 1941'de Sovyetler Birliği'ni yere seremeyeceklerini artık hesaba katmak zorundaydı. Bu durum karşısında "Rusya'nın yenileceği" kanısına varıncaya kadar Türkiye'nin bekleyiş halinde kalacağını olası buluyorlardı. Ordu Karargâhı Başkomutanı ile yapılan bir görüşmeye ilişkin 24 Ekim 1941 tarihli tutanak "Önasya (Mısır, Anadolu ve Kafkasya-İran) üzerine saldırı için yapılabilecek harekât çerçevesinde *Kafkasya üzerine saldırı* şimdilik hemen başvurulacak yol" olduğunu belirtiyordu. Harekât, Temmuz sonunda saptandığı gibi, 1942'de yapılacaktı. Tutanakta, şimdilik Anadolu üzerinden yürüyüşe geçilemeyeceğinin nedeni olarak, "Doğu seferinin oluşumu" ve bunun sonucu olarak "Türkiye'nin henüz belirsiz bir tutum içinde olması" gösteriliyordu. Kafkasya üzerine harekât, Türkiye'nin tutumunu, Alman militaristlerinin anladığı biçimde olumlu yönde etkileyecekti.[7]

Büyük kuruntular içinde bulunan Başkomutanlık strateji

[5] Aynı yerde, s. 1062.
[6] Halder/KTB, c. 3, s. 228; DGFP, c. 13, s. 368.
[7] KTB/OKW, c. 1, s. 1072.

uzmanlarının tasarladığı harekâta Türkiye'nin katılmasını sağlamak üzere Hitler ve Ribbentrop, Papen'e, "Türkiye ile ilişkileri, askerî harekâtın gelişmesine paralel olarak, eğer olanağı varsa, bir sıkı ittifak ilişkisine dönüştürme" görevini verdiler.[8] Bu yüzden Papen, Saraçoğlu ve Numan'ın dikkatini, sık sık, sosyalist toplum sisteminin yokedilmesine karşı Türkiye'nin gösterdiği ilginin mihver devletlerine katılmayı gerekli kıldığı noktasına çekti. Papen, Doğu seferinin zaferle sonuçlanmasından hemen sonra Türkiye'nin karar vermek zorunda olduğunu söylüyordu. Ribbentrop'un Papen'e yolladığı bir mektuba göre,[9] Alman diplomasisi, o zamana kadar,

1° Almanya'nın kendisinden toprak istemediği ve onu Boğazların bekçisi olarak gördüğü yolunda Türkiye'nin güvenini güçlendirecek,

2° Türkiye'nin şimdiye kadar için için kaynayan, özellikle Sovyetler Birliği'ne yönelmiş "emperyalist eğilimleri"ni yeniden uyandıracak, ve

3° İngiltere ile bir uyuşma barışı için Türk hükümetinin yapacağı tüm önerileri geri çevirecekti.

Sovyet ordusuna karşı beklenen zaferin kazanılması halinde Türkiye konusunda ne yapılacağını, Ankara'da Papen'in yardımcısı Elçi Hans Kroll, 24 Ağustos 1941'de Ribbentrop, Jodl ve Büyükelçi Ritter ile yaptığı görüşmeden sonra şöyle özetledi: Türkiye'ye ültimatom verilmeyecek, tersine Saraçoğlu Berlin'e çağrılacak ve orada dostça bir davranış içinde kendisi ile tartışılacaktı. Kroll, "yeni Avrupa"da Türkiye'ye önemli ve onurlu bir görev verilmesini, bu görevin Yakındoğuda ve Doğu Akdeniz bölgesinde İngiltere'nin yerine "denge etkeni" rolü olmasını savunuyordu. O zaman Türkiye, 32 sayılı direktif gereğince gerekli olan, gerçekte işgal anlamına gelen, Alman ordularının geçiş iznini vermek zorun-

[8] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68461, Sl. 218.
[9] DGFP, c. 13, s. 306.

daydı. Alman önerisinin ciddiyetinin belirtisi olarak, Alman tarafı, Türkiye'ye, Ribbentrop'un da uygun gördüğü gibi, öteki devletlerin sırtından toprak "armağanları" sunmalıydı. Bu konuda Kroll'un aklına Edirne ve Halep'le birlikte Kuzey Suriye, Musul bölgesi, birkaç Ege adası, Kafkas bölgesinde Türkiye'nin etkinliği altında tampon devletlerin kurulması geliyordu.[10] Tasarlanan bu sunuların ne ölçüde "ciddî" olduğu, Hitler ile Ribbentrop'un, bir "Kafkasya Reich Komiserliği" kurma, Bakü çevresindeki bölgeyi doğrudan doğruya kendine bağlama niyetinden, ayrıca eski Irak Başbakanı Raşid el Geylani ile yaptıkları anlaşmalardan ortaya çıkıyor.[11]

Türkiye, Almanya karşısında bekleyiş durumunu sürdürüyordu. 19 Ağustosta Ribbentrop Büyükelçi Gerede ye, birkaç hafta içinde Kızıl Ordunun tamamıyla yokedilmiş olacağını övünerek söylediği zaman, Gerede —Amerikan bilgilerine göre— bunu "pek abartılmış" buldu. Ribbentrop'un, "Kafkasya'da ve Hazar Denizinin doğusunda bulunan Türk kökenli halklar konusunda" Türkiye'nin ne düşündüğü sorusuna, Türkiye'nin "resmî politikasına" değinerek, ülkenin bugünkü sınırları dışında hiç bir isteği bulunmadığı karşılığını verdi.[12] Türkiye, ancak Sovyetler Birliği'nin yıkılışı kesinlikle gerçekleştikten sonra mihver devletlerinin tarafına geçmeyi yararlı buluyordu. Papen bunu, Saraçoğlu ile 30 Eylülde yaptığı bir konuşmadan öğrendi. Saraçoğlu konuşmasında, "Türkiye'nin bolşevizmin yıkılmasına hayatî önemde ilgi gösterdiğini" anlattı. Ama ülkedeki aşırı sağcı şoven çevrelerin önderlerine, "şimdilik ilerdeki gelişmeleri ... askerî harekâtı sessizce beklemelerini" salık verdiğini söyledi.[13] Bu arada Türk hükümeti toprak konusundaki istemleri-

[10] Aynı yerde, s. 368.

[11] Bkz: Tillmann, s. 304.

[12] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61172, Bl. 105; FR 1941, c. 3, s. 897. — Saraçoğlu, Gerede ile Ribbentrop görüşmesinin içeriğini Knatchbull-Hugessen'e aynen bildirmişti (aynı yerde, s. 895).

nı resmî olmayan kanallar üzerinden bildiriyordu. Bu kanallar konusunda ilerde bilgi verilecektir.

Ribbentrop, 19 Ağustos tarihli konuşma ile, Türkiye'nin bir ittifak yapmaya henüz hazır olmadığını da öğrendi. Bu yüzden, Moskova önündeki meydan savaşı en ileri noktasına yaklaşırken, dolaysız ittifak yükümlülüklerini içine almayan anti-komintern paktı gibi dolaylı bir yoldan Türkiye'yi daha sıkı bir işbirliğine götürme olanağını Papen'le tartıştı. Ama Papen, vaktin henüz erken olduğu görüşündeydi: "Türkiye'nin evrimi harekâtın gidişi ile gelişecektir. Durum olgunlaştıktan sonra Türk hükümeti, benim görüşüme göre, çok açık olarak yaklaşacak ve anti-komintern gibi dolaylı bir yol seçmeyecek."[14]

Ankara'nın egemen çevreleri mihver devletlerini açıkça tutmaktan kaçınmışsa da, onların Sovyet aleyhtarı davranışı Sovyetler Birliği'ne karşı savaşın çok çeşitli biçimlerde desteklenmesini sağladı. Bu etkinlik, Alman silah sanayiine hammadde sağlamaktan, Alman casusluğunun kolaylaştırılmasına kadar uzanıyordu. Örneğin Türk hükümeti, "Boğazların bekçisi" olarak mihverin yararına cömertçe davranıyordu. 1941'de Sovyetler iki kez, bir Alman karakol gemisinin ve bir İtalyan yardımcı gemisinin Boğazlardan geçmesini protesto etti. İtalyan hızlı motorbotları, cep denizaltıları ve silahları gizlenmiş gemiler Çanakkale Boğazından Karadenize çıktı. 1942'de ters yönden birkaç Alman karakol gemisi ile feribotu Boğazları geçti.[15] Mayınlar ve ağlar bakımından geçiş ancak Türk makamlarının bilgisi ve yardımı çerçevesinde olabilirdi. Buna karşılık Türkiye, Sovyetler Birliği için Montreux anlaşmasını harfi harfine uyguladı ve savaş gemi-

[13] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61174, Bl. 52.

[14] Aynı yerde, n° 61172, Bl. 209, ayrıca: Bl. 207.

[15] *Vneşniya politika Sovetskogo Soyuza, Dokumentii i Materialii, 1946*, Moskova 1962, s. 167; FR 1942, c. 4, 811: *Recent American Foreign Policy, Basic Documants 1941-1951*, New York 1952, s. 617. Ayrıca bkz: Alekseyev, Kerimov, s. 52; W. Görlitz, *Der zweite Weltkrieg 1939-1945*, c. 1. Stuttgart 1951, s. 250, 546.

lerinin her türlü geçişini yasakladı. Alman Dışişleri Bakanlığı, başvuru üzerine bu konuda Ankara'dan güvenceler alıyordu. Bununla birlikte Türk tarafı, Sovyet ticaret gemilerine karşı önlemler almayacağını da açıklamıştı.[16]

Alman emperyalistleri daha 18 Haziran 1941'den önce, Türkiye'yi, İran, Afganistan ve Yakındoğunun Arap ülkelerindeki yıkıcı etkinliği için önemli bir casusluk üssü olarak kullanıyordu. Ankara, herkesçe bilinen "Cicero" olayının (1943-44) kanıtladığı gibi, Batılı devletlerle ve Sovyetler Birliği ile diplomatik ilişkileri dolayısıyla, bu ülkelerin siyasal kararları konusunda bilgi toplamaya elverişliydi. "Cicero" olayından öncesi de vardı. 1940 Şubatından bu yana Alman gizli servisine Deniz Ataşesinin bir yardımcısı yolu ile "X kaynağı" açılmıştı. Bunun ardında, Türkiye Dışişleri Bakanlığının eski bir diplomatik kuryesi saklıydı. Bu kurye, Dışişleri Bakanlığının gizli kayıt bölümündeki dostu bir meslektaşından Türk dış temsilciliklerinin raporlarını alıyor, bunların kopyasını çıkarıyor ve ayda 400 Türk lirası karşılığında Almanların aracılarına teslim ediyordu. "X Kaynağı"nın Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasal Dairesinin (VII) dosyalarında hâlâ daha duran raporları, Türkiye'nin Londra, Moskova ve Vichy Büyükelçilerinin kaleminden çıkmadır. Bunlar Ribbentrop ve Hitler'e sunuluyordu. Ankara'daki Alman Büyükelçiliği, öne sürülen tüm kuşkulara karşı, kaynağın kesin sağlamlığını bildiriyordu. Başka yerden sağlanan bilgilerle olan bazı uyumsuzluklar, X'in raporlarını çoğu zaman ancak acele notlar halinde kaydetmesinden ve sonra da bunları biraraya getirmesinden ileri geliyordu.[17]

Dostluk anlaşmasının imzalanmasından sonra Alman casusları Türkiye'de çalışmalarını yoğunlaştırdılar. Türk karşı-örgütü Alman ajanlarının gözlenmesini ve izlenmesini

[16] DGFP, c. 13, s. 354, 403.

[17] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61172, Bl. 169. Aşağıda "X kaynağı"nın (aynı yerde, Bl. 136) raporları kaynak malzeme olarak kullanılınca, bu nokta ayrıca belirtilecektir.

durdurdu. Ağustos ayında Türkiye'yi bizzat ziyaret eden Alman askerî gizlî servisinin şefi Amiral Canaris, gizli servisin Ankara'da bir merkezini ve İstanbul'da da şubesini kurdurdu. İstanbul'daki şubenin başına, Yakındoğuda bir haber toplama servisi kurmuş olan Leverkuehn getirildi. Bu servis için İskenderun'da yeni kurulan konsolosluk kullanılıyordu. Leverkuehn, İstanbul'da bulunan sığıntı Beyaz Ruslar yoluyla Sovyetler Birliği'ne doğru da ağlarını örmeye girişti. Ama Alman makamları Sovyetler Birliği konusundaki siyasal ve askerî bilgi malzemesini, Türk Genelkurmayı ve Türkiye'nin diplomatik temsilcilikleri üzerinden daha kolayca elde ediyordu. Bunların raporlarını Leverkuehn de görüyordu. İstanbul'daki örgütünü sürekli olarak genişleten Leverkuehn casusluk çalışmaları çerçevesinde Papen ile sıkı işbirliği yapıyordu.[18]

Türk politikacıları ve yazarları, İkinci Dünya Savaşında güttükleri tarafsızlıkla, Yakındoğuda İngilizlerin durumunu kurtarmakla kalmayıp, ağır bir savaşı sürdüren Sovyet ordularının güney kanadını da koruduklarını ve böylece Sovyetler Birliği için büyük kazançlar sağladığını sık sık öne sürmüşlerdir.[19] Ama bugün elimizde bulunan belgeler başka türlü konuşuyor. Önde gelen Türk politikacılarının Alman görüşme ortaklarına, İngiltere ile ittifakı salt bir "dekor" olarak gördüklerini,[20] bolşevizmin yokedilmesine karşı hayatî

[18] Leverkuehn, s. 161. 1943 yılında Türkiye'deki Alman diplomatik temsilciliklerinde çalışan casusluk örgütü ajanlarının tam bir listesi "Wilhelmstrasse davası" ile ilgili iddianame malzemesi içinde bulunuyor (DZA Potsdam, NP, Fall XI, n° 379, Bl. 47).

[19] Açıkalın, yukardaki kitap, s. 484; Yalman, s. 198; ayrıca Jaeschke, "Türkei" *Jahrbuch der Weltpolitik 1943*, s. 541; R. Bullard, *Britain and Middle East*, London 1951, s. 139. Sovyet hükümeti, bu tezi çürüten ilk belgeleri 1946'da yayınladı. Bunlar, *Dokumenti Ministerstva inostrannii Del Germanii. Arbivnoe upravlenie Ministterstva inostrannii Del SSSR. Viip. 2 Germanskaya politika v Turtsii 1941-1943*, Moskova 1946, başlığı altında Rusçaya çevrilmiş ve sonra da Fransızca yayınlanmıştır. Bu kitabın yazarı DZA Potsdam'da, belgelerin aslından yararlanmıştır. Yararlanılan dosyaların çoğu bugüne kadar hiç yayınlanmamıştır.

[20] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68462, Bl. 37.

önemde ilgi duyduklarını söylemeleri, herhalde yalnız taktik gereği değildi. Örneğin Numan, Türkiye'nin tutumunun "*Alman çıkarlarına da uygun düştüğünü,* çünkü Türkiye'nin tarafsızlığı ile *Rusya'ya karşı savaşta Almanya'nın sağ kanadını koruduğunu,* bunun için Almanya'nın askerî güç kullanmasına gerek kalmadığını" Clodius'a kanıtlamaya çalışıyordu.[21] İnönü, 1942 yılı Ocak ayı başında buna benzer şeyler söylemişti. Hitler, 14 Ağustos 1942'de Türkiye'yi açıkça "güney kanadının siperi" olarak tanımlarken bunu kabul etmişti.

Türk devlet adamlarının savaşın kendilerince istenilen sonucu konusundaki çeşitli açıklamaları şu göstergeye indirgenebilir: Sovyetler Birliği'nin yenilgisi ve Almanya ile İngiltere arasında bir uyuşma barışı. Türk hükümeti sonuncu konuda birçok kez aracılık yapmaya istekli çıktı. Böylece faşist Almanya Doğuda yaşam alanı ve hammadde elde edecek, bunun karşılığında Batı Avrupa'ya kabul edilebilir bir barış verilecekti. Ribbentrop, Alman gücünü Türkiye'ye göstermek için, aynı günlerde Lizbon ve İsviçre'de Batılı müttefiklerle temaslar olduğu halde, bu yoldaki bütün önerileri geri çevirdi.

Ankara hükümeti aynı zamanda, fişist askerî makinesinin Sovyetler Birliği'nde geniş ölçüde yıpranmasını, böylece Türkiye'yi de tehdit etmemesini, gizli tutkularını Sovyetler Birliği topraklarında köreltmesini dilediğini gizlemiyordu. Bundan da, egemen çevrelerin genel olarak belirttiği şu formül çıkıyordu: "Biz, Rusya'nın mezarda, Almanya'nın ameliyat masasında olmasını istiyoruz."[22]

İngiliz ve Amerikan hükümeti gibi Türk hükümeti de Sovyetler'in başarı ile direneceğinden kuşku duyuyordu. Londra'daki Türk Büyükelçisi Rüştü Aras ve Moskova'daki meslektaşı Haydar Aktay, Sovyetler Birliği'ne karşı Alman sal-

[21] Aynı yerde, n° 68664, Bl. 62.
[22] Aynı yerde, Pol, n° 61173, Bl. 99.

dırısının başlangıcında Sovyet yenilgileri konusunda ayrıntılı raporlar veriyorlardı. Saraçoğlu, 30 Eylül 1941'de Sovyetler Birliği'nde hemen "rejimin devrileceğini" hesaplıyordu. İnönü 6 Ekimde, "Sovyet Rusya'ya karşı girişilen seferin başından bu yana ... Almanya'nın büyük askerî ve örgütsel başarıları" konusunda duyduğu beğeniyi Clodius'un önünde söyledi. Kendisi, "Doğuda bu sonbaharda kesin askerî sonuçlara gidileceğini" umuyordu.[23] İstanbul Harp Akademisi Müdürü General Ali Fuat Erden'i, *Cumhuriyet* ve *Son Posta* gazetelerinin askerî yazarı emekli general Hüsnü Erkilet'i, 15 Ekim ve 5 Kasım 1941 arasında Alman doğu cephesine yolladı. Bunlar orada Hitler tarafından da kabul edildiler. Her ikisi de dönüşlerinden sonra bu konuda, seferin genel olarak bitmiş sayılabileceğini söylediler. Erden, dönüşünden bir gün sonra, İnönü, Çakmak ve Saraçoğlu ile altı saatlik bir görüşme yaptı.[24]

Türk politikasının bundan sonraki gelişmesinden anlaşıldığı gibi, Erden'in raporu, "kesin askerî sonucun" alındığı konusunda Devlet Başkanı İnönü ile Genelkurmay Başkanı Çakmak'ı inandırmadı. Çakmak, daha Temmuz sonunda Doğudaki Alman harekâtını kuşkulu görmüştü. Alman yürüyüşünü yavaşlatan ve çok kayıp verici duruma düşüren Kızıl Ordunun güçlü direnişine ilişkin haberler çoğalıyordu. Gene de Alman ordularının kısa zamanda Kafkas bölgesine ulaşmasından korkuluyordu. Moskova'daki Türk askerî ataşesi, Ukrayna ve Kırım'da Alman saldırısı konusunda 20 Ekimde bir rapor verdi. Faşist birliklerin Kafkasya'ya doğru ilerlemeleri halinde, Kafkasya'nın onlardan önce işgal edilmesini istedi. Ona göre, böylece Türkiye Alman ilerlemesi karşısında güvenli durum sağlayacaktı. Aşırı Türk çevrelerinin top-

[23] Aynı yerde, Ha Pol, n° 68664, Bl. 60.

[24] Aynı yerde, Pol, n° 61172, Bl. 201. — Gezilerinde generallere eşlik eden Elçi Hentig, 30 Ekim 1941 tarihli bir notunda, Erden'in Alman militaristleri ile sıkı ilişkileri, Erkilet'in şoven, turancı görüşleri üzerinde bilgi verir (aynı yerde, Bl. 197).

rak elegeçirme istekleri yanında, Alman zırhlı tümenlerinin Türkiye'yi yavaş yavaş çevreleyen kıskacından dolayı gelişen rahatsızlık da burada dile geliyor. Ancak başarılı bir Sovyet direnmesinin Yakındoğuyu Alman istilâsından kurtarabileceği noktasına Eden'in sürekli olarak dikkati çekmesinin etkisi altında olacak ki, 20 Ekimde Rüştü Aras, böyle bir durumda Türkiye'nin tamamıyla soyutlanacağı ve Alman faşistlerinin bütün isteklerini yerine getirmek zorunda kalacağı uyarısında bulundu. O zaman Almanlar dostluk paktları ile yetinmeyecekler, bütün Türkiye'de akıllarına geleni yapmak isteyeceklerdi.[25]

Artan Sovyet direnişi ile Alman üstünlüğünden duyulan korku, Türkiye'yi Alman tarafında savaşa girmekten aynı ölçüde alıkoydu. Sovyet birliklerinin Moskova meydan savaşını kazanması ve Rostov'un geri alınması, Hitler'in "bolşevizme karşı haçlı seferi" konusunda Türk yöneticilerinin çok dikkatli davranması gerektiği kanısını güçlendirdi. Türk basını artık Sovyet Başkomutanlığının haberlerine de yer veriyordu. Yarı-resmî *Ulus* gazetesi 25 Ocak 1942'de, Alman ordusunun ilk yenilgisi karşısında Sovyet zaferini övdü, bu yenilginin Alman ordusunun ve halkının moralini sarstığını yazdı.[26] Üç gün sonra Saraçoğlu, Moskova önlerindeki Alman yenilgisini Marne meydan savaşı ile karşılaştırdı.

1941 sonu ile 1942 yılı başında Papen'in Ankara'dan bildirdiği gibi, hükümet eskisi gibi "Rus devinin yok edilmesine karşı ilgi gösteriyordu". Doğuda savaşın çok uzun süreceği ve böylece Alman ordularının gücünün tükenebileceği korkusu yanında, ABD'nin savaşa girmesi de hükümeti kaygılı düşüncelere götürdü. Ankara hükümet çevreleri ABD'yi yenilmez saydıkları için, ortak bir İngiliz, Amerikan ve Sovyet

[25] Aynı yerde, Bl. 216, 221 ("X kaynağı").

[26] Aynı yerde, n° 61173, Bl. 108. H. Vasiliev, "Komy na polizy neytralitet Turtsii?" *Voyna i raboçiy klass*, 7/1943, s. 20. — Bu yazıda, ilk kez, Türklerin 1941-1942 yıllarındaki Sovyet aleyhtarı tutumunu unutturmaya çalıştıkları reddedildi.

zaferi olanağı ilk kez gözlerinin önünde belirdi. Onlar için akla gelmeyen bir görünüm olan bu durumu "Avrupa'nın tamamıyla çözülmesi" olarak tanımladılar. Bununla, anti-faşist bir kurtuluş savaşı sonucu halk yığınları tarafından belirlenen bir gelişmeyi amaçlıyorlardı. Bu yüzden Türk devlet adamları düşlerinde yaşattıkları dileğe bağlı kaldılar. 1942 yılında Sovyetler Birliği'ne karşı bir Alman zaferinin kazanılması, ardından emperyalist taraflar arasında barış yapılması umudunu beslediler.[27]

Moskova meydan savaşından sonra Alman militaristlerinin tüm cephede yeniden önceliği ele alma gücü bulunmadığı için, 5 Nisan 1942 tarihli ve 41 sayılı direktifle Leningrad'ın ele geçirilmesini ve Kafkas bölgesine girilmesini planladılar. İlk hedefleri, stratejik bakımdan önemli olan Stalingrad ile Kafkasya'nın petrol alanlarıydı.

1941'de başarılamayan şeye, 1942 yılında erişilecekti: Türkiye'nin şu ya da bu, daha geniş çaplı harekâta katılması. Faşist yönetim ilk olarak 1942 Ocak ayında. Türk-Sovyet sınırına birlik yığarak Kafkasya'ya karşı Alman harekâtını desteklemesini Türk hükümetinden istedi. Numan bu isteği hiç duraksamadan kabul etti ve karşılığında da Almanya'nın Türkiye'ye bol silah vermesini, 1938'de sözkonusu edilen 150 milyonluk kredinin canlandırılmasını önerdi. Türk ordusu Alman savaş malzemesi ile, Almanların uzun sağ kanadını herhangi bir İngiliz-Amerikan saldırısına karşı etkili biçimde koruyabilirdi.[28] Türk diplomasisi için belirleyici olan, aynı günlerde bir Alman saldırısına karşı ülkenin kendini savunması için ABD'den ödünç verme ve kiralama yardımı istemesiydi.

Ancak 1942 yılı için Alman planlamasının son hedefi Kafkasya değildi. Oradan Yakındoğuya ilerlemek için de Türkiye'nin katkısı çok önemli sayılıyordu. General Warlimont

[27] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61172, Bl. 241.
[28] Aynı yerde, Bl. 244; n° 61173, Bl. 24.

için hazırlanan ve Dışişleri Bakanlığı tarafından da onaylanan bir yazıda, "Türkiye'nin uysal tarafsızlık kavramını genişletmeye ve böylece Alman komutanlarına Arap bölgesine ve Süveyş kanalına girmeyi kolaylaştırmaya ne ölçüde hazır olduğunun" saptanması gerektiği belirtiliyordu.[20] 12 Mart 1942'de Dışişleri Bakanlığı Siyasal Daire Başkanı Müsteşar Woermann da, böyle bir girişimin —"Yakındoğu" girişimi olarak niteleniyor— yalnız İran toprakları üzerinden olamayacağı, ancak "müttefik bir Türkiye'den de geçilerek" yapılabileceği sonucuna vardı. Woermann'ın askerî zorlama yollarından sözetmemesi ilginçtir.[30] Bu da, Hitler'e karşı ortaklık tarafında savaşan bir Türkiye'nin Alman emperyalistleri için ne kadar büyük bir yük anlamına geldiğini gösteriyor. Daha Mart 1942'de "Yakındoğu" planı için "Kafkasya'nın demiryolu ve karayolu durumu ile buradan Türkiye ve İran'a geçiş yolları konusunda ayrıntılı haritalar" hazırlanmıştı. Woermann'a göre, Alman birliklerinin Türkiye'den geçmesine ilişkin görüşmelerin ancak "Doğu cephesinde kesin sonuçların alınmasından sonra" yapılması amaca uygun düşecekti. Sovyetler Birliği hâlâ daha bir kale olarak görünüyordu. Alman emperyalistleri Asya ve Afrika ülkelerini kendi boyunduruğu altına sokacaksa, bu kalenin aşılması gerekliydi.

Bununla birlikte Sovyetler Birliği Alman işgalcilere karşı başarılı bir direnmede bulunduğu sürece, Alman Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin politikasında köklü bir değişme beklemiyordu. Bu yüzden Bakanlık, önce belirli anlaşmalar için görüşmeler yürütmüyor, yalnızca karşılıklı ilişkileri daha sıkılaştırmak ve tasarlanan yaz saldırısı için Türkiye'nin olabildiği kadar çok desteğini sağlamak amacı ile konuşmalarda bulunuyordu. Numan'ın niyeti de, "şu an için Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile ilişkisini bozmadan ve müttefiklerle iliş-

[29] Aynı yerde, Bl. 4.
[30] Aynı yerde, n° 61179, Bl. 132 ve ayrıca 133.

kilerin kötüleşmesine meydan vermeden" Almanya ile ilişkileri genişletme yönündeydi. Bunun için en iyi yol, 1938 tarihli silah kredisini yenileştirmekti. Papen, "Türklerle ve özellikle Türk Genelkurmayı ile daha içtenlikli bir ilişkiye ulaşmak için" uygun bir "olanak" sağladığı için Numan'ın önerisini uygun buldu.[31] 23 Şubat 1942'de Papen, Türk Genelkurmay İkinci Başkanı Asım Gündüz'ün, iki ülkenin genelkurmaylarının, şüphesiz sıkı bir gizlilik içinde, işbirliği yapmasına karşı olmadığını bildirdi. Rohde, Gündüz'ün bir sözünden, Sovyetler Birliği'nin kuzey limanlarına çok sayıda malzeme getirilmesinin ve buna paralel olarak İngilizlerin deniz harekâtına girişeceklerinin beklendiğini öğrendi.[32] Daha sonra bunu, Alman komutanları için önemli olan başka bilgiler izledi.

Türk hükümeti bir Alman baskınına karşı hazırlıklı olmak üzere kendisine savaş malzemesi vermesi için ABD'yi sıkıştırdığı günlerde Gündüz, Rohde'ye, Türkiye'nin gelecek aylarda İngilizlerden ve Amerikalılardan elden geldiği kadar çok malzeme koparmak istediğini söyledi. Eğer Alman birlikleri Kafkasya'ya dayanır ve Türkiye bu durumu kabul ederse, artık İngiliz ve Amerikan tarafından silah beklenemeyeceğini belirtti.[33] 1942 yılında böyle bir Alman zaferinin umut edildiğini Saraçoğlu ve İnönü de söylemişlerdi. Türk Devlet Başkanı, Don, Volga ve Kafkasya arasındaki büyük meydan savaşından önce Papen ile yaptığı bir görüşmede şöyle dedi: "Umut ederim, sonbaharda Alman birliklerinin Kafkasya'da görünmesi yeni bir durum yaratacak ve bu durumda yeni kararlar almak gerekecek."[34] Mihver devletlerinin Ankara'daki büyükelçileri bu ve benzeri açıklamalardan, Sovyetler Birliği'ndeki saldırı başarı ile sonuçlanırsa ve İngilizlerle Amerikalılar Türklerin arabuluculuk önerisini kabul etmez-

[31] Aynı yerde, n° 61173, Bl. 22, 25.
[32] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68664, Bl. 136.
[33] Aynı yerde, n° 68665, Bl. 37.
[34] Aynı yerde, Bl. 82.

lerse, Türkiye'nin onların tarafında savaşa gireceği sonucuna varabiliyorlardı.

Şimdi Alman faşist diplomasisi, Türkiye'yi Sovyetler Birliği'ne karşı duruma getirmek ve aynı zamanda tüm Hitler aleyhtarı ortaklıkla arasını bozmak için, Sovyetler Birliği'ne yapılan baskın öncesi günlerinde olduğundan daha çok uğraşıyordu. Bununla ilgili olarak, Molotof'un 1940 yılı Kasım ayında Hitler ve Ribbentrop ile yaptığı görüşmelerde ortaya attığı önerileri kötü niyetle başka türlü göstererek, Sovyetler'in sözde Türkiye'den toprak istemleri olduğu biçiminde manevralar yapıyordu.[35] 19 Ağustos 1941'de Ribbentrop, İngiltere'nin Sovyetler Birliği'ne Türk toprakları üzerinde hava üsleri kurması ve Rus tümenleri bulundurması için serbestlik tanıdığını öne sürdü. Aralık 1941'de Eden'in Moskova'da yaptığı görüşmelerden sonra Ribbentrop, Türk devlet adamlarının kulağına, Stalin'in Eden'den Sovyetler Birliği'nin İran körfezine inmeyi, ayrıca İstanbul ile Boğazların kendisine bırakılmasını istediğini fısıldattıracak kadar ileri gitti. Numan bunlara inanacak gibi olunca, Saraçoğlu, Sovyet hükümet başkanının Knatchbull-Hugessen aracılığı ile kendisine verdiği dostluk sözlerine dikkati çekti.[36] Sovyetler Birliği'ne karşı Türklerin güvensizliğini İngiliz ve Amerikan basını da durmadan körükledi. 1941 sonbaharında görevinden ayrılan Ankara'daki Amerikan Büyükelçisi MacMurray, örneğin 8 Ocak 1942 tarihli *Baltimore Sun* gazetesinde, Türki-

[35] Sovyetler Birliği savaş sırasında bu yönde istekte bulunmadı. Buna karşılık —boşuna olsa da— Türkiye'yi Hitler aleyhtarı ortaklık tarafına çekmek için çaba gösterdi. Sovyet hükümeti, Türkiye'den savaş sırasında kötü deneyimler geldiği için 1945'te Montreux anlaşmasının değiştirilmesini ve Boğazlarda kendisine üs verilmesini istedi. Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyetleri, Türkiye'ye karşı bazı toprak istekleri öne sürdüler. Bu, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında ilişkilerin bozulmasına neden oldu (bkz: *İstoriya Velikoy Oteçestvennoy Voymii Sovetskogo Soyuza 1941-1945*, c. 5, Moskova 1963, s. 457). 30 Mayıs 1953'te, Sovyet hükümeti, bu istekleri resmen geri aldı. Kuşkusuz burada, Stalin'in bir yanlışı sözkonusudur. İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin ortaya koyduğu davranış karşısında haklı bir güvensizlik duyan Stalin, bu konuda dış politikanın leninist ölçülerinden sapmıştır.

[36] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61172, Bl. 106, 233, 238.

ye'nin Sovyet-Alman saldırmazlık paktını "yakın bir dostun aldatmacası" olarak değerlendirdiğini yazdı. Boğazlar konusundaki Sovyet istemlerine ilişkin haberlerden de sözetti. Hitler aleyhtarı ortaklıkta çatlaklardan sözetmek için, nazi propagandası, bundan iyi fırsat bulamazdı. Amerikan hükümet makamları, Sovyetler Birliği ile yürütülen ortak savaşın yararı için MacMurray'den, 24 Ocak 1942 mülâkatını açıklığa kavuşturmasını istedi. Oysa İnönü, bunu, "Türkiye'nin durumunun çok iyi bir anlatımı" olarak nitelendirdi.[37]

Bir Sovyet girişimine karşın[38] *Türkiye,* Sovyetler Birliği ile ilişkilerini iyileştirmek için hiç bir çaba göstermedi. Türkiye'nin egemen çevreleri, Doğu cephesinde Alman zaferinin bekleyişi içinde, Sovyet aleyhtarı tutumlarından dolayı ganimet paylaşımında dikkate alınmalarını umut etti. Ankara'da 24 Şubat 1942'de Papen'e karşı işlenen bir bomba suikastından sonra Türk hükümet basını, Sovyet aleyhtarı kızıştırmayı en ileri noktaya götürdü. Adalet makamları iki Sovyet yurttaşını tutukladılar ve suç ortağı olmakla suçladılar, kendilerini yargıladılar. Ama suikastçının —Papen'e hiç bir şey olmadığı halde suikastçının kendi bombası ile parçalanması dikkati çeker— komünist olduğu, Sovyet yurttaşları Pavlov ile Kornilov'un suikastla ilişkileri konusunda *kanıtlar* ortaya konamadı. Bugün elde bulunan belgeler ise, suikastı, Gestapo'nun bizzat tezgâhladığını 25 Şubat 1942'de olası sayan Ciano'ya hak veriyor.[39] Hitler aleyhtarı hareketle ilişkiyi sürdüren İsviçre'deki Amerikan Elçiliğinin ikinci sekreteri, suikastı Hitler'in bilgisi altında Himler'in örgütlediğini, her zaman için güvenilir diye nitelenen Almanya'daki bir kaynaktan öğrenmişti. Papen kurban edilecekti ve olup bitenler de Türkiye'ye karşı, Sovyet entrikası olarak görünecekti. Bunun için grubun önderi Wulff, komünist inançlı, Türkiye'ye soku-

[37] FR 1942, c. 4, s. 811.
[38] Aynı yerde, s. 816.
[39] Ciano, Tagebücher 1939-1943, s. 410; ayrıca Welles, s. 247.

labilen ve her zaman için "Moskova'ya çalışıyor" inancını veren, bir Sırp ve Hırvat grubunun güvenini sağladı.[40] ABD hükümeti, bu türlü haberler alındığı yolunda Sovyet Dışişleri Bakanlığına bilgi verdi. Alman dosyalarındaki malzeme de pek yüklü. Alman hükümeti, Türk makamlarını sözde Sovyetler Birliği'ne götürebilecek bütün izlerin üzerine doğru kuşku uyandıran bir çaba ile yöneltmeye çalıştı. Ancak bu "kanıt malzemesi"nin ne kadar işe yarayabildiği, 16 Mart 1942'de Numan ile Papen'in bir konuşmasından ortaya çıkıyor. Numan, bugüne kadar "elde güvenilir malzeme bulunmadığı" için, Alman faşistlerini suikastın hazırlayıcıları olarak gösteren Sovyet açıklamalarına duruşma başlayıncaya kadar yanıt vermemesini Papen'e salık verdi.[41] Dava da bir kanıt ortaya çıkaramadı. Ama Alman faşistlerinin dış politika hedefi gerçekleşti: Türk-Sovyet ilişkileri en soğuk aşamasına vardı.

Voronej yönünde 28 Haziran 1942'de başlayan Alman saldırısı ile Türkiye'nin rengini belli etmek zorunda kalacağı an yaklaşmış görünüyordu. Alman Başkomutanlığı 25 Temmuz 1942'de, henüz Volga'ya varılmadan önce, Sovyet savunmasının sarsıldığını sanarak, Kafkasya üzerine ilerleme buyruğunu verdi. Faşist Başkomutanlık bir kez daha öncülüğü ele aldı ve önemli toprak kazançları elde etti. O sıralarda Rommel, hızlı bir ilerleme ile Libya'dan çıkış yapıp Marsah Matruk'a 26 Haziran günü eriştikten sonra, bu başarıdan yararlanmaya ve Nil deltası ile Kahire'yi almaya çalışıyordu. Alman finans-kapitali, doğuda Alman egemenliği rüyasını gerçekleştirme anının geldiğine inandı. Abs, Dışişleri Bakanlığının bir sorusu üzerine 4 Temmuzda, şöyle bir yanıt verdi: "Mısır'da ya da öteki Ortadoğu bölgelerinde Alman bankalarının çalışması isteniyorsa, biz (yani Deutsche Bank

[40] İsviçre'deki maslahatgüzar'ın (Huddle) 12 Mart 1942'de Hull'a verdiği rapor, FR. 1942, c. 4, s. 825.

[41] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61173, Bl. 49; ayrıca Bl. 34, 44, 47: Ha Pol, n° 68665, Bl. 23.

—*yazarın notu*) durumumuz bakımından en başta geliriz ve isteniriz. Ortadoğuda bunun gerekçesi, uzun yıllardır Türkiye'de çalışmamız vb. yanında, petrol çıkarının gözönüne alınmasıdır."[42] Dışişleri Bakanlığı bu gerekçeyi yerinde gördü. Rommel, Sovyetler Birliği'nin güneyinde Alman yaz saldırısının sonucu olarak yeterince yedek asker ve malzeme alamadığı için, ilerlemeyi başarı ile sürdüremedi ve Yakındoğuda Alman finans-kapitalinin kâr çabaları üzerindeki kararı, sonunda, Don ile Volga arasında yapılan meydan savaşları verdi. Faşist Başkomutanlık, Kafkasya'ya doğru ilerleme harekâtı planlarında, örneğin 45 sayılı direktifte, özellikle Alman tekellerinin petrol çıkarlarını gözönünde tuttu.

Alman emperyalizminin temsilcileri, bulanık ruh hallerine uygun olarak, 1942 yaz saldırısının ilk başarılarından sonra seferin zafer dolu sonucunun gelmek üzere olduğunu sandılar. Bu yüzden Ribbentrop, Sovyetler Birliği'ne karşı Türye'nin tutumunu temelden açıklığa kavuşturmakla Papen'i görevlendirdi. Papen, dostluk gösterilerinin şimdi daha gerekli olduğunu sanıyordu ve galip gelmiş kişinin buyurucu pozunu takındı. 11 Temmuz 1942'de Numan'ın kendisine karşı olarak, bolşevizmin tamamıyla yokedilmesine en büyük ilginin gösterildiği" söylendiği halde, öte yandan "Türk hükümetinin Sovyetler karşısında zayıflık gösterdiğinden ve bunun anlaşılamadığından" yakındı. Bu yüzden Türkiye'nin, Almanya ile ulaştırmayı Bulgaristan üzerinden sağlayan motorlu yelkenlilerin batırılmasına karşı ancak "zayıf bir protesto" ile, Sovyet-İngiliz ittifakına karşı ise "iyice yumuşak" biçimde tepki gösterdiğini söyledi. Papen, bununla ilgili raporunu şöyle tamamlıyordu: "Bugüne kadar izlenen denge politikasını sürdürmenin Türkleri çok zor bir durumda bırakacağını Numan'a bütün açıklığı ile anlattım ve Sovyet sorununa karşı, Türklerin tüm çıkarlarına uygun düşen asıl gücünü göstermesini ona salık verdim."[43] Ribbentrop da, 14

[42] Arşiv DWI/DB, n° A 1/32.

Ağustos 1942'de yeni Türk Büyükelçisi Saffet Arıkan'ın göreve başlama ziyareti dolayısıyla, Türkiye'nin Almanya'dan yana açık bir karar vermesini istedi. Bu arada Dışişleri Bakanlığı, "Savaşta mihvere karşı Türkiye'nin dostça olmayan politikası" başlığı altında çok sayıda belgeyi biraraya getirdi.[44] 19 Ekim 1949 tarihli İngiliz-Fransız-Türk yardım anlaşması ile başlayan bu "hesaplaşma", Türk politikacılarına, mihver devletlerine katılmaları halinde Hitler'in diktasına boyuneğmeleri gerektiğini kanıtlamak için zamanı gelince gösterilecekti. Papen'e de, Sovyet topraklarından bazı yerlerin verileceği konusunda Türk hükümetine hiç bir ödünde bulunulmaması için direktif gönderildi.[45] Anlaşılan Alman faşistleri, yalnızca yem olarak kullandıkları daha önceki söz vermeleri yerine getirmeye istekli değildiler.

Bu arada 7 Temmuz 1942'de Saydam'ın ölümünden sonra Saraçoğlu yeni bir kabine kurmuş ve Dışişleri Bakanlığına Numan Menemencioğlu getirilmişti. Yeni Başbakanın Amerikan yanlısı olduğu bilindiği için, artık ABD ve İngiltere yararına daha güçlü bir eğilim beklenebilirdi.[46] Görevden alınan faşist dostu Büyükelçi Gerede'nin Dışişleri Bakanı olacağı ve böylece "Ortadoğu sorununun kendileri için yepyeni bir görünüşe gireceğini"[47] sanan Hitler'in aklından geçenlerin hiç bir temele dayanmadığı anlaşıldı. Ama Türkiye'nin o güne kadar izlediği politikanın müttefikler yararına kökten değişmesi ile, Ankara egemen çevrelerinin bolşevizme karşı Almanların zafer kazanacağı umutları ve Türk "denge politikasının" asıl temsilcisi Numan'ın kişiliği de birbirine ters düşüyordu.

Saraçoğlu'nun iç politikası, öncülünün politikası gibi, bir

[43] DZA Potsdam Bl. AA, Pol, n° 61173, Bl. 82.

[44] Aynı yerde, Bl. 87.

[45] Aynı yerde, Bl. 182.

[46] Bu kanıyı, Türkiye'deki Amerikan Büyükelçisi L. Steinhardt belirtmişti (FR 1942, c. 4, s. 729).

[47] H. Picker, *Hitlers Tischgespraeche im Führerhauptquartier 1941-1942*, Bonn 1951, s. 104.

milyonluk ordunun silahlanma yükünü emekçilerin sırtına yükleme, Türk büyük burjuvazisinin ve çiftlik sahiplerinin durumunu kolaylaştırma ve her demokratik hareketi acımasız baskılarla yoketme noktaları üzerinde yoğunlaşmıştı. 1943 ve 1944 yıllarında çok sayıda komünist işkence gördü ve mahkûm edildi.[48]

Papen'in 11 Temmuz günlü çıkışı üzerine, Saraçoğlu ve Numan, İnönü tarafından verilen parolaya sımsıkı bağlı olduklarını bildirdiler: Türkiye Sovyetler Birliği'nin yokedilmesiyle ilgileniyordu, ama askerî harekât gerektiği gibi ilerlediği zaman, mihver tarafına kesin bir siyasal geçiş üzerinde görüşme yapılabilecekti.[49] Türk devlet adamları, Almanların Kafkasya ve Mısır'a doğru ilerlemesinden dolayı Alman askerî gücünün kıskacı arasında kalmaktan kuşkulanmakla birlikte, Sovyetler Birliği'nde faşist işgal politikasına etkin biçimde katılma yoluyla kendi etkinlik alanlarını iyice genişletebileceklerini ve böylece galip bir Alman ordusunun da artık onlar için tehlikeli olamayacağını sanıyorlardı. Başka bir ilişki dolayısıyla daha ayrıntılı olarak anlatılacağı gibi, Saraçoğlu 27 Ağustos 1942'de Türkçe konuşan halkların oturduğu Sovyet bölgelerinin yönetimine katılma hakkı isteyince, Türkiye'deki aşırı sağcı şoven çevrelerin sözcüsü durumuna geldi. Saraçoğlu'nun, faşizmin barbarca yoketme yöntemleri ile Türk politikasının en geniş biçimde özdeşleştirilmesi anlamına gelen açıklamaları, hiç bir yorumu gerektirmeyen şu tümcelerde doruğuna çıktı: "Anlattığına göre, kendisi, Türk olarak Rusya'nın yokedilmesini yürekten istiyor ve bu iş de Führer'in ikincil eylemini meydana getiriyor... Rus sorununun ancak Almanya tarafından, tüm yaşayan Rusların hiç değilse yarısının öldürülmesiyle çözümlenebileceğini, gene bunun için ayrıca yabancı azınlıkların oturduğu ruslaş-

[48] Bkz: S. Üstüngel, Der Kampfweg, Berlin 1953, s. 139; A. F. Muller, *Oçerki Novcyşey istorii Turtsii 1941-1948 gg*, Moskova/Leningrad 1948 s. 213.

[49] DZA Potsdam, AA, Pol n° 61173, Bl. 83, 170; Ha Pol, n° 68675, Bl. 37.

tırılmış ülke bölümlerinin kesinlikle Rus etkinliği altına bırakılmamasını, kendi başlarına yapabilecek hale getirilmelerini, mihverin gönüllü işbirlikçileri ve Slavlığın düşmanları olarak eğitilmelerini gerekli görüyor."[50] Papen bu görüşmeden, Başbakanın sözü geçen konularda kendisi ile sürekli ilişki içinde bulunmayı dilediği izlenimini edindi.

Türk Genelkurmayı, 1942 ilkyazında Papen'e verdiği sözü yerine getirdi, birliklerini Trakya sınırından çekti ve doğu sınırına toplam 26 tümen yığdı.[51] Saraçoğlu ile General Orbay, 27 Ağustos ve 9 Eylül 1942 günleri arasında doğu illerinde yaptıkları uzun bir denetleme gezisi sırasında bu hazırlıkları bizzat gördüler. Türklerin birlik yığınakları, Sovyet yöneticilerini, Kafkasya'da ve Volga kıyılarında savaşa katılabilecek silahlı kuvvetleri sınıra kaydırmak zorunda bıraktı. Bu da 24 Temmuz 1942'de faşist birliklerin Rostov'u almasını, Kuban bölgesi ile Maykop petrol alanlarını ele geçirmesini kolaylaştırdı.

Bununla birlikte Türk politikacıları bu durumda da mihverden yana savaşa girmeye eğilim göstermediler.[52] Sovyet birliklerinin Terek kıyısında, Kafkas geçitlerinde, Tuapze önünde ve Stalingrad sokaklarında gösterdiği başarılı direnme, faşist önderlerin kış başlangıcından önce kesin zaferi elde edebilecekleri konusunda, Türk basınında, Genelkurmayda ve Dışişleri Bakanlığında Eylül ayından sonra şüphe uyandırdı. Bu yüzden Genelkurmay İkinci Başkanı Asım Gündüz, Korgeneral Rohde aracılığı ile Alman Başkomutanlığına, harekâtın zamanında durdurulmasını ve kesin zafe-

[50] Aynı yerde, Pol, n° 61173, Bl. 170.

[51] Bkz: Geschichte des Grossen Vaterlaendischen Krieges, c. 2, s. 537.

[52] Yayınlarda arasıra raslanan ve Türkiye'nin 17 Ekim 1942'de mihver tarafında savaşa girmeye hazır olduğuna ilişkin, Mart 1947'nin Amerikan basın haberlerine dayanan bir görüş (örneğin, K-H. Kinder, *Die völkerrechtliche Stellung der Dardanellen und des Schwarzen Meeres im Wandel der Geschichte*, doktora tezi Erlangen 1949, s. 101; I. Spector, *The Soviet Union and the Muslim World 1917-1958*, Seattle 1959, s. 136), belgelerde doğrulanmıyor. Böyle bir görüş, tam bu sıralarda Sovyetler Birliği'nin güneyinde Alman saldırısı iyice geliştiği için de asla olası görünmüyordu.

rin ertesi ilkyaza ertelenmesini salık verdi. Ayrıca, müttefiklerin Kuzey Afrika'ya bir çıkarma yapabilecekleri uyarısında bulundu.[53] Ekim sonu ve Kasım başında Alman Dışişleri Bakanlığı, Ankara hükümet çevrelerinde belirgin bir ruhsal değişme olduğu haberlerini aldı. Örneğin Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri, "Almanya'nın savaşı yitireceğini; Rusya'yı yenme gücü olmadığından ve ayrıca tüm işgal altındaki Avrupa'da iç durumun kötü olmasından böyle bir sonuç doğacağını; yaz seferinin hiç bir başarı sağlamadığını ve Rus ordusunun gücünden hiç bir şey yitirmediğini" öne sürüyordu.[54] Daha sonra Rommel'in yenilgi ve geri çekilme haberleri, 7-8 Kasımda İngiliz ve Amerikan birliklerinin Cezayir ve Fas'a gerçekten bir çıkarma yaptıkları haberi de buna eklendi. Gündüz, Kuzey Afrika konusunda kendisinin de uyarılarını ciddiye almayan Alman Başkomutanlığının sakat stratejisini eleştirdi ve Başkomutanlığın 1943 ilkyazında Doğuda bir yeni saldırı için yeteri kadar elde kuvvet ayırabileceğinin de şüpheli olduğunu belirtti. Rohde'nin yargısına göre, Gündüz, "Doğu cephesi harekâtının Avrupa'nın güvenliğini sağlayacak bir sonuca götürmesini başaramayacağımızdan dolayı çok üzüntülüdür".[55] Öte yandan ise Ankara'da müttefiklerin Kuzey Afrika'daki başarıları hoşnutlukla izleniyordu. Çünkü böylece rakip emperyalist devletler arasında denge yeniden kuruluyordu.

6. Ordunun yıkımı kendini göstermeye başlayınca, faşist diplomasi, 1941'den bu yana izlenen hedefe ulaşılamayacağını açığa vurmak zorunda kaldı. Tersine şimdi, Türkiye'nin İngiltere ve ABD yanında savaşa katılması için bu ülkelerden çaba gelmesi beklenebilirdi. Türk hükümeti, Sovyetler Birliği ile ilişkilerini "yeniden normalleştirmeye ve Rusların yenilgileri karşısında gösterdiği apaçık sevincin izlenimlerini

[53] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61175, Bl. 267.
[54] Aynı yerde, Bl. 207.
[55] Aynı yerde, Bl. 261.

ortadan kaldırmaya'' çalışacaktı.[56] Türk-Sovyet görüşmelerinden sözeden çok sayıda haberin tersine, Dışişleri Bakanı Numan, Kasım ve Aralık 1942'de Papen'e, faşist Almanya'nın Türkiye'nin dostluğuna her zaman güvenebileceğini sık sık bildirdi. Hitler aleyhtarı ortaklık Almanya'ya karşı bir zaferin öncesinde bulunsa bile, Türkiye tarafsızlığını bırakmayacak ve gerekirse bunu müttefik baskısına karşı silah gücü ile savunacaktı. Numan'ın kişiliği, bu politikanın güvencesiydi.[57] Alman emperyalizminin temsilcileri, Türkiye'nin Sovyet birliklerinin zaferini kolaylaştırmak için hiç bir şey yapmayacağına güvenebiliyorlardı.

Almanya'yı komünizme karşı gerekli bir kale olarak gören egemen Türk çevrelerinin tutumu bir yandan bu açıklamalara uymakla birlikte, öte yandan aynı açıklamalar Türkiye'nin Alman silahları satın alması için açılacak 100 milyon RM'lık bir kredi konusunda aynı günlerde yapılan görüşmelerle de ilgiliydi.

2. ALMAN-TÜRK SİLAH, HAMMADDE VE KROM CEVHERİ TİCARETİ

1941-42 yıllarının faşist Alman politikası, Sovyetler Birliği'ne karşı yıldırım zaferin kazanılamaması yüzünden Türkiye'yi açıkça kendi tarafına çekmeyi başaramamışsa da, 9 Ekim 1941 ve 31 Aralık 1942 tarihli anlaşmalarla savaş için önemli olan hammaddeleri bol bol sağladı. Bu alanda Türkiye, Sovyetler Birliği'ne karşı faşist ele geçirme savaşını en çok destekleyen öğe oldu.

18 Haziran tarihli notalar üzerine Türkiye ile yeni bir ekonomik anlaşma konusunda 7 Eylül 1941'de Ankara'da görüşmelere başlayan Alman heyeti, savaş için önemli hammaddeyi elden geldiği kadar çok ölçüde ithal etmek niyetin-

[56] Aynı yerde, Bl. 242.
[57] Aynı yerde, Bl. 239; Ha Pol, n° 68665, Bl. 117, 134.

deydi.[58] İlk planda çeliği iyileştiren krom cevheri sözkonusuydu. 1942 başlarında Almanya'da krom yedekleri bitiyordu. Öteki Balkan ülkelerinden pek az krom ithal edilebilirdi. Faşist silahlanma ekonomisi ayrıca Türkiye'den ivedi olarak bakır, pamuk ve zeytinyağı istiyordu. Başkomutanlığın ve İktisat Bakanlığının, yabancı aracılar yoluyla bunları ve başka hammaddeleri sağlama girişimleri vardı. Ama bunların başarı olanağı pek azdı. Daha önceki deneyimlere göre Türkiye, karşılığında Alman savaş malzemesi almazsa, krom ve bakırı yeniden vermeye istekli çıkması olanaksız göründüğü için, Hitler ve Ribbentrop, istenileni Clodius'un önermesine karar verdiler.[59] Bu silahların hiç bir zaman Almanya'ya karşı kullanılmak istenmediğini İnönü'nün açıklaması ve 18 Haziran 1941 tarihli dostluk anlaşması, yeterli güvenceleri sağlıyordu. Alman emperyalizminin kaynaklarının sınırlı oluşundan, Doğu cephesinde büyük malzeme kaybına uğranıldığından, Keitel ile Silahlı Kuvvetler Ekonomi ve Silahlanma Dairesi Başkanı General Thomas, eski anlaşmalarda yer alan silahlardan ve ganimet olarak alınan silahlardan 20 milyon RM'lık kısmını vermeye ancak zorla razı oldular. Bunların karşılığında birbirini kovalayan trenler dolusu krom cevheri verilmesini istediler.[60] Keitel ve özellikle Thomas, İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'da tekelci devlet sistemi içinde kilit noktasını ellerinde tutuyorlardı. Türkiye ile savaş malzemesi ve krom ticaretinin yapılmasında Keitel ile Thomas, en başta Alman silah sanayiinin istemleri ile askerî ve siyasal gerekleri arasında uyum sağlama işi ile uğraşıyorlardı. Bu da özellikle onların, sanayie hammadde sağlamada sürekli olarak direnmelerinde kendini gösteriyordu. Batı Almanya tarihçileri, örneğin gene Krecker'in incelemesinde görüldüğü gibi, bu konuda faşist dev-

[58] Aynı yerde, n° 68664, Bl. 47.
[59] Aynı yerde, n° 68461, Bl. 209, 220.
[60] Aynı yerde, Bl. 194, 198, 220, 241.

let örgütü ile tekeller arasındaki tekelci devlet ilişkisinin varlığını yadsımaya çalışırlar. Bunun için de aradaki işbirliğini ve Türkiye ile yapılan anlaşmalarda tekellerin çıkarını iyice görmezlikten gelirler. Böylece Krecker için Alman-Türk ekonomik ilişkileri, hükümet görüşmelerinden öteye gitmez, Türkiye'nin savaş malzemesi ve krom ticaretinden yararlanan ülke olarak gösterilmesiyle de bu ilişkiler pek masum bir biçime sokulur.[61]

Almanya'ya krom satılması için İngilizlerin onayının 1942 yılında alınacağını umut eden Numan, görüşmelerin başlangıcında krom verilmesine hemen başlanması olanağını kesinlikle kabul etti. Bununla ilgili olarak 30-40 bin tonluk bir rakam belirtti. Oysa İngiliz hükümeti, anlaşmalarla kendisine ayrılan krom üretiminin 1942 yılında da verilmesini bildirdi. O halde Türkiye 1943 Ocak ayına kadar tüm krom cevherini İngiltere'ye (ya da ABD'ye) vermek zorundaydı. 8 Ocak 1940 tarihli anlaşmanın, Almanya'nın ancak Ocak 1943'ten başlayarak krom alabileceği anlamına gelen bu maddesini Clodius bilmiyordu. 17 Eylülde Numan'dan bunu öğrenince görüşmeler nazik ve ciddî bir aşamaya girdi. Türk hükümeti de Almanların önerdiği savaş malzemesinden hoşnut değildi ve özellikle uçak, 18 tane 15 cm'lik top ve on tane 24 cm'lik Skoda obüs topu istiyordu. Savaştan önce yapılan mukaveleler gereğince verilmesi gereken bu toplar, Çanakkale Boğazı pekiştirmeleri için kullanılacaktı.[62] Yeni ticaret anlaşmasının bütün öteki konuları oldukça kolay çözümlendi.

Clodius, Türkiye üzerinde baskı yapmak için, Numan'ın krom ve savaş malzemesini anlaşmadan çıkarma önerisine karşı çıktı. Krom cevheri dışta kalınca Alman tarafı anlaşmaya karşı ilgi gösteremezdi.[63] Türkiye İktisat Bakanlığı ve Numan, krom alıcısı olarak ardında ABD'nin bulunduğu İn-

[61] Bkz: Krecker, s. 176.

[62] DGFP, Bd 13, s. 645; DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68664, Bl. 37, 38; n° 68461, Bl. 218.

[63] Aynı yerde, n° 68664, Bl. 47.

giltere ile olan ittifakı aşmanın ve 1942'de de Almanya'ya krom satmanın olanaklı bulunduğu görüşündeydiler. Numan, 17 Eylülde 8 Ocak 1942'den sonra İngiltere'nin krom cevheri için tek hak sahibi olamayacağını, çünkü 1940 anlaşmasının Fransa'yı da taraf olarak içerdiğini MacMurray'e bildirdi. Bununla, kaba faşist elegeçirme hukukuna dayanarak Fransa adına Türk krom ganimetinin 4/15'i üzerinde hak öne süren Clodius'un gerekçesini benimsemiş oluyordu.[64] Başbakan Saydam ile Numan, İngiliz hükümetinin Almanya'ya krom verilmesine razı olması için ellerinden geleni yapacaklarına 20 Eylülde bir daha söz verdiler.

Bu arada Clodius ile Papen, Keitel'in Türkiye'nin istediği ağır topların kısa sürede verilmesini onaylaması için Ribbentrop ve Keitel'e başvurdular. Bunu, "İngiliz krom anlaşmasında delik açmak için" bir olanak olarak görüyorlardı. Papen böyle bir şeyi, "İngiliz-Türk ilişkilerinde önemli bir gerginlik yaratmak için eşsiz bir fırsat" kabul ediyordu. Özellikle bu gerekçe onun için ve Clodius için ivedi bir nitelik taşıyordu. Çünkü "İngilizler ve Amerikalılar, siyasal bakımdan yolundan dönmemesi için Türkiye'nin savaş malzemesi isteklerini karşılamak üzere her şeyi yapacaklardı (bkz: İskenderun'a 100 uçağın gelmesi)".[65] Türk piyasası için Alman, İngiliz ve Amerikan rekabet savaşımı Ekim anlaşması ile yeni bir dramatik zirveye ulaştı. Alman tekelleri, Türk ekonomisinde savaş-öncesi aldıkları yeri yeniden elegeçirmeye çalışıyordu. Buraya götüren yolu onlara, Türk hükümetinin Sovyet aleyhtarı tutumu kolaylaştırdı. Sovyetler Birliği'ne karşı savaş için faşist ordularına gerekli hammaddeyi sağlamak, Türk hükümetinin sınıf çıkarlarına uygundu. Bu durum dikkatli Türk politikası için, Sovyetler Birliği'nde savaş ke-

[64] Fr 1941, Bd 3, s. 942. — Alman Dışişleri Bakanlığının, Fransa'nın hukuksal ardılı olarak Türk kromu üzerinde hak öne sürmesine ilişkin görüşler için bkz: DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68461, Bl. 201, 233. İngiltere'nin Fransa'nın bütün haklarına sahip çıktığı anlaşılmıştır.

[65] Aynı yerde, n° 68461, Bl. 218, 269; Bl. 222 ve n° 68664, Bl. 39.

sinliğe kavuşmadığı sürece, açık bir siyasal bağlantıdan daha az tehlikeli görünüyordu.

Anlaşma ile erişilecek siyasal etki ve krom cevherine olan gereksinme, Keitel'in 23 Eylülde General Thomas ile görüştükten sonra aynı anda krom cevheri ithal edilmesi kaydıyla, Türkiye'ye ağır toplar verilmesini onaylamasına neden oldu. Ancak toplar bundan sonra yapılacağı için teslim süreleri de oldukça uzun olacaktı. Uçak konusu gene anlaşma dışı kalacaktı.[66]

Bu öneri henüz Türkiye'ye verilmeden, 23 Eylülde Amerikan ve İngiliz Büyükelçileri, Türkiye'nin Almanya'ya krom cevheri verme niyetine karşı müdahalede bulundular. Türkiye'nin bununla çelişen sayısız söz vermelerini ve ABD'nin, müttefikinin düşmanına önemli stratejik hammaddeler veren bir ülkeye ödünç verme ve kiralama yardımı yapmakla çok zor bir duruma gireceğini ansıttılar. Almanya ile krom anlaşmasının önemini küçük göstermeye çalışan Saraçoğlu ile MacMurray'in yaptığı görüşme, çok sert biçimlere dönüştü ve bu yüzden Saraçoğlu, Knatchbull-Hugessen'e MacMurray'in "yersiz sertliğinden" yakındı.[67] Çakmak'ın, Türkiye'yi İngiliz ve Amerikan savaş malzemesinden yoksun bırakacak her şeyden kaçınılması için direndiği 27 Ekimdeki kabine toplantısından sonra, Ankara'daki İngiliz ve Amerikan temsilcileri oyunu kazandıklarını sandılar.

Oysa Türk hükümeti, Almanya ile görüşmelerin kesilmesini hiç bir türlü göze almak istemiyordu. Numan, anlaşmanın büyük siyasal ve psikolojik önemi karşısında, 26 Eylülde sunduğu uyuşma önerilerinin kabul edilmesi için Clodius'a nerdeyse yalvarıyordu. Anlaşılan Türk hükümeti,

[66] Aynı yerde, Bl. 44; n° 68667, Bl. 19; n° 68462, Bl. 56.

[67] FR 1941, c. 3, s. 946, 948, 950. — Türk politikacılarının bu ilke tanımaz başoyuncusu MacMurray'i çok öfkelendirmişti (aynı yerde, s. 941, 943, 947). MacMurray, Saraçoğlu ile tartışması yüzünden bir süre için tüm resmî buluşmalardan uzak kaldı. Ayrıca ABD Dışişleri Bakanlığı, Ertegün karşısında kendisi gibi sert davranmadığı için MacMurray'i gerçekte küçük düşürmüştü. Belki de 1941 sonunda geri çağrılmasının nedeni buydu.

Alman ordularının zafer yolunda ilerlediğini sanıyor ve bu yüzden karşılıklı ilişkilerin kötüleşmesini istemiyordu.

Bu yüzden Numan, 8 Ocak 1943'ten sonra Almanya'nın istediği kadar krom verilmesini, bu amaçla daha önceden yedek depolama yapılmasını ve yılları öngören bir anlaşmanın yapılmasını önerdi. 1942'nin eksikliğini kapatmak için daha önce önerilen 6.000 ton bakırı bu kez 12.000 tona çıkardı; Almanların daha çok zetinyağı ve pamuk verilmesi istemlerini karşılamak için elinden geleni yapacağına söz verdi.[68] Dışişleri Bakanlığının 29 Eylül tarihli bir telgrafından anlaşıldığına göre, "askerî birliklerin donanımı" için "Almanlara ivedi olarak" çok pamuk gerekliydi.[69]

Clodius, ağır toplar da ancak 1943'te verilebileceği için, Türk önerisinin kabul edilmesini önerdi. Ribbentrop ile Reich İktisat Bakanlığı bu öneriye katıldılar. Ama Başkomutanlığın şefi Keitel, savaş malzemesinin büyük bir kısmının, iki eski siparişe (top namlularının düzeltilmesi, 120 m'lik köprü aracı) ve ganimet silahlara (savunma mayınları ve makineli tüfekler) kadar her şeyin krom cevheri karşılığında katar katar değiştokuş edilmesi koşulu ile verilmesine 29 Eylülde karar verdi.[70] Papen ile Clodius, Türkiye'nin siyasal bakımdan mihvere katılması yolunda bunu bir engel olarak gördüler. Bununla birlikte Alman Dışişleri Bakanlığının 2 Ekim tarihli son anlaşma önerisi, savaş malzemesini önemine göre üç gruba ayırarak Keitel'in vetosuna uymuş bulunuyordu. Bu gruplardan birincisi hemen, geri kalan ikisi ancak Ocak 1943'ten başlayarak krom cevheri değeri ölçüsünde verilecekti. Buna dayanılarak 3 Ekim 1941'de Clodius, 31 Mart 1943'e kadar yürürlükte kalacak olan anlaşmanın önemli noktaları üzerinde Numan ile görüş birliğine vardı.[71] O zamana kadar anlaşmada saptanan 18 milyon Türk liralık Al-

[68] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68664, Bl. 49; n° 68462, Bl. 37.
[69] Aynı yerde, 68667, Bl. 26.
[70] Aynı yerde, Bl. 23; n° 68462, Bl. 38.
[71] DGFP, c. 13, s. 602.

man savaş malzemesi —Türkiye uzun teslim süreleri yüzünden ağır toplardan vazgeçti— teslim edilmiş olacaktı. Bunlar arasında en başta Krupp'un 20 tane 7,5 cm'lik sahra topu, Bochumer Vereins'in 64 tane 7,5 cm'lik dağ topu, uçak yedek parçası ve engebeli arazi için taşıt araçları vardı. Anlaşmaları yapılan savaş malzemesi alışverişi, 1942 sonu ile 1943 başında, doğrudan Başkomutanlığın direktifi ile oldu.[72]

9 Ekim 1941'de imzalanan anlaşma, 31 Mart 1943'e kadar 96 milyon Türk lirası (192 milyon RM) tutarında karşılıklı mal değiştokuşunu öngörüyordu. I sayılı listedeki Türk hammaddeleri (bunlar arasında 15 Ocak 1943'ten başlayarak verilecek 45.000 ton krom cevheri, 12.000 ton bakır, 8.000 ton zeytinyağı, 7.000 ton pamuk; merinos, ham deri, işlenmiş deri, vb. vardı), I A sayılı listede bulunan Alman malları ile (savaş malzemesi, demir ve çelik, makine, taşıt araçları, bakır ürünleri ve ilâç) değiştokuş edilecekti. 55 milyon Türk liralık tütün, II sayılı listede toplanan 41 milyon liralık kuru meyve, vb., I A sayılı listedeki mallar (savaş malzemesi ve bakır ürünleri dışında) karşılığında %50 oranında ve her çeşit Alman malı karşılığında da %50 oranında verilecekti.[73]

Aynı günün tarihini taşıyan gizli bir yazı ile, taraflar, gelecekte yapılacak krom satışları ile bunun karşılığında verilecek silah çeşitleri üzerinde anlaşmaya vardılar. Buna göre Almanya'nın Türkiye'ye savaş malzemesi ihraç etmesi gerekiyordu ve önce I A sayılı listede öngörülen 18 milyon liralık çoklukta, ayrıca da çeşidi ve değeri sonra kararlaştırılacak başka mallar teslim edilecekti. Bunlarla, Türkiye'nin 1943 ve 1944 yıllarında Almanya'ya vermeyi yükümlendiği 180.000 ton krom cevheri ödenmiş olacaktı. Bu 180.000 tondan 45.000 tonu, 31 Mart 1943'e kadar 9 Ekim 1941 tarihli anlaşmadaki

[72] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68462, Bl. 61; n° 68665, Bl. 134; n° 68585, Bl. 92, 117. — 1941 yılında yalnız 475.000 RM'lık anlaşma yapıldı.

[73] *Reichsgesetzblatt 1941,* Teil II, n° 42, Berlin, 15 Kasım 1941, s. 375. — Krom cevheri vb. için verilen mallar çoğunlukla yayınlanmamıştır. Bkz: DZA Potsdam, RWM, n° 15292, Bl. 34; DGFP, c. 13, s. 626.

Alman ihracatını kapatmak için öngörülmüştü. 1 Nisan 1943'-ten başlayarak verilecek geri kalan 135.000 ton krom cevherinin teslimi, Almanya'nın o zamana kadar 18 milyon liralık savaş malzemesi vermesine ve daha başka silahlar için bir anlaşmanın yapılmasına bağlı kılınmıştı.[74]

Numan'ın söz verdiği gibi, Türk hükümetinin propaganda bakımından büyük önem gösterdiği 9 Ekim 1941 tarihli anlaşmanın imzalanması, Alman emperyalistleri için büyük bir ekonomik ve siyasal başarı demekti. Almanlar, elle tutulur biçimde pek az şey ortaya koyduğu için bundan hoşnut kalmamakla birlikte, 1942 yılında savaşın gelişmesi sonucu Türklerin bu konuda ödünler vereceğini umuyorlardı.

Washington ve Londra'nın Türkiye ile ilişkileri en gergin noktasına ulaşmıştı. Knatchbull-Hugessen anlaşmayı protesto ettiğinde, Saraçoğlu kendisine, İngiltere ile ABD'nin Türkiye'yi savaşa itmek isteyip istemediğini sordu.[75] Ama İngiliz hükümeti, Türkiye'yi tamamıyla yitirmek korkusu içinde, anlaşma konusunda ABD'den daha barışık bir tutum gösterdi. Washington'daki İngiliz Büyükelçisi Halifax, Mac-Murray'in katı tutumunu Müsteşar Welles'e şikâyet etti. Türklerin tüm yatıştırma çabaları ve söz vermeleri, "ortak davanın ciddî bir yenilgiye uğradığını" söylemekten Mac-Murray'i alıkoyamadı.[76] Gerçekten de anlaşma, Hitler aleyhtarı ortaklığın savaş yürütümüne zarar verdi. Çünkü faşist orduları Volga kıyılarındaki meydan savaşında çok büyük insan ve malzeme kaybına uğradıkları bir sırada, anlaşma, Alman savaş ekonomisine, eskisinden daha hızlı bir tempo içinde tank, uçak parçaları ve topları yüksek değerli krom çeliğinden üretme olanağını sağladı. Anlaşmanın savaşın uzamasında bir payı oldu.[77]

[74] DZA Potsdam, AA, Recht, n° 27669, Bl. 55; n° 68667, Bl. 99, 187, ayrıca bkz: DGFP, c. 13, s. 626.

[75] FR 1941, c. 3, s. 959. Knatchbull-Hugessen, anılarında, kendisi için çok ağır olan bu yenilgiyi görmezlikten gelir.

[76] FR 1941, c. 3, s. 961.

Ticaret anlaşması, açıklanan çapı ile bile şaşkınlık uyandırmıştı. Çünkü dünya kamuoyu, bunu, aynı sıralarda görüşmesi yapılan ve ancak 25 milyon Türk liralık bir çapı bulunan İngiliz-Türk anlaşması ile karşılaştırdı. Ayrıca Ekim anlaşmasında öngörülen çokluklar, Karadeniz kıyılarında taşıma güvenliğinin bulunmaması ve Almanya'da silahlanma üretiminde kapasite dolgunluğu olması yüzünden durmadan başgösteren güçlükler karşısında zor yerine getiriliyorsa da, savaş-öncesi mal değişimini aşıyordu.[78] Ancak Almanya, Türkiye ile ticaretinde emperyalist rakiplerini ilk sıradan gene uzaklaştırmış ve iki yıl için Türkiye'nin en önemli madeninden aslan payını garantilemişti.[79]

Alman makamlarının ve şirketlerinin görevlileri, Ekim anlaşmasının yardımı ile Türkiye'den en kısa zamanda, savaş için önemli hammaddeyi olabildiğince çok elde etmek için her şeyi yaptılar. 11 Şubat 1942'de Ripken, Türk pamuğu ve bakırı alımlarının hızlandırılması için uyarıda bulundu. Bunun ardından Nisan sonunda Ankara'daki Büyükelçilik, pamuk, zeytinyağı, fındık, bakır ve antimon cevherinin yüklenmeye hazır bulunduğunu bildirdi.[80] Etibank ile Deutsche Bank'ın finanse ettiği "Kupferaffinerie Hamburg" arasındaki bakır ticaretinin gerçekleşmesinde Büyükelçilik yardımcı olmuştu.[81]

[77] İngiltere bu konuda kendi emperyalist çıkarlarını faşizme karşı ortak mücadelenin üstünde gördü. Böylece, Türkiye tüm bakır cevherini Almanya'ya sattığı sırada, 'Türkiye'ye bakır ürünleri ve elektroliz bakır verdi. (*Medlicott*, c. 2, s. 250).

[78] Nazi Partisinin Dış Politika Dairesi — Basın bölümü bildirisi, n° 187, 10 Ekim 1941.

[79] 1942'de ABD'ye 120.000 ton gönderildiği halde, 1943'te krom üretimi ancak 155.000 ton oldu ve böylece müttefikler için en çok 65.000 ton cevher kalmış oldu (bkz: *Medlicott*, c. 2, s. 239; *The Economy of Turkey*, s. 109). Alman Dışişleri Bakanlığının dikkatle izlediği İtalyan-Türk ticareti de (DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 67915). Ekim anlaşmasından zarar gördü. Türkiye ile ticareti sürdürebilen birkaç İtalyan firması, kendilerinden epeyce güçlü olan Alman rakipleri ile fiyat uyuşmalarına gitmek zorunda kaldılar.

[80] Aynı yerde, n° 60664, Bl. 117; n° 68665, Bl. 34; n° 68667, Bl. 65.

[81] Aynı yerde, n° 68664, Bl. 128, 146, 175. — Ekim anlaşmasından sonra

Krupp'un Türkiye'deki özel görevlisi Weiske, krom teslimi anlaşmalarının yapılması ve 1943 yılında cevherin çabuk taşınmasını sağlamak için çok hızlı bir çalışma gösterdi. Weiske, zamanında yapılan anlaşmalarla İngiliz ve Amerikan rekabetini boşa çıkarmayı umuyordu. Tüm krom ticaretinde Krupp'a aracılık eden faşist devlet örgütü, ona kâr yolunu açmak için her şeyi yaptı. Dışişleri Bakanlığının buyruğu gereğince, Ankara'daki Büyükelçilik Weiske'yi her bakımdan desteklemişti. Weiske, 24 Ağustos 1942'de, 1943 yılı için 45.000 ton krom cevheri teslim mukavelesini ilk kez imzaladı. Bunun karşılığında Krupp, 25 kamyon ile gemi dizel motorları vermek istiyordu.[82] Kamyonlar, yalnızca, Türk tarafının cevheri yerinden alıp limanlara taşıması için kullanılacaktı. Taşıt sorunu, özellikle büyük krom partileri için güç bir işti. Önce Türk demiryolu ağı sıklığının ve iş yeteneğinin yetersizliğinden, sonra da —bu nokta tüm Alman-Türk ticareti için sözkonusuydu— Orta Avrupa ile doğrudan doğruya demiryolu bağlantısının bulunmaması yüzünden bu güçlük vardı. Meriç köprüleri 6 Nisan 1941'de havaya uçurulmuştu.[83] Alman makamları, bir yandan köprüleri onarma çalışmalarını hızla yürütürken, bir yandan da İstanbul'da tüm bir yelkenli motor filosu (her tekne 110-170 brüt tonajda) satın aldılar. Ocak 1942'de Deutsche Levantelinie, Marmara-İstanbul-Burgaz yolunda 13 yelkenli motorla trafiği açtı. 1943-44'te Türk kromunun büyük kısmı Almanya'ya bu yoldan ulaştı.

Ekim anlaşması Alman tekellerine, Türk yatırım malları piyasasında eski üstün yerini yeniden elde etme, böylece Türk sanayiinin Almanya'ya bağımlılığını ayakta tutma ve derinleştirme gibi eşsiz bir olanak da verdi. Kâr

Türk bakırının en büyük alıcısı Norddeutsche Affinerie Hamburg'du, bkz: Arşiv DWI, DB, n° 4457.

[82] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68664, Bl. 171: n° 68665, Bl. 27, 100; n° 68667, Bl. 173; n° 68675, Bl. 27, 43, 54.

[83] Ulaştırmanın yeniden açılması 17 Haziran 1942'de oldu.

tutkusu içinde yüzen tekel efendileri ile onların siyasal kâhyalarının Almanya'yı sürüklediği, durmadan insan ve malzeme yutan savaş, hammadde karşılığında değiştokuş için gerekli sanayi ürünlerini sağlama konusunda gittikçe büyüyen güçlükler çıkardı. Silahlı Kuvvetlerin gereksinmesi teslim gecikmelerine neden oluyor ve bazı siparişlerin yerine getirilmesini olanaksız yapıyordu. Ama bu belirtiler henüz 1941-42 ve hatta 1943 yılları için iyice tipik özellikler olmamıştı. Genellikle Alman tekelleri alınan siparişleri yerine getirmeyi başarıyorlardı.

Daha çok Alman çelik firmalarının donanımını sağladığı Türkiye demiryolları, doğal olarak, Ekim anlaşmasının sağladığı mallara muhtaçtı. Bu yüzden demiryolları yönetimi, Haziran 1942'de Berlin'e bir heyet yolladı. Bu heyet, Deutsche Bank, —Krupp, Otto Wolff, Ferrostahl, Stahlunion ve Siemens firmalarının biraraya geldiği— "Türkiye ortaklığı", Dışişleri Bakanlığı ve Reich Demiryolları Bakanlığının temsilcileri ile görüşmeler yaptılar. 28 Haziran 1942'de ortaklık, Türkiye Devlet Demiryolları yönetimi ile 22 milyon RM değerinde 15 lokomotif, 200-300 vagon, yedek parça ve takım tezgâhları konusunda bir satış mukavelesi imzaladı.[84] Türkiye Ulaştırma Bakanı Ekim 1942'de umut dolu bir açıklamada bulundu: "Onarım malzemesi sıkıntısı çekiyoruz; Almanya'ya sipariş edilen malzeme gelir gelmez sıkıntı kalkacaktır."[85] Klöckner-Humboldt-Deutsz, MAN (Maschinenfabrik Augsburg-Nürnberg AG) ve Hochtiefbau-Essen gibi başka şirketler de büyük siparişler aldılar, tesislerin montajı için uzmanlar yolladılar. Özellikle 1942 yılının ikinci yarısında, 12 Haziranda henüz çözümlenmeyen fiyat anlaşmasının imzalanmasından sonra, sanayi mallarının satışı

[84] G. Jaeschke, *Die Türkei in den ahren 1942-1951, Geschichtskalender*, Wiesbaden 1955, s. 6. — Daha önceki görüşmeler için bkz: DZA Postdam, AA, Ha Pol, n° 68664, Bl. 114; n° 68667, Bl. 97, 106, 159; Arşiv DWI, n° A 26/37.

[85] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68665, Bl. 111.

büyüdü.[86]

Ancak Türkiye'ye verilen Alman savaş malzemesinin askerî-siyasal etkinliği çok daha büyük ve gözle görülür nitelikteydi. 31 Mart 1942'de Papen'in kişisel bir görüşmesinden sonra, Başkomutanlığın ve Dışişleri Bakanlığının önerisi üzerine Hitler, karşılığında derhal krom teslim edilmesine gerek kalmadan, Ekim anlaşmasındaki 20 sahra topunun (Krupp) hemen teslim edilmesini onayladı. Aynı zamanda Papen Hitler'e, Numan'ın Şubat 1942'de bildirdiği gibi, Türk hükümetinin, 1938'de Reich İktisat Bakanı Funk'un önerdiği kredinin yeniden canlandırılmasını ve bunun karşılığında Türk ordusunun daha başka modern silahlarla donatılmasını istediği konusunda bilgi verdi. Faşist yönetimi, bu isteğe uymaya ve görüşmelere girişmeye götüren neydi?

Birincisi, 9 Ekim 1941 tarihli anlaşmaların gizli bölümü gereğince yeni Alman silah partilerinin yollanması, Alman emperyalistlerinin öngörülen 180.000 tonluk tüm krom cevherine sahip olabilmesi için zorunluydu. Daha önce öngörülen 18 milyon Türk liralık satışlar ancak 45 bin tonluk ilk partinin karşılığını buluyordu.

İkincisi, İtalya ve Macaristan rakip olarak ortaya çıkmaya başlıyordu. İtalyan silah firmaları Türkiye'ye her çeşit askerî uçak, Macar firmaları da piyade ve top cephanesi öneriyorlardı.[87]

Üçüncü öğe olarak, stratejik noktalar bunlara ekleniyordu. Sovyetler Birliği'nin güneyinde 1942 yazı için planlanan ilerleme, Almanların sağ kanadını iyice yaymalı ve aşılmaz duruma getirmeliydi. Türkiye, modern Alman silahları alabileceğine inanırsa, İngiliz-Türk ittifakının yeniden canlandırılması için Londra ve Washington'un yapacağı avlayıcı önerilere karşı direnebilirdi.

[86] DZA Potsdam'ın Dışişleri Bakanlığı Ticaret Politikası Dairesi dosyaları, 1941-1943 yıllarında yapılan Alman-Türk ticaretinin ayrıntılarına ilişkin malzeme ile doludur. Bu kitapta bunların ancak küçük bir kısmı verilebilmiştir.

[87] Aynı yerde, n° 68462, Bl. 114, 117, 126.

Sözkonusu edilen silah kredisine ilişkin ilk görüşmeler sırasında Devlet Başkanı İnönü, "Almanya bir neden ortaya çıkarmazsa Türkiye'nin İngiltere'nin tarafında yer almayacağını" Papen'e kesinlikle söyledi.[88] Ayrıca Numan, İngilizlere şunu söylemeye hazır olduğunu bildirdi: "Biz bu anlaşmayı Almanya ile, her türlü olasılığa, hatta bir İngiliz ve Amerikan saldırısına karşı bile, askerî yönden hazırlıklı olmak istediğimiz için yaptık."[89] Ama Papen'in sözlerine göre, alınan malzeme aynı zamanda Sovyetler Birliği'ne karşı kullanılmak için düşünülmüştü. İki taraf da, tüm projenin anlam ve amacının, "beklenmedik bir saldırı durumunda Türkiye'yi, Alman birliklerinin yardımı sağlanıncaya kadar, etkili bir direnme gösterebilecek duruma getirmek" olduğu konusunda görüş birliğine varmıştı.[90] Bu, Saraçoğlu'nun 27 Ağustos tarihli açıklamalarının yanında, Türk hükümetinin mihver devletlerinin politikasına alabildiğine yaklaştığı anlamına geliyordu.

Türk tarafını en çok ilgilendiren nokta, yeni ve savaş tekniğine en uygun düzeyde malzeme almaktı. Bu yüzden Türk Genelkurmayının Numan tarafından 11 Nisan 1942'de Papen'e verilen istemler listesinde, silahları ağır tankları savaş-dışı bırakabilen orta büyüklükte tanklar, aynı özellikte toplar, avcı ve bombardıman uçakları, uçaksavar topları ve denizaltılar vardı.[91] Hitler'in ve Başkomutanlığın önerisi üzerine Türk hükümeti 23 Mayıs 1942'de Albay Tunaboylu'nun başkanlığında bir askerî uzmanlar komisyonunu Berlin'e yolladı. Tunaboylu ile birlikte Türk Dışişleri Bakanlığının İkinci Daire Genel Müdürü Faik Hozar da geziye ka-

[88] Aynı yerde, Bl. 117.

[89] Aynı yerde, Pol, n° 61173. Bl. 25. — Ama Saraçoğlu böyle yapmadı. Tersine, tasarlanan ticareti ABD Büyükelçisi Steinhardt'a karşı, bir Sovyet ya da Alman saldırısına karşı korunma olarak savundu (FR 1942, c. 4, s. 696). Bununla, Alman emperyalistleri ile olan uyuşmasını saklamaya ve İngiliz-Amerikan tarafını yatıştırmaya çalıştığı apaçıktı.

[90] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68665, Bl. 55.

[91] Aynı yerde, n° 68462, Bl. 104.

tıldı. Alman görüşme heyetine, Dışişleri Bakanlığı Ticaret Politikası Dairesi Başkan Yardımcısı Elçi Clodius başkanlık etti.

İki heyet kredinin değer çapı konusunda oldukça kısa zamanda anlaştılar ve bunu 100 milyon RM olarak saptadılar. Ama Almanların teslim olanakları Türklerin istemlerinin çok gerisinde kaldı. 5 Ağustos 1942'de Faik Hozar, Almanların önerdikleri arasından 66 avcı uçağı, 63 orta büyüklükte tank (1938'den bu yana üretilen III ve IV tiplerde), 400 ağır makineli tüfek, 90 tanksavar topu ve başka gereçler seçti.[92] Ancak bu listede, anlaşmanın imzalanmasına kadar değişiklikler oldu.

Askerî teknik görüşmeleri ticarî görüşmeler izledi. Görüşmeleri Türk tarafı adına Hozar yürüttü. Faşist diplomatlar Türklerin vereceği mallar çerçevesinde elden geldiği kadar çok krom, bakır ve mangan koparmaya çalıştıkları için görüşmeler alabildiğine yavaş ilerledi. Stalingrad ve Kafkasya'ya karşı yürütülen Alman saldırısı sırasında IG-Farben'in "Büro NW 7" adlı bürosu daha 15 Ağustos 1942'de "Sovyetler Birliği'nde bulunan krom cevherinin niceliğini ve üretim durumunu gösteren" bir liste hazırlamıştı.[93] Bu listeden, Azak denizi ve Kafkasya bölgesinde Sovyet krom yataklarının yüzde 2,23'ünün bulunduğu ortaya çıkıyordu. Faşist orduları, Sovyet krom cevherinin büyük kısmını elde etmek için, Ural bölgesini ve Kazakistan'ı ele geçirmeliydi. Bu tutku, Volga kıyılarındaki Sovyet direnmesi karşısında Alman militaristleri için bile gittikçe erişilmez görünüyordu. Bu yüzden Clodius Türk heyetinden, krom cevheri kontenjanının 1943 yılı için 80.000 tondan 110-120.000 tona çıka-

[92] Aynı yerde, Bl. 217. Dışişleri Bakanlığı 6 Haziran 1942'de, Türkiye'nin üçüncü ülkelerden alınış olduğu savaş malzemesinin bir listesini çıkardı. Buna göre, görüşmeler sırasında Türk tarafının istediği gereçlere büyük gereksinme vardı. Gerçi Türkiye savaş başından bu yana müttefiklerden 100 gemi dolusu savaş malzemesi almıştı ama, ancak Alman savaş malzemesi ile kapatabileceğini düşündüğü önemli açıkları henüz vardı (aynı yerde, Bl. 147).

[93] ZWL, Vowi-Akten, n° 4649.

rılmasını ve 1943'te Ekim anlaşması kontenjanının üzerinde bakır, zeytinyağı ve mangan verilmesini istedi. Bunun yanında Güvenlik Servisi ile Speer'in Silahlanma Bakanlığı, resmî temasların dışında, Türkiye'den krom ve bakır sağlamak için çaba gösteriyorlardı. Türk tarafı üretim kapasitesinin azalması yüzünden Clodius'un isteklerini kabul etmeyince,[94] Hitler ve Ribbentrop'un isteği üzerine Clodius iki yeni koşul daha ileri sürdü: 1° Türkiye savaş malzemesi için kullanılan hammaddelerinin karşılığını sağlamalı, ve 2° 1 Ocak 1945'ten başlayarak Almanya'ya yılda en az 50.000 ton krom cevheri verme yükümlülüğünü kabul etmeliydi. Bu istem, Türk hükümetinin kesin karşı koyması ile karşılaştı. Türk hükümeti özellikle ikinci maddeye karşı çıktı. Bunda Alman tarafının haksız bir güvensizliğini görüyordu. Clodius, Türkiye 8 Ocak 1940'ta tüm krom cevheri üretimini Almanya'nın düşmanlarına rehin verdiği için Reich hükümetinin bu türlü güvenceleri mutlaka gerekli gördüğü karşılığını verdi. Bununla birlikte, bu iki konunun maddesel değerinin Almanya'ya sözü verilen önemli hammadde çoklukları karşısında daha fazla değer taşımadığını da kabul etti.[95] O halde, Alman emperyalistlerinin, baskı aracı olarak kullandıktan sonra bunlardan yeniden vazgeçebilecekleri kabul edilebilirdi.

Böylece görüşmeler sık sık çıkmaza girdi ve Eylül ayında sözkonusu son iki maddeye kadar hazır duruma getirilen anlaşma metni imzalanamadı. Ama 1942 sonbaharında mihver birliklerinin Doğu cephesinde ve Kuzey Afrika'da durumu gittikçe kötülediği, İngiliz ve Amerikalılar Türkiye'den uzun süreli ve geniş çaplı krom cevheri anlaşmaları istediği için, 6 Kasımda Weizsaecker, kredi anlaşmasının çabuk imzalanması için sıkıştırmada bulunmak zorunda kaldı.[96]

[94] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68665, Bl. 98; n° 68676, Bl. 12, 20.
[95] Aynı yerde, n° 68463, Bl. 17.
[96] Aynı yerde. n° 68667, Bl. 187.

Dışişleri Bakanlığı, savaş malzemesi için yeni hammaddeler verilmesi istemini geri aldı ve 1945 yılından başlayarak verilecek krom için, Almanya'nın ondan sonra da hiç bir vakit İngiltere ve ABD'den daha az krom almayacağı konusunda Numan'ın yaptığı sözlü açıklama ile yetindi. İngiltere de 1945'ten sonraki zaman için Türkiye'nin krom üretimi üzerinde hak öne sürdüğü için, Türk Bakanlar Kurulu, herhangi bir devlete karşı ittifak yapmama kararı verdi.

Türk hükümetinin yerine getirdiği şey, kredi anlaşması ile 1943-44 yıllarında yapılacak krom ihracatı için koşulun yerine getirilmiş olduğunu kabul etmesiydi. Bu, Alman silah sanayiinin Ekim anlaşmasında kabul edilen 36 milyon RM'lik silahları, daha önce üzerinde anlaşmaya varıldığı gibi, 31 Mart 1943 tarihine kadar verebilme olanağından yoksun olması bakımından zorunlu görülmüştü. Türk hükümeti bu sürenin 31 Aralık 1943'e kadar uzatılmasına razı olduğunu bildirdi ve bu paranın büyük bir kısmının karşılığında da, daha önce tasarlanan birçok teslim mukaveleleri gerçekleşmediği için, tank, denizaltı motorları, periskop ve Türk silah fabrikaları ile sivil havacılık için donanım gibi en modern ve en yüksek değerde malzeme sipariş etti. Ancak Türk hükümetinin tip III hafif tank yerine daha çok tip IV ağır tank istemesi yüzünden kesin mukavele gecikti. Sonunda Alman tarafı, pek önemli kaygılar içinde bile olsa, bu istemi de kabul etti.[97]

31 Aralık 1942'de Clodius ile Hozar kredi anlaşmasını imzaladılar.[98] Anlaşmaya göre, Reich hükümeti, 1943 Şubatı ile Ağustosu arasında Türkiye'ye 100 milyon RM değerinde savaş malzemesi teslim edecek olan bir "Alman firmaları

[97] Bütün ayrıntılarına girilemeyen bu anlaşma için, DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68463, 68665, 68667/60, 68675/76 dosya ciltlerinde bulunan, alınıp verilmiş çok sayıdaki telgraflara bakılabilir.

[98] Bundan sonraki açıklamalar için bkz: "Kreditabkommen zwischen Deutschland und der Türkei", 41 Aralık 1942: aynı yerde, n° 68463, Bl. 105, ve Krecker, s. 264.

çalışma grubu'' kurulmasını ve bu gruba gerekli kredinin verilmesini sağlıyordu. Kredi, on yıl içinde Türk ürünleri verilerek ödenecekti. Verilecek malzemenin bu anlaşmaya ekli listesinde önemli maddeler olarak şunlar vardı:

60 5 cm'lik tanksavar topu 38;
265 ağır makineli tüfek 34;
32 tank, III tipi (5 cm'lik bir top ve iki makineli tüfekle donatılmış);
35 tank, IV tipi (7,5 cm'lik bir top ve iki makineli tüfekle donatılmış);
3 zırhlı komuta arabası;
1 ağır taşıt aracı onarım ve bakım atelyesi;
60 Fuke-Wulf 190 avcı uçağı.

Volga ve Kursk meydan savaşları arasındaki dönemde savaş yeni bir dönüm noktasına girdikten sonra, Türkiye'nin tarafsızlığı bile Kızıl Ordunun güçlü yumrukları altında geriye doğru kayan Alman Doğu cephesi için değeri biçilmez bir yardım sağladığı için, görüşmelerin başında çıkış noktası olan askerî politika koşulu, anlaşmanın yerine getirilmesinde de anlam bakımından geçerliğini korudu. Modern Alman silahları ile donatılan Türk ordusu, geriye doğru akın akın çekilen faşist orduların güney kanadı için bir siper meydana getirdi. Anlaşma ile Türk krom cevherinin 1943-44 yıllarında da Almanya'ya verilmesinin kesinlikle güvence altına alındığı buna eklenirse, kredi anlaşması gibi 1941 tarihli Ekim anlaşmasının da, Sovyetler Birliği'ne karşı yürütülen haince savaşın sürdürülmesi için Alman emperyalistlerinin bir aracı olarak rol oynadığı ortaya çıkıyor. Türk burjuvazisi bu savaşı maddesel bakımdan yürekten destekledi.

Anlaşma, 1943'te Türkiye'yi Hitler aleyhtarı ortaklık tarafında savaşa girmek üzere harekete getirmeye hazırlanan İngiliz hükümeti üzerinde özellikle moral etki yaptı. Hitler, Türkiye'ye uçak ve tank satınca —bu tanklar 1943'te Türklerin ulusal bayram gününde Ankara'da kordiplomatik önün-

de geçit yaptı[99]—, bunların kendisine karşı asla kullanılmayacağına elbette güvenebilirdi. 1943-1945 yılları bunun gerçekten böyle olduğunu gösterecekti.

3. ALMAN DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI VE TÜRK TURANCILARI

Alman emperyalistleri ve militaristleri Sovyetler Birliği üzerine baskın yaptıktan sonra, şoven "turancılık" hareketini savaş için kullanmaya ve aynı zamanda Türk hükümetini Sovyetler Birliği'ne karşı savaşa etkin olarak katılmaya yanaştırmak üzere bundan kaldıraç gibi yararlanmaya giriştiler. Bu arada, Alman faşist emperyalizmi ile Türk milliyetçiliğinin birbiriyle uyuşmayan yayılma çizgilerinin böyle bir politikayı yürütmeye ve turancılarla ya da Türk hükümeti ile işbirliği yapmaya ne ölçüde olanak verdiği sorusu ortaya çıkıyor.

Turancılık hareketinin oluşumuna ve niteliğine burada kısaca değinmek gerekiyor.[100] Kapitalizmin başlangıç dönemlerine paralel olarak 19. yüzyılın 60 yıllarında Osmanlı İmparatorluğunda burjuva milliyetçi-türkçü bir hareket oluştu. Ozan ve bilim adamı Ziya Gökalp (1875-1924), "Türkçülük" diye adlandırdığı bu Türk milliyetçiliğinin baş teorisyeniydi. Türk dilinin, edebiyatının, sanatının ve tarihinin yeniden canlandırılması, bir ulusal bilincin geliştirilmesi ve burjuva reformlar, onun başlıca konularıydı. Bunların gerçekleştirilmesi için ilk girişim 1908 Jön Türkler devriminde yapıldı. Bu devrimle "Birlik ve İlerleme" komitesi

[99] *Papen*, s. 353.

[100] Daha geniş bilgi için bkz: Tekin Alp (asıl adı M. Cohen), *Türkismus und Pantürkismus*, Weimar 1915; C. Brockelmann, *Das Nationalgefühl der Türken im Licht der Geschichte*, Halle/S. 1918; U. Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*, London 1950; Krecker, s. 205. — Türk tarih kaynaklarında turancılık için bkz: E. Werner, "Panturkismus und einige Tendenzen moderner türkischer Historiographie" *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 8/1965.

iktidara geldi. Ama "Türkçülüğün" anti-feodal eğiliminde, Türk halkının Arap-İran kültürü ile yabancılaşmadan ulusal kurtuluşu yolundaki savaşımda bulunan nesnel, ilerici özelliklerine karşılık, Gökalp'te, daha başlangıçtan bu yana bir gerici, şoven yön vardı. Gökalp, pangermanizm ve panislavizm gibi, tüm Türkçe konuşan halkların Osmanlı Türklerinin dil temeli üzerinde birleştirilmesini istiyordu. Bu temel üzerinde sonradan siyasal birleşme gerçekleşmeli, bu konuda Türkiye de, Prusya'nın rolünü oynamalıydı.

Türk boylarının efsaneleşmiş Orta Asya yurdu "Turan"a dayanılarak "turancılık" da denilen bu "pantürkizm" akımı, burjuva Türk milliyetçiliğinin gerici yanını meydana getiriyordu. Birinci Dünya Savaşında "Birlik ve İlerleme" komitesi üyelerinden meydana gelen Türk hükümetine, 1915'teki Ermeni kıyımı örneği gibi, ulusal azınlıkların yokedilmesi ve çarlık Rusyası'na karşı elegeçirme amaçları bakımından gerekli ideolojik gerekçeyi bu akım sağlamıştı. Komite, Türkiye'nin savaş ilân etmesinden bir gün sonra yayınladığı bir genelgede şöyle diyordu: "Halkımızın ve yurdumuzun ulusal ülküsü, bizi, tüm halkdaşlarımızın içinde bulunduğu ve birleştiği doğal bir imparatorluk sınırı sağlamak için Moskova düşmanını yok etmeye doğru itiyor."[101] Bu, ezilen bir ulusun değil, şoven askerlerin ve politikacıların önderliği altında *başka ulusları* ezmeye hazırlanan bir ulusun milliyetçiliğiydi.

Hanlar, çiftlik sahipleri, Türkmenistan, Özbekistan, Azerbaycan'ın, Kırım ve Volga Tatarlarının oluşmakta bulunan burjuva aydınları arasında da bazı turancılık yandaşları bulunduğuna göre, "halkdaşlar"dan sözedilemezdi. Bu halklar yüzyıllardır ekonomik, siyasal, kültürel ve dil bakımından Osmanlı İmparatorluğundan bağımsız geliştikleri için onlarda Türkiye ile birleşme, ya da dil akrabalığı temeli üze-

[101] Alıntı: G. Jaeschke, *Der Turanismus der Jungtürken*, Leipzig 1941, s. 12.

rinde bir birleşme için gerekli maddî ya da düşünsel taban yoktu. Turancılığın faşist yayıncısı Gotthard Jaeschke bile bu gerçekleri belirtmek zorunda kalmıştı.[102] Bolşevik Partisinden yayılan sosyalizm düşünceleri, Rusya'nın müslüman bölgelerinin köylüleri, işçileri ve aydınları arasında gittikçe çok sayıda yandaş buldu. Büyük Sosyalist Ekim Devriminin zaferi onlara toplumsal ve ulusal kurtuluşun yolunu açtı. Bu yüzden, tanınmış Alman oriyantalisti Carl Brockelmann, daha 1918'de turancılığın gelecek için olanaklarının pek az olduğu yargısına vardı ve Rusya'nın Türkçe konuşan halkları arasında "Rus devriminin görüşlerinin çok yaygın" olduğunu belirtti.[103]

Bizzat kendisi uçurumun kenarına gelmiş olan Enver Paşa'nın Türk hükümeti, turancı renklere bürünen elegeçirme planlarını gerçekleştirmeye girişmek için Alman müdahalesinden ve 1918 yılında genç Sovyet devletine karşı oluşan karşıdevrimci ayaklanmalardan yararlandı. Enver Paşa'nın planları, daha çok, Türk birliklerinin bir süre için işgal ettikleri Bakü petrol bölgesine yönelikti. Ama Osmanlı İmparatorluğunun yıkılması ve Kafkasya ile Orta Asya'da Sovyet devletinin kurulması, "Volga'dan Çin duvarına kadar Rusya'nın Türk halklarını Türkiye'nin siyasal önderliği altında biraraya getirme"[104] konusunda serüven ve büyüklük hastalığı ile dolu tüm planlara son verdi. Rusya'nın *tüm* halklarının işçi ve köylülerinin karşı-devrime ve müdahaleye karşı ortak savaşımı, sosyalizmin ortaklaşa kurulması çalışmaları, Sovyetler Birliği'nin eşit sosyalist halklar ailesini yarattı.[105]

Sovyetler Birliği'nin iç gelişmesi yanında Türkiye'de kemalist devrim de turancılıktan vazgeçme anlamına geliyor-

[102] Aynı yerde, s. 21, ayrıca Heyd, s. 127.

[103] Brockelmann, s. 22.

[104] Bu, Alman Dışişleri Bakanlığının turancılık konuları uzmanı Elçi Henting'in yaptığı turancılık tanımlamasıdır; DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61176, Bl. 172.

[105] Bkz: W. I. Lenin, "An die Genossen Kommunisten in Turkestan", *Werke*, c. 30, Berlin 1961, s. 122.

du. Birinci Dünya Savaşının emperyalist galip devletlerine karşı savaşımda, siyasal bağımsızlığın pekiştirilmesinde ve ekonomik bağımsızlığın kurulması çabalarında uzun bir süre için Türk milliyetçiliğinin ilerici eğilimi üstünlük kazandı.[106] Kemal Atatürk, tüm şoven örgütleri ve basın organlarını baskı altına aldı. Volga bölgesinden, Kırım'dan, Kafkasya ve Orta Asya'dan gelen, daha çok İstanbul ve Ankara'da yerleşmiş olan beyaz orducu sığınıklara her türlü Sovyet aleyhtarı siyasal etkinliği yasakladı. Bunların önderlerinin bir kısmı Türkiye'den çıkarıldı.

Ama Halk Partisinin gerici çevrelerinde, Enver Paşa'nın ailesinde ve bunların taraftarları arasında turancılığın şoven düşünce kalıtı, faşist ırk öğretisinin yeni dürtüsü ile, canlı kaldı. Türk ulusal burjuvazisinin iç ve dış politikada gerici bir yola girmesi ölçüsünde, turancı akımlar yeniden üst yüzeye çıktı.[107] Bayar hükümeti ve İnönü'nün Başkanlığı zamanında çıkarılan genel aflarla, örneğin Enver'in ailesi, 1932 ve 1938 yılları arasında Almanya'da yaşayan, en tanınmış turancılardan biri, Zeki Velidi Togan, sürgünden döndüler. Bunlar, aydınlar, özellikle öğrenci gençlik, devlet memurları ve subaylar arasında yeniden turancı görüşlerin propagandasını yapmaya başladılar.[108]

Bu arada faşist Almanların Rusya ve Doğu uzmanları, turancı düşüncelere elatmışlar ve Sovyetler Birliği'nin Türk kökenli halklar konusunda çeşitli çalışmaları yayınlamışlar-

[106] Turancılığın yıkılışı, yalnızca Kemal Atatürk'ün Sovyetler Birliği ile dostluk anlaşmasına dayanarak açıklanamaz. Böyle yapılırsa. onun yalnız dış baskı ile davrandığı sanısı uyandırılabilir. Bu görüşü savunanlar arasında, G. Jaeschke, "Der Turanismus und die kemalistische Türkei", *B itrage zur Arabistik, Semitistik und Islamwissenschaft,* Leipzig 1944. 4.499: Ch. W. Hostler, Türken und Sowjets, Frankfurt a. M./Berlin 1960. s. 203 vardır.

[107] Fransız Büyükelçisi Massigli, "Garip Savaş" sırasında Türkiye'de turancı görüşlerin yeniden tutunmaya başladığını bildirmişti (Geheimakten, s. 44). Bkz: V. Krilmskiy, "Pantürkisti-Faşistckaya agentura Tursii" *Bolşevik,* 10-11/1944.

[108] Bkz: Ch. W. Hostler, "Trends in Pan-Turanism". *Middle Eastern* Affairs, c. 3, 1952, s. 7; O. R. Türkkan, "The Turkish Press", aynı yerde, c. 1. 1950, s. 144.

dı.[109] Bununla ilgili olarak eski beyaz orducu sığınıklar ile sıkı ilişki halinde bulunuyorlardı. Sözü edilen uzmanlar, turancılığı Sovyet halklar ailesinin sağlamlığını yıkabilmek için elverişli bir patlayıcı madde olarak görüyorlardı.

Bu faşist ideologlar arasında Gotthard Jaeschke önde gelen bir yer alıyordu. Alman Dışişleri Bakanlığı ile sıkı bağları vardı ve 28 Kasım 1941'de Siyasal VII. Şubesinin Müdürü Elçilik Müsteşarı Dr. Melchers ile Elçi von Henting'e "Jön Türklerin Turancılığı" adlı incelemesinden iki kopya yolladı. Melchers ertesi gün kendisine teşekkür etti ve bu incelemenin "şu anda kendileri için büyük değer taşıdığını" belirtti.[110] Turancılığın öteki Alman savunucuları Sovyetler Birliği'ne yapılan baskından sonra doğrudan doğruya faşist devlet örgütü içinde çalışıyorlardı. Gerhard von Mende, Rosenberg'in Doğu Bakanlığında Sovyetler Birliği'nin Türk dili konuşan bölgelerinden gelen sığınıklardan sorumluydu. Benzing, arasıra Dışişleri Bakanlığında ve Doğu Bakanlığında çalışıyordu. Reiner Olzscha, aynı konuda SS'ler içinde etkinlik gösteriyordu, Bu "bilginler", çalışmaları ile tüm dünyada iyi tanınmış Alman Doğu bilimleri alanında onur kazanmadılar. Eğitim Bakanlığı Müşteşarı Ritterbusch, 1942 sonbaharında Berlin oriyantalistler toplantısında Alman emperyalistleri için Doğu bilimlerinin önemi üzerinde şunları söylerken onlara dayanmış olabilirdi: "Bu dalın politika ve savaş yönetimi için pratik önemi, güncellikle ilişkisi arttıkça büyümektedir. Bu değerini, Alman halkının şimdiki yaşam savaşımında çok yanlı olarak göstermiştir."[111]

[109] G. V. Mende, *Der nationale Kampf der Russlandtürken*, Berlin 1936; R. Olzscha, G. Cleinow, Turkestan, Leipzig 1942 (metin 1938'de hazırlanmıştı), J. v. Benzing, "Das turkestanische Volk im Kampf um seine Selbstaendigkeit", *Die Welt des Islams*, Bd. 19/1937, ve Jaeschke'nin bu kitapta belirtilen çalışmaları.

[110] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61174, Bl. 236. — Jaeschke'nin incelemesi de bu dosyaların içine iliştirilmişti. Bunun yanında, Dışişleri Bakanlığının da ilişki halinde bulunduğu Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın adının altı çizilmiştir. Alman Dışişleri Bakanlığı, kuryeleri ile, Jaeschke'nin mektuplarını Ankara ve İstanbul'a yolluyordu.

Sovyetler Birliği'nde Alman işgal politikasının genel çizgisi, nüfusun kökünü kazımak ya da çalışan köle durumuna indirmek, ülkeyi ekonomik bakımdan rasgele sömürmek ve siyasal bakımdan Reich komiserlikleri halinde parçalamak, ya da Alman topraklarına katmaktı. Bu nokta, Rosenberg'in çeşitli notlarından, Hitler'in Rosenberg, Lammers ve Göring ile yaptığı 16 Temmuz 1941 tarihli görüşmeden ortaya çıkıyor. Bununla ilgili olarak Hitler, Kırım, Bakü petrol bölgesi ile Volga bölgesinin Alman askerî sömürgeleri olmasını istedi. Oysa Türk turancılarının aç gözlerini en çok yönelttiği bölgeler de bunlardı. Bu yüzden Hitler 9 Mayıs 1942'de, bu bölgede Türkiye'ye bir şey söz vermenin yanlış olduğunu anlattı.[112] Böyle bir şey, devlet tekelcisi Alman emperyalizminin özüne de uygun değildi. Çünkü IG-Farben, Kafkas petrolü için hak öne sürdüğünü daha önce bildirmişti. Mart 1941'de, Göring'in direktifi ile 99 yıl için Sovyetler Birliği toprakları üzerindeki tüm petrol kaynaklarının işletilmesi tekelini alan "Kontinentale Öl-AG" adlı şirket kurulmuştu. Şirketin denetim kurulunda General Thomas, İktisat Bakanı Funk ve IG-Farben'den Hainrich Bütefisch vardı. "Büro NW 7", "Kafkasya'da petrol ve doğal gaz" konusundaki incelemelerini 29 Nisan 1942'de tamamladı ve 8 Temmuzda da bunları bölgenin geri kalan yeraltı kaynaklarına yöneltti.[113] Alman emperyalistlerini Orta Asya'nın pamuğu da çekiyordu. Ama İtalyan tekelleri, özellikle ticaret ve gemicilik çevreleri, bunların siyasal temsilcileri, kollarını Kafkas bölgesine doğru uzatmışlardı. Bunlar Gürcü ve Ermeni sığınıkların önderleri ile bağlantı kurdular. Bu önderler, Türkiye'nin tutkularına karşı siper olarak Gürcistan ve Ermenistan üzerinde İtalyan mandasını uygun görmüşlerdi.[114]

[111] P. v. Ritterbuch, 1942 güzünde Berlin Oriyantalistler Kongresini açış konuşması: *Der Orient in deutscher Forschung*, Leipzig 1944, s. 2.

[112] IMG Bd. 26, s. 548, 610; Bd. 38, s. 86; Picker, s. 81. Ayrıca bkz: A. Dallin, *Deutsche Herrschaft in Russland 1941-1945*, Düsseldorf 1958, s. 63.

[113] ZWL, Vowi-Akten, nº 4635 ve 4652; Dallin, s. 254.

Papen 25 Temmuz 1941'de Ribbentrop'a, "etkili Türklerin", Alman başarıları ile birlikte, Sovyetler Birliği'nde turancılık hareketinin otomatik olarak gelişeceği görüşünde olduklarını bildirdi.[115] Bu arada, beyaz orducu sığınıklar ile turancılığın Türk temsilcileri, Stalin'in çevresindeki kişisel putlaştırmanın sonucu olarak, Sovyetler Birliği'nin milliyetler politikasında yapılan yanlışların etkili olabileceği üzerinde duruyorlardı. Büyük Vatan Savaşının gösterdiği gibi, böyle düşüncelerin çoğunluğu bir temele dayanmıyordu. Stalin'in yanlışlarına karşın, sosyalist toplum düzeni ve tüm birlik cumhuriyetleri emekçilerinin toplumsal bilinci güçlendi. Alman Dışişleri Bakanlığının gerçekçi diplomatları da, turancıların iyimserliğine karşı şüphe gösteriyorlardı. Büyükelçi von der Schulenburg ile Büyükelçilik Müsteşarı Hilger bu konuda şöyle diyorlardı: "Alman başarılarının etkisi altında Sovyetler Birliği'nde panturanist hareketin kendiliğinden meydana geleceği kabul edilemez. Çünkü bunun için gerekli koşullar yoktur. Sovyetler Birliği'ndeki müslüman halkın geniş yığınlarında panturanist görüş, hiç bir doğal propaganda gücüne sahip olamaz."[116]

Ancak böyle sesleri duyan yoktu. Müsteşar Woermann, 28 Haziran 1941'de, Reich Dışişleri Bakanlığında bir "Rusya komitesi" kurdu, Komitede Elçi von Hentig, "Güney-Doğu Rus halklarının (Kafkas halkları, Kırgızlar, Tatarlar vb.) sorunlarından" sorumlu olacaktı. Bunun dışında Hentig, 10 Ekim 1941'de, Nuri Killigil (çoğunlukla eski adı ile Nuri Paşa diye anılır) ve turancılık hareketi için irtibat memuru seçildi. Bu görevler için kendisinin yerini Şubat-Mart 1942'de Elçi von Tippelskirch aldı; ama Hentig, Dışişleri Bakanlığına, önde gelen turancılarla temasları konusunda raporlar göndermeyi sürdürdü. Bu alanda Alman diplomatlarının et-

[114] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61174, Bl. n° 61175, Bl. 187, 203.
[115] Aynı yerde, n° 61174, Bl. 24, 27, 65.
[116] Aynı yerde, Bl. 27.

kinliğinin, Batı Alman tarih yazarları tarafından çoğunlukla görmezlikten gelinmesi ilginçtir.[117]

Hentig'in çeşitli yazılarda ve çalışma raporlarında yer alan görüşleri, Alman turancılık anlayışının tüm çıkmazını gösterir. Bu anlayışın tüm içeriği, Alman tekellerinin efendilerinin kâr ve elegeçirme çabasıydı. Çünkü "Bakü'nün, ayrıca da Maykop ve Grosni'nin petrol kaynaklarını bir ölçüde yeniden işletilecek durumda elegeçirmek için tek olanak, Ruslara yabancı ya da düşman öğelerle yerinde işbirliği yapmaktır."[118] Ama Hentig'in de sık sık açığa vurmak zorunda kaldığı gibi, böyle öğeler Sovyetler Birliği içinde bulunmadığından, bu ülkenin içine doğru yöneltilmiş yoğun bir propaganda çalışması ile "Rusluğa düşman bu güçleri yeniden ortaya koymayı, kazanmayı ve kullanmayı" kendisine görev edindi.[119] Woermann, Hentig'in bu konudaki düşüncelerini bir tümcede şöyle özetliyordu: "Bugünkü Sovyetler Birliği'nin Türk kökenli halkının büyük çoğunluğunda panturancı

[117] Aynı yerde, Bl. 11, 80; n° 61175, Bl. 14; W. O. v. Hentig, "Bis zum Botschafter auch der Bundesrepublik" *Frankfurter Hefte*, 3/1955, kısım 3: *Im auswaertigen Dienst waehrend des Dritten Reiches*, s. 196. Ama Hentig, "Rusya komitesinde"ki çalışması ve turancılık sorunları görevlisi olarak etkinliği konusunda hiç bir şey söylemez. Kitap biçiminde yayınlanan anılarında da susar: *aynı yazar, Mein Leben eine Dienstreise*, Göttingen 1963, s. 349. — Papen'in anlattıklarını sert bir eleştiriden geçiren *Krecker*, Federal Almanya'nın Endonezya Büyükelçiliğini yapan Hentig'in etkinliğini ise kısa bir tümce ile geçiştirir. (s. 213), Melchers'den hiç sözetmez. Bugün Batı Almanya'da yeniden yazı yaşamına giren Jaeschke ve Mende'nin vaktiyle oynadıkları rol üzerinde susar ve hatta, bugün Federal Almanya hizmet nişanını taşıyan, vaktiyle Rosenberg'in Doğu Bakanlığında çalışan Bräutagam'ın Almanya'nın Doğu politikasına "damgasını vurduğunu" öne sürer (s. 218). Ancak bunun için verilen alıntı böyle bir şeyi tanıtlamıyor. — Hentig'in Potsdam'daki turancılık dosyalarındaki raporları yaptığı çalışmaları somut olarak gösteriyor: Turancılık, 4 Kasım 1941, n° 61174, Bl. 119 (Woermann, Ribbentrop için hazırladığı 5 Kasım 1941 tarihli, Önasya sorunları üzerindeki notu için bu raporu değerlendirdi, ayrıca raporu da yazıya ekledi, aynı yerde, n° 61174, Bl. 124); Weizsaecker için hazırlanan 18 Kasım 1941 tarihli yazı, aynı yerde, n° 61174, Bl. 171; Woermann için 23 Kasım 1941 tarihli not, aynı yerde, Bl. 185; turancılık konusu üzerindeki 20 Ocak 1942 tarihli çalışma raporu, aynı yerde, n° 61175, Bl. 12; 25 Şubat tarihli turancılık konusunda rapor, aynı yerde, Bl. 164.

[118] Aynı yerde, n° 61174, Bl. 185

[119] Aynı yerde, Bl. 120.

bir duygu yoktur; bundan böyle uyandırılmalı ya da bu duyguyu bulup çıkarmalıdır."[120] Aynı zamanda Berlin, Paris ve Türkiye'de yaşayan sığınıklarla bağlar kurulmasını istiyordu.

Woermann, Türkiye'deki turancı politikacıların Sovyetler Birliği'ndeki Türk halklarla ilişkilerini güçlendirmesi amacıyla, onlarla bağlantı kurdu. Ama bununla ilgili olarak Türkiye'nin, Alman emperyalistleriyle onlar tarafından araç diye düşünülen Türk halkları arasına aracı olarak girmesinden mutlaka kaçınılmalıydı. Bu konuda örneğin Doğu Bakanlığında başkonsolos Bräutigam, 12 Kasım 1941'de Woermann'a şöyle dedi: "Alman yönetiminin kurulmasından sonra Türklerin gizli isteklerinin, özellikle Batum ve Bakü'ye yönelmiş istekler niteliğinde, panturancı bayrak altına gizlenerek Kafkasya'da bir çeşit yan tehlike haline gelmesi, hiç de istenilir bir şey olamaz." Hentig bunun üzerine şunu öne sürdü: "Türkiye'de bazı tutkular uyandırılmasını Dışişleri Bakanlığı da asla istememektedir."[121] Hitler ile Rosenberg, Kafkasya'da Almanların gelecekteki durumu bakımından turancılık hareketini bir tehlike olarak bile görüyorlardı.[122] Hentig, daha 27 Haziran 1941'de sığınıkların planlarını Türkiye'nin yardımı ile gerçekleştirmek istemelerini bir "yanlış" diye görmüştü; çünkü: "Türkiye'nin Kafkasya'da olduğu gibi, Turan olarak sahip çıktığı bölgede de kendi çıkarları vardı." Kısacası, tüm faşist Reich Dışişleri Bakanlığının benimsediği bu anlayış, aldatılmış aldatıcılardan başka bir şey olmayan turancılar karşısında çifte bir oyundan başka bir şey değildi.

Dışişleri Bakanlığında ve Rosenberg'in Doğu Bakanlığında turancılığın ele alınması sonucu, bu faşist makamlardan hangisinin asıl sorumlu olduğu sorusu ortaya çıktı. Nazi hiyerarşisi içinde yıldızı sönmeye başlayan Ribbentrop, Dış-

[120] Aynı yerde, n° 61179, Bl. 115.
[121] Aynı yerde 61174, Bl. 165, 171.
[122] IMG, c. 27, s. 272, 289.

işleri Bakanlığının yetki alanına girdiğini söylediği turancılık konusunun yardımı ile, başlangıçtan bu yana yetkilerine karşı çıktığı, Rosenberg'in Bakanlığına karşı yeniden güç kazanmaya çalışıyordu. Bu yüzden, Bakanlığının turancılık çalışmalarının gerekliliği için elinde kanıtlar bulundurmak amacı ile sık sık çalışma raporları istiyordu. Kendi memurları, Doğu Bakanlığının temsilcileri ile görüşmeler yapıyor, böylece iki taraflı yetkilerin saptanmasına çalışılıyordu. İki bakanlık arasındaki görüş ayrılıkları, asıl elegeçirme hedeflerine zarar vermeksizin turancılığı desteklemenin hangi ölçüde yararlı olduğu sorusu üzerinde toplanıyordu. Doğu Bakanlığında Gürcü sığınıkların önderliği altında bir Kafkas bölgesi yeğ tutuluyordu.[123] Hitler'in 16 Temmuz 1941 ve 8 Mayıs 1942 tarihli kararları ile turancılık konusu, "Rus bölgesinin" iç düzenlemesini ilgilendirdiği ölçüde Rosenberg Bakanlığına verilmişti. Buna karşılık Dışişleri Bakanlığı, çalışmalarını, sürgünde ve Türkiye'de bulunan turancı politikacılarla bağlar kurmaya yöneltmişti.

Alman emperyalistlerini Türk turancıları ile bağlantılı yapan bu ilişkiler ne türdendi? Papen, "Türkiye'nin geniş ve etkili çevrelerinin" Sovyetler Birliği'ne karşı savaşın geliştiği ölçüde "Rus imparatorluğunun gelecekteki siyasal biçimleşmesi sorunu ile" uğraştıklarını 25 Temmuz ve 5 Ağustos 1941'de Ankara'dan bildirdi. Bakü petrol yatakları ile birlikte Azerbaycan'ın (İran'daki bölümü de) Türkiye'ye bağlanması için propaganda yapmak üzere İstanbul'da bir komisyon kurulduğunu belirtti. Ona göre, bu grubun önderi İstanbul Milletvekili Şükrü Yenibahçe, en tanınmış temsilcileri ise, 1918'de Azerbaycan'a karşı girişilen Türk saldırısına ko-

[123] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61174, Bl. 162, 173, 305; n° 61175, Bl. 150, 230; ayrıca bkz: Dallin, s. 247. — Dallin, yeni bir Sovyet aleyhtarı "Doğu politikası" için taban bulma çabası içinde. Alman faşist yönetim organlarında çeşitli akımlar olduğunu belirtir. Ama bu türlü görüş ayrılıkları bulunduğu ve bunların şimdiye kadar marksist araştırma çerçevesinde pek az dikkate alındığı hiç kuşku götürmüyor.

mutan olarak katılan Enver Paşa'nın kardeşi ve "varlıklı fabrikatör" Nuri Paşa, tanınmış turancı Zeki Velidi Togan ve Kırım Tatar sığınıklarının temsilcisi Ahmet Cafer'di.[124] Togan ile öğrencisi ve en tanınmış turancı dergi *Bozkurt*'un sahibi Oğuz Türkkan, daha başka birçok turancı, Türk gençliğini Sovyetler Birliği'ne karşı savaşa hazırlamak için 1941 ile 1944 yılları arasında —Alman gizli servisinin parası ile ve Alman faşizminin üslubu içinde— sınırsız bir şoven propagandası yürüttüler. Bütün bunlar, Türk hükümetinin gözyumması ile oldu.

Ancak Türk turancılarının hedefleri ile Alman süngüsünün yardımıyla Kafkasya'da feodal burjuva egemenliklerini yeniden kurabileceklerini uman Gürcü ve Ermeni sığınık önderlerin hedeflerinin çeliştiği daha başlangıçtan beri ortadaydı.[125] Dışişleri Bakanlığının turancılık dosyalarından ortaya çıktığına göre,[126] gizli servis ile Alman askerî gizli servisi, 22 Haziran 1941'den çok önceleri Taşnak partisinin Ermeni sığınıkları ile, Emin Resulzade ve onun Azerbaycan "Müsavat" partisinin kalıntıları ile, ayrıca Gürcü sığınık Sait Şamil ile bağıntı kurmuştu. Alman faşistleri, turancılar gibi halkının davasına ihanet eden bu insanları, isteklerini bir gün yerine getirmeyi uzaktan yakından hiç düşünmeksizin, Kafkas bölgesinde yalnızca kendi elegeçirme politikası için kullanmak istiyordu.

Türkçe konuşan sığınıklar arasından çeşitli ne idüğü belirsiz "hanlar", Alman Dışişleri Bakanlığına başvurdular ve Alman birlikleri Türkistan bölgelerine ulaşır ulaşmaz, aşiret

[124] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61174, Bl. 24, 31.

[125] Aynı yerde, Bl. 75.

[126] Bkz: Şu iki turancılık cildi: DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61174 ve 61175. Oldukça zengin sığınıklar ve dönekler edebiyatında, kolayca anlaşılabileceği gibi, sürgün yaşamı, gerçek, çok önemsiz anlamından öte büyütülmüş ve yanlış gösterilmiştir. Örneğin bkz: Dallin ve Kırımal'ın kitapları. E. Kırımal, *Der nationale Kampf der Krimtürken*, Emsdetten 1952, s. XVI'daki önsözde, bu Kırım Tatarı, Kırımer sığınıkları "batıya" ve "batı demokrasisine" müttefik olarak sunarken, öte yandan da kendisi ve fikir arkadaşları, İkinci Dünya Savaşında, Hitler'in hizmetine girer.

egemenliklerini yeniden kurmak istediler. Sığınıklar kendi aralarında yalnız bir noktada, Sovyetler Birliği'nin Türk dili konuşulan bölgelerinde vasiliği yüklenme hakkının Türkiye'ye verilmemesi konusunda, birleşiyorlardı. Örneğin birleşmiş bir "Turan" için çalışan, Alman Dışişleri Bakanlığında dönek "profesör" İdris tarafından temsil edilen bir grup vardı. İdris'e kızan ve onu "ayrılıkçı" diye adlandıran başka bir grup, Azerbaycan, Türkistan, Volga-Ural, Başkırıstan ve Kırım gibi özerk devletler kurulmasını istiyordu.

Alman savaş yönetimi için turancılıktan yararlanma konusunda somut önlemler, temelde Papen'in görüşlerine uygun düşüyordu. Papen bu konuda şunları önermişti:

1° "Rus imparatorluğunun yeniden düzenlenmesinde çıkarların ortaklılığını ortaya koyan, özveride bulunmadan ürün alınamayacağına dikkati çekecek" bir Alman basın ve radyo kampanyası açılması;

2° "Doğudaki savaş meydanlarında elegeçen Türk kökenli ve müslüman tutsakların ... ayrı bir kampa" konması, burada kendilerini "uygun görülen kişilerin aydınlatması ve onlara ders vermesi". Bunlar inançlı kişiler olarak Türkiye üzerinden eski yurtlarına geri gönderilecekler ya da "özel görev verilerek uçakla indirileceklerdi."[127] Türk turancıları ve sığınıklar, savaş tutsakları kamplarındaki herkesi, ordu ve SS birlikleri tarafından meydana getirilen Kafkas, Tatar ve Türkmen birliklerine girmeye çağırdılar.

Papen, Ribbentrop'un onayı ile Nuri Paşa'nın Berlin'e bir gezi yapmasını sağladı. Burada kendisi 10, 11, 18 ve 25 Eylül 1941 günlerinde Müsteşar Weizsaecker ve Müsteşar Yardımcısı Woermann ile uzun görüşmeler yaptı. Müsteşar ve yardımcısı bu görüşmeleri Ribbentrop'a aktardılar. Nuri, Berlin'deki Türkiye Büyükelçiliği ile bağlantı da kurdu.

[127] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61174, Bl. 24. — Kafkasya'da sabotajlar düzenleme konusunda Alman Başkomutanlığının boşa giden çabaları için bkz: B. Watzdorf, A. Carisius, A. Voerster, *Getarnt, entdeekt und aufgerieben*, Berlin 1961, s. 74.

Başbakan Saydam'ın da bu geziden bilgisi vardı.

Nuri, faşist diplomatlar karşısında Türklerin saldırı hedeflerini fazlasıyla açığa vurmamak için şöyle konuştu: "Panturancı hareket, bugünkü Türkiye'nin bölgeleri dışında bulunan Türk halkları için *özerk devletler* kurmak istiyor. O halde bu bölgeler, bazı sınır düzeltmeleri dışında, *Türkiye topraklarına katılmayacak,* ama belki de *siyasal yönlerini Türkiye'ye göre saptayacaklar.*"[128] Nuri, Türkiye'nin saptayacağı "siyasal yön" perdesi altında şu bölgeleri istiyordu: Azerbaycan, Dağıstan, Kırım, başkent Kazan ile birlikte Volga ve Ural arasındaki bölge, tüm Sovyet ve Çin Türkistan'ı, yani Orta Asya ve Sinkyang ile İran'ın kuzey batı kısmı. Bunlara Musul ve Kerkük bölgesini, Suriye'nin bir dar kuşağını da ekledi. Bunlar için "belli sınır düzeltmeleri" kavramını kullanıyordu.

Nuri Paşa, ordunun geniş çevrelerinin bu toprak katma hedeflerinden yana çıktığını, zamanı geldiğinde bu hedefleri Almanya ile birlikte gerçekleştirmeye hazır bir hükümetin de iş başına geçeceğini söyledi.

Ama Nuri'nin görüşmelerde bulunduğu Alman emperyalizmi temsilcileri, geniş planları için kendisine pek cesaret vermediler. Yalnızca Weizsaecker'den, "Türkiye'nin çaba gösterdiği her alanda ... daha baştan Almanların alkışını mutlaka duyacağı" yollu genel bir söz alabildi. Alman emperyalistleri, Woermann'ın raporundan da anlaşıldığı gibi, taktik nedenler dolayısıyla turancılık hareketini destekliyorlardı; çünkü: "Şu andaki ilgiye gelince; Türkiye'nin panturancı düşünceleri ancak Almanya ile ittifak ilişkisi içinde gerçekleştirebileceği, bu yüzden de panturancı yönelim içindeki bir Türkiye'nin zorunlu olarak Alman yanlısı bir Türkiye olmak zorunda bulunduğu açıktır."[129] Woermann'a gö-

[128] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61174, Bl. 62. Belirtmeler kurşunkalemle yapılmış ve büyük bir olasılıkla Ribbentrop'un elinden çıkmış. Bu not Ribbentrop'a verilmişti. Kendisi direktifini de bunun üzerine elle yazmış.

[129] Aynı yerde, Bl. 49, 64.

re, "Türkiye'nin suyunda gidecek Türk kökenli halkların devletlerinin" kurulmasına ancak Hazar denizinin öte yanındaki bölgede izin verilebilirdi. Bu devletler ilerde Hindistan'a yapılacak bir saldırı için üs olarak kullanılabilirdi. Nuri'nin bütün öteki görüşlerini, özellikle Kafkas ve İran petrollerine ilişkin olanları Woermann kesinlikle kabul etmedi, çünkü bunlar Alman tekellerinin elegeçirme isteklerine ters düşüyordu. Bundan dolayı Ribbentrop da, faşist politikanın ve savaş yönetiminin gerektirdiği ölçüde Nuri Paşa'yı desteklemek istiyordu. Nuri'nin Alman makamlarına Kafkasya'yı ilgilendiren bütün konular üzerinde danışmanlık yaparak yararlı olacağı önerisi de bu yüzden kabul edildi. Ribbentrop, Nuri Paşa'nın Dışişleri Bakanlığına katılmasını ve onun için bir irtibat memuru atanmasını buyurdu. Ayrıca Papen de, Nuri Paşa'nın turancılık çalışmalarını Sovyetler Birliği'ndeki Alman savaş yönetimini ve işgal politikasını destekleme alanına kadar yayması halinde, Türk hükümetinin buna gözyumacağının beklenip beklenmeyeceğini bildirecekti. Papen bunu kabul etti.[130]

Woermann, Nuri'nin hayal kırıklığını azaltmak için, elçilik danışmanı Melchers'in hareketinden önce kendisiyle bir kez daha konuşmasını istedi. Böylece Nuri, başka türlü bağlantılara girişmeye gerek kalmaksızın Alman emperyalistlerine güvenini yitirmemeliydi.

Türk turancılarının başka bir elçisi olarak da, Doğu cephesine yaptığı gezi dolayısıyla başka bir yerde sözünü ettiğimiz General Hüsnü Erkilet etkinlik gösteriyordu. Erkilet, Sovyetler Birliği'ne yapılan saldırıdan hemen sonra Papen'e başvurarak turancılık, alanında kendisine görev verilmesini istedi. Hentig ile birlikte Doğu cephesine yaptığı geziler sırasında, Alman-Türk işbirliği ile kurulacak büyük bir Turan imparatorluğuna ilişkin amaçlarını açıkladı. Hentig-Erkilet ilişkisinin sonucu, turancı çevrelerin iki güvenilir adamının

[130] Aynı yerde, Bl. 68, 101.

faşist birlikler tarafından işgal edilen Doğu Avrupa bölgelerine yollanması oldu. 3 Aralık 1941'de Hentig'le buluşan iki Kırım Tatarı sığınık, Müstecip Ülküsal ve Edige Kırımal, Alman yönetimi bölgesinde bulunan Tatarlar arasında turancı görüşleri yayarak, Alman işgal politikasını destekleme görevi aldılar. Bu amaçla Romanya'da ve Litvanya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde bulunan Tatar topluluklarını ziyaret ettiler.[131] Berlin'de adı belirtilmeyen başka turancı temsilcileri, Türk ve sığınıklar çevrelerinden İstanbul'da etkinlik gösteren turancılar konusunda emekli Büyükelçi Nadolny'ye bilgi verdiler ve Türklerin istekleri üzerinde genel olarak Nuri Paşa gibi sözler ettiler. Ayrıca karşı-devrimci Kırım Tatar sığınıklarının istekleri üzerine bir muhtıra verdiler. Nadolny, aldığı bilgileri ve muhtırayı Hentig'e iletti. Nuri Paşa'nın, öteki turancıların, hatta Türk hükümeti temsilcilerinin, bu isteklerin yerine getirilmesi ve hiç değilse kendilerine yerel yönetim özerkliği verilmesi önerileri, Türklerin toprak istekleri uğruna yollarından dönmeye istekli olmayan Alman militaristlerinin kaba sömürü ve yoketme politikası yüzünden gerçekleşmedi.[132]

Erkilet'in iki elçisi Almanya'ya kolayca girebildiği halde, savaştan önce ve savaş sırasında İngiltere ve Fransa'dan yana çıkan sığınıkların, örneğin Ermeni sığınıkların başı Haydar Bammate'nin Almanya'ya girmesine Dışişleri Bakanlığı izin vermedi.

1942 yazında faşist diplomatlarla Türkiye'nin turancı çevrelerinin temsilcileri arasında bir kez daha görüşmeler

[131] Aynı yerde, Bl. 182, 240; n° 61175, Bl. 12, 124, 126, 174. Bunlar arasında Kırımal'ın da çalışma raporu var. Kırımal, savaştan sonra Batı Almanya'ya sığındı.

[132] Elçilik danışmanı Dittmann, 5 Ağustos 1942 tarihli yazısında, Kırım Tatarlarına yönetim özerkliği verilmemesinin daha önce kararlaştırıldığını belirtiyor (DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61175, Bl. 230. — Kırımal da aldatılmış bir aldatıcı olarak kaldı ve sonradan öfkesini açığa vurdu (*Kırımal*, s. 306, 314, 316); üçüncü dönemde daha akıllıca bir Doğu politikası güdülmesi için Bonn tipi Alman emperyalistlerine ve militaristlerine öğütler verdi.

yapıldı. 4 Mart 1941'de Nuri Paşa, İstanbul'daki Alman Başkonsolosu Seiler'e, görüşlerini anlatmak için bir kez daha Berlin'e gitmek niyetinde olduğunu bildirmişti. Haziran 1942'de Nuri, isteklerini azalttı ve kendisini yalnızca, Sovyetler Birliği'nin müslüman bölgelerinde "Türkiye'nin kültürel etkide bulunmasının" ve Kırım ile Kafkasya'nın "bağımsızlığının" ilgilendirdiğini açıkladı. Eğer Almanya bu konuda Türkiye'ye olumlu davranırsa, bunun zorunlu olarak "Alman ve Türk uluslarının işbirliğine götürmesi" beklenmeliydi. Nuri, fabrikasındaki işçilerin Sovyetler Birliği'nde sabotaj eylemlerine girebileceğini bile söyledi.[133] Erkilet de 24 Temmuz 1942'de Papen'in karşısında bu yolda bir çıkış yapmıştı. Ama Alman emperyalistleri ve militaristleri, kendileri için Kafkas ganimetinin elegeçmek üzere olduğu bir anda, bu ganimetin ilerde paylaşılmasına ilişkin sözler vermeyi uygun görmediler. Üstelik Türk hükümeti de şimdilik turancılığı uygun gören resmî bir açıklama yapmamış, Sovyetler Birliği'ne karşı savaşa dolaysız olarak katılmaya istekli olmamıştı.

Dışişleri Bakanlığı, Türk hükümeti içinde de güçlü şoven akımların bulunduğunu, Sovyetler Birliği üzerine yapılan saldırı ile bunların yeni bir dürtü kazandığını biliyordu. Sovyetler Birliği'nin savaş alanlarında kesin sonuca ilişkin hiç bir belirti görülmediği için Türk hükümeti, toprak istemlerini kamuoyunun önüne getirmekten çekiniyordu. Türk hükümeti, görünüşte, turancılığı kesinlikle reddeden Kemal Atatürk çizgisini hâlâ izliyordu. Zeki Velidi Togan'ın çabasına karşın çevresindeki etkin turancılarla bağlantı kurmaktan da kaçınıyordu. Ama öte yandan hükümet, turancıların propagandasına açıkça gözyumuyordu.

Bununla birlikte Türkiye'nin egemen çevreleri, Sovyetler Birliği'nin çöküşü halinde pantürkist düşünceleri gerçekleştirebilmek için önlemler alıyordu. Alman askerî gizli servi-

[133] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61175, Bl. 215.

sinin aracıları ve ajanları yolu ile Alman Dışişleri Bakanlığı, kulislerin ardında bir turancı komitesinin bulunduğunu öğrendi. Komitede birçok milletvekili, ayrıca Dışişleri Bakanı Saraçoğlu ve Türkiye'nin Kâbil Büyükelçisi Memduh Şevket de vardı. Ankara hükümet çevrelerinin hedefi, Kafkasya'da ve Orta Asya'da "tampon devletlerin" kurulmasıydı.[134] Saraçoğlu Eylül 1941'de Kırım Tatarı ve Azerbaycan sığınıkların önderleriyle görüşmeler yaptı, Papen'e, Türk hükümetinin, Türk gençliğinin milliyetçi baskısını tamamıyla dikkate alacağını söyledi.[135]

Türkiye Büyükelçisi Gerede ile Harp Akademisi Müdürü General Ali Fuat Erden, Alman emperyalistlerinin tutumunu araştırmak üzere Berlin'de memurlarla ve ayrıca Papen'le yaptıkları resmî görüşmelerde Saraçoğlu'nun tampon devletler görüşünü anlattılar. Bu temaslarda Berlin Büyükelçiliği önemli bir rol oynadı. Özel olarak turancılık konusunun ele alınması işi emekli Büyükelçilik Müsteşarı Alkend ile Ticaret Ataşesi Dr. Alkın'a verildi. Büyükelçi Gerede için Hentig şunları bildirdi: "Büyükelçi de iki kişi arasında konuşulurken yakınlığını ve onayını söylüyor ve her zaman da, henüz açıkça bunun savunmasını yapamayacağını ekliyor. Ama kendisi kişisel olarak, hareketin resmî bakımdan en başta gelen önderi, Bükreş Elçisi (Hamdi Suphi *—yazarın notu)* ile bağlantı kurmamızı ve turancılık hareketinin tanınmış önderlerinin Almanya'yı ziyaretlerini sağlayacağını söyleyecek kadar ileri gidiyor."[136] Alkend 11 Kasım 1941'de, öteden beri turancılıkla uğraşan hükümetin, Alman makamları ile bağlar kurulmasını özel çevrelere bıraktığını

[134] Aynı yerde, n° 61173, Bl. 146; n° 61174, Bl. 12, 32; n° 61175, Bl. 4. — Türk hükümeti içindeki turancı eğilimlere ilişkin değinmeler *Dallin*'de (s. 244) de var, ama kendisi Saraçoğlu ile Numan'ın açıklamalarını önemsiz göstermeye çalışır; Lenczowski de buna değinir, s. 142; Kılıç s. 94'de bunu belirtir. Vere-Hodge (s. 148) ve Hostler (*Türken und Sowjets*, s. 206). Sovyetler'in dosya yayınlarına dayanarak, bu konuda gerçeğe daha çok yaklaşırlar.

[135] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61174, Bl. 52.

[136] Aynı yerde, n° 61175, Bl. 169.

Hentig'e bildirdi. Bu arada, Suphi'nin Devlet Başkanı İnönü ile sıkı ilişkileri olduğunu ve Hentig ile özel görüşmeye hazır bulunduğunu söyledi. Anlaşıldığına göre, bu görüşme gerçekleşmedi. Almanya'nın, "bolşevizme karşı savaşımla yetinmemesi" gerektiği, "Rusya'ya karşı ulusal blok olarak savaşmak" zorunda olduğu konusunda Alkend'in Hentig'e verdiği öğüt, Türk hükümetinin tutumu bakımından bana önemli görünüyor. Alkend'in sözleri şöyle aktarılıyor: "Onun için bizim tarafımızdan seçilecek politik çizgi yönünden önemli olan, belki de Führer'in sözünü ettiği (Erden ve Erkilet ile görüşürken —*yazarın notu*) Rusya'nın bazı kısımlarının yok edilmesinden çok, buralarda yeniden ulusal uyanış. Bunda baş rolün Türklüğe düştüğünü söylüyor."[137] Bu, Saraçoğlu'nun 1942 yazında savunduğu görüşten başka bir şey değildi.

Bu konularda Hentig ve Papen ile ilişki halinde bulunan, Berlin Büyükelçiliği dışında, Türk Genelkurmay Başkanı Mareşal Çakmak idi. Bu ilişki Berlin'de Dr. Harun ve Ankara'da General Mürsel Baku yoluyla sağlanıyordu. Çakmak, Kasım 1941'de Harun aracılığı ile Hentig'e, kişisel olarak Turan konusuna büyük ilgi duyduğunu, bu yoldan Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkinin oluşturulabileceğini bildirdi.[138] 13 Mayıs 1942'de Çakmak, Kafkasya'yı tanıyan kişiler için Almanların yönelttiği bir soruya, karşılık "... konu ile ilgilenen sivil kesimden kişilerin Almanya'ya gezi yapma iznini kolayca alacaklarını, subaylar bakımından şimdilik kendisinin çekingen olmak zorunda bulunduğunu; ama Türk ordusunda çok sayıda eski Kafkasyalı, özellikle Azerbaycanlı subay bulunduğunu, bunların ülke ile ilgili en gizli bilgilere sahip olduklarını; harekâtın daha da gelişmesi halinde gerekirse isteğimiz üzerine bu subayları izinli sayacağını" bildirdi. Çakmak, yeni Sovyet uçak fabrikaları ve ye-

[137] Aynı yerde, n° 61174, Bl. 142.
[138] Aynı yerde, Bl. 203.

ni açılan petrol kuyuları üzerine de Papen'e bilgiler verdi.[139] Bundan iki hafta sonra Harun yolu ile Hentig'e, Türkiye'nin savaşa girmesini kaçınılmaz saydığını bildirdi. Ona göre, Türk ordusu, Sovyetler'in Kafkas mevzilerine önden saldırmayacak, İran yaylası üzerinden Bakü'ye ilerleyecekti. Harun ayrıca, Türk hükümet çevrelerinde turancılık akımının sürekli olarak güçlendiğini ve bu çevrelerin, Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin Türkçe konuşan bölgelerinden Bismarck imparatorluğu biçiminde bir federal devlet kurulmasını istediklerini söyledi.[140]

Alman Dışişleri Bakanlığı bu haberler karşısında da olumlu bir bekleyiş içinde davrandı. Türk hükümeti resmen tarafsızlıktan vazgeçtiğini açıklamadığı sürece, Alman emperyalistleri toprak sorunlarını bu hükümetle tartışmayı uygun görmedi.

Saraçoğlu ile Numan, yeni Başbakan ve Dışişleri Bakanı olarak, 26 ve 27 Ağustos günlerinde Papen ile yaptıkları görüşmelerde, Sovyetler Birliği'nin Türk dili konuşulan bölgelerinin yönetiminde Türkler için söz hakkı istediler. Bu bölgelerin bir kısım gençliği, komünizm ruhundan kurtarılması ve kendilerine Türk milliyetçiliği aşılanması için Alman ve Türk üniversitelerinde eğitilmeliydiler. Saraçoğlu ve Numan, bu planların gerçekleştirilmesi için atılacak pratik adımlar konusunda Papen ile görüşmeye hazırdı. Bu görüşmelerde de, 1942 ilkyazında Hitler'e bildirildiği gibi, Türkiye ile "Rusya" arasında bir dizi tampon devletler kurulması düşüncesi rol oynadı. Anlaşılan, Saraçoğlu ile Numan, faşist ordularının Kafkasya yönünde ilerlemesi karşısında, Sovyetler Birliği'nin belli bölgelerinde "meşru çıkarlarını" haber verme zamanının geldiğini sanıyorlardı. Bunun dışında Türk politikacıları, Alman işgalcilerin Türk kökenli azınlıkların bulunduğu ülkelere tam bir özerklik tanımak niyetinde ol-

[139] Aynı yerde, n° 61175, Bl. 205.
[140] Aynı yerde, Bl. 214.

madıkları, tersine bu ülkelerde Alman öncülüğü, yönetimi ve polis gücü altında bulunacak devletler kuracakları" konusunda kaygı uyandırıcı haberleri sığınıklardan alıyorlardı.[141] Numan, bu yola gidilmemesini, Türkçe konuşan halkların "panislavizm tehlikelerine" karşı harekete geçirilmesini dayatırcasına Papen'den istedi.

Kafkas ülkeleri konusunda işgal politikasının bu çizgisinin ardında Türk hükümeti kendi toprak isteklerini ustaca gizliyordu. Aralarında Papen ile Hentig'in de bulunduğu bir grup Alman emperyalisti ve militaristi, taktik nedenler dolayısıyla bu çizgiyi destekliyordu. Oysa işgal politikasından sorumlu olanların büyük çoğunluğu, tekellerin kâr çabası yararına, Ukrayna'da ve işgal altındaki başka Sovyet bölgelerinde uyguladıkları dolaysız sömürü ve yoketme yöntemleri ile hedefe daha çabuk varacaklarına inanıyordu.

Ayrıca Hitler hükümeti, Türkiye için asıl sözkonusu olanın, Kafkasya'nın ve Hazar bölgesinin gelecekteki yazgısı değil, kendi yayılma çabaları olduğunu çok iyi biliyordu. Bu yüzden Hitler, başka bir yerde de belirtildiği gibi, Ribbentrop'un 12 Eylül 1942 tarihli önerisi üzerine, "Türkiye savaşan devletler karşısında tüm politik tutumunu bizim istediğimiz gibi değiştirmeyi" kabul etmediği sürece, bu konular üzerinde Türk hükümeti ile bütün görüşmelerin Papen tarafından durdurulması buyruğunu verdi.[142] Alman Dışişleri Bakanlığının turancılık çalışması böylece sona erdi. Bunun ardından Sovyet ordularının savaşın yönünü belli eden zaferleri, Türk şovenlerinin tüm tutkularını hayal ve kuruntu dünyasına yolladı. Türk hükümeti, turancıların etkinliğinden uzak durmayı uygun buldu; bir ölçüde tarihsel gelişmeye uyabilmek için 1944 yılında turancılara karşı davalar açtı.

[141] Aynı yerde, n° 61173, Bl. 171, KTB/OKW, c. 2/1, s. 21.

[142] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61173, Bl. 184. — Dışişleri Bakanlığının "turancılık" dosyası ise Ağustos 1942'de kapanıyor.

4. İNGİLİZ VE AMERİKALILARIN KARŞI-ÖNLEMLERİ

22 Haziran 1941'de Sovyetler Birliği üzerine başlayan saldırı, *tüm* emperyalist devletlerin Sovyetler Birliği'ne karşı Türkiye'nin egemen çevrelerince umulan ortak haçlı seferi olmadı; tersine karşısında bir Hitler aleyhtarı ortaklık doğurdu. Halkların bağımsızlığına ve varlığına karşı tehlike haline gelen barbar Alman emperyalizmine karşı, değişik toplum düzenine sahip devletlerin bir ittifakı meydana geldi. Böylece İkinci Dünya Savaşı, faşist koalisyonun karşıtları bakımından halkların ve devletlerin adaletli, anti-faşist kurtuluş savaşımının kesin niteliğini aldı. Türkiye'nin egemen çevreleri, savaşın İngiliz müttefiklerince bile kabul edilen asıl bu anti-faşist demokratik niteliği yüzünden ona katılmadı. Azçok açık biçimde İngiltere ve ABD'nin Sovyetler Birliği ile yaptığı ittifakı iyi karşılamadılar ve daha faşizme karşı savaş sırasında savaş sonrası için sosyalizmle çatışacak güçleri toplamaya çalıştılar.

İngiltere ve ABD hükümetleri, İngiliz ve Amerikan halk yığınları tartışmasız anti-faşist tutumda olduğu, Sovyetler Birliği'nin yenilgisinin onların kendi emperyalist çıkarlarına ve hatta ulusal varlığına karşı tehlike sayıldığı için, Sovyetler Birliği ile ittifaka girdiler ve mihver devletlerine karşı savaşı sürdürdüler. Bunun dışında temel tutumları, anti-komünist, sömürge ve bağımlı ülkelerde ulusal kurtuluş hareketlerine karşıt yönde olmaktan öte gitmedi. Hitler aleyhtarı ortaklığın ortak savaşması, savaşın hedefleri bakımından ayrılıklar olmasını da ortadan kaldırmadı. Sovyetler Birliği Avrupa'da faşist direnme hareketinin, İngiliz ve Amerikan halkı Avrupa'da faşist rejimin yıkılmasını, sürekli bir demokratik barışın güvenceye alınmasını istedikleri halde, ABD ve İngiltere hükümetleri, Almanya'nın parçalanmasını her şeyden önce emperyalist bir rakibin ortadan

kalkması olarak görüyordu.[143]

Sovyet ordularının direnme gücüne pek az güvenen Londra hükümeti için yazın ve sonbaharda tüm davranışların ve eylemin ağırlık merkezi, Almanların Kafkasya üzerinden Hint Okyanusuna ilerleyeceği korkusu olmuştu. Bu durumda, İngiliz İmparatorluğunun bağları kesilecek ve yıkılış bir an sorunu haline gelecekti. Aynı zamanda İngiliz Genelkurmayı, Türkiye üzerinden Kuzey Afrika'ya ve Avrupa'ya karşı daha sonra yapılacak saldırı eylemleri bakımından burayı, mutlaka savunulması gereken bir üs sayıyordu. Bu yüzden İngiliz Genelkurmayı 1 Eylül 1941'de, Irak'a 10 tümen ve 30 hava filosu yığmaya karar verdi. Tümenler —Londra'daki Türk Büyükelçisinin bildirdiğine göre— teker teker anavatandan ayrıldı.[144]

Tehlikeye giren imparatorluk çıkarları, Londra hükümetini, 1941 yazında ve sonbaharında, Alman ordularının Yakındoğu bölgesine girmeyi başarması halinde Türkiye için de ortaya çıkacak büyük tehlikelere Türkiye Büyükelçisinin sık sık dikkatini çekmeye götürdü. Buna paralel olarak Dışişleri Bakanı Eden, Türkiye'nin geleceği ve tüm savaşın akışı için Sovyet direnmesinin önemini de Büyükelçi Aras'ın gözleri önüne serdi. Türkiye'nin önde gelen çevrelerinin Sovyet aleyhtarı tutumu dolayısıyla, her türlü olayın çıkmasını önlemek için Sovyet sınırına mutlaka tarafsız düşünen komutanların atanmasını Türk hükümetinden diledi. Eden, faşist saldırı konusunda Aras'ın açığa vurduğu kesin hoşnutluğu kabul etmemekle birlikte, İngiliz hükümetinin istemeyerek ve yalnız olayların zorlaması ile sosyalist işçi ve köylü devletinin müttefiki olduğunu da saklamadı.[145]

[143] Sovyetler Birliği'ne Alman saldırısından sonra Amerikan tutumu için bkz: Hass, *Von München bis Pearl Harbor*, s. 231.

[144] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61172, Bl. 131, 162, 187 (X kaynağı) ve resmî İngiliz kaynağı: Playfair, *The Mediterranean and Middle East*, c. 2. London 1956, s. 284, Langer, Gleason, *Undeclared War*, s. 590, 761.

[145] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61172, Bl. 128, 148, 220. (X kaynağı) —

Türkiye'nin güney sınırında İngiliz birliklerinin yığılması, aynı zamanda, Türk hükümetini, faşist birliklere güneye giden yolu açık bırakma isteğinden uzaklaştıracaktı. Bu sıralarda Başbakan Churchill, Türkiye'yi Alman diplomasisinin tehditlerine ve aldatmacalarına teslim olmayacak biçimde maddî ve siyasal bakımdan güçlendirmeyi en iyi yol olarak görüyordu. Bu yüzden Eylül 1941'de Ankara hükümetine, herhangi bir Alman saldırısı karşısında dört piyade tümeni, bir motorlu tugay, 60 —gerekirse 180— avcı uçağı ve uçaksavar topçusu yollayacağına söz verdi. Ama Türkiye'nin güney sınırı düz bir step ve çöl bölgesinden geçtiği, güçlükle savunulabileceği için, İngiliz Başkomutanlığının görüşüne göre, Alman saldırısına karşı savunma hattı, olabildiği kadar kuzeye, dağlık bölgeye kaydırılmalıydı.[146]

Bundan dolayı İngiliz tarafı Türkiye ile genelkurmay görüşmeleri yapmaya çalıştı. Bu görüşmeleri, Sovyetler Birliği'nin güneyinde Alman askerî gücünün tehlikeli biçimde artması yüzünden, bir kısım Türk subayı da istiyordu. Ancak Alman gizli servisi bunu öğrendiği için Kıbrıs'ta yapılması tasarlanan görüşmeler gerçekleşmedi. Böylesi açığa vurmaların sürüp gitmesi, Türk Genelkurmayında ve Dışişleri Bakanlığında iyice Alman militaristlerinden yana çıkan ve İngiliz-Türk görüşmelerinin yapılmasını önlemeye çalışan çevrelerin bulunduğu sonucuna götürüyor. Bunun sonucu olarak İngiliz Genelkurmayı, İngiliz askerî ataşesinin Türk makamları ile temaslarda bulunması ile yetindi. İngiliz askerleri, Türkiye üzerine yapılması olası bir İngiliz yürüyüşünü kolaylaştırmak için ulaşım yolları, hava-

Hatta Kroll, 12 Eylül 1941'de, Ankara'dan. İngiliz propagandasının, Sovyetler Birliği ile Almanya'nın savaş sonunda iyice zayıf düşeceği ve böylece uzun süre Türkiye için "tehlike" olmayacağı tezini işlediğini bildirdi (aynı yerde, Bl. 126).

[146] Aynı yerde, n° 61173, Bl. 97; FR 1941, c. 3, s. 914; Churchill, c. 3, s. 358, 420, 437, 440, 475, 761; Playfair, c. 2, s. 251.

alanları ve limanlar yapılmasını istediler. Karşılarındaki görüşmeciler ise, bilinen savaş malzemesi isteklerini öne sürdüler. Ama o zamanki Türkiye'nin siyasal tutumu somut sonuçlar alınmasına olanak vermedi.[147]

1941 yılının ikinci yarısında da Hitler aleyhtarı ortaklık devletleri siyasal alanda, Türkiye'nin mihver devletlerine açıkça katılmasını önlemeye çalıştılar. Sovyet hükümetinin girişimi üzerine 10 Ağustos 1941'de, Sovyet ve İngiliz Büyükelçileri, nazi propagandasının Sovyet aleyhtarı iftiraları karşısında aşağıdaki noktaları içeren aynı metinde birer nota verdiler: Her iki devletin Boğazlar konusunda hiç bir saldırı niyeti ve isteği yoktur; iki devlet, Türkiye Cumhuriyetinin toprak bütünlüğüne saygı göstermeye ve Türkiye'nin başka bir Avrupa devletinin —yani Almanya'nın— saldırısına uğraması halinde her türlü yardımı yapmaya hazırdır.[148] Bu ortak açıklamaya faşist diplomasinin tepkisi —Ribbentrop bunu "utanmazlık" olarak niteledi—, açıklamanın Almanya'da gereken etkiyi yaptığını gösteriyor. Türk hükümeti, Sovyet-İngiliz girişiminden dolayı hoşnutluğunu bildirmekle yetindi. Bundan üç gün önce Eden, Türkiye'den gizli sözde bir İngiliz-Sovyet uyuşması olduğu yolundaki haberleri Avam Kamarasında yalanladı.

Sovyet ve İngiliz hükümetleri, Tahran hükümetinden, sayıları ve çalışmaları Sovyet cephesi ile, cephenin arka tarafla olan bağlantıları için bir tehlike haline gelen tüm Alman ajanlarının ülkeden çıkarılmasını istemeyi tasarladıklarını 11 Ağustos 1941'de Türkiye'ye bildirdikleri zaman, apaçık düşmanca davranışlarla karşılaştılar. Her iki Büyükelçi, İran'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı gösteri-

[147] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61172, Bl. 177; n° 61173, Bl. 97; FR 1941, c. 3, s. 882, 886.

[148] *Vneşniyaya politika Sovetskogo Soyuza v period oteçestvennoy voyni, Dokumentiy i Materialiy*, c. 1, Moskova 1944, s. 129 (açıklama metni); *Documents on American Foreign Relations*, c. 4, Boston 1942, s. 686 (Sovyet ve İngiliz Büyükelçilerinin sözlü belirlemeleri yanında açıklama metni). Bkz: *Geschichte des Grossen Vaterlaendischen Krieges*, c. 2, s. 231.

lcceğini söyledikleri halde, Saraçoğlu bu hareketi İran'ın içişlerine karışma olarak niteledi ve bu konuda Londra ve Moskova'ya hoşnutsuzluğunu sert biçimde bildirdi.[149] Şah Rıza Pehlevi ve hükümeti, Türkiye'nin bu tutumunu iyi karşıladılar ve sert faşistçe davranışlarında kendilerini güçlenmiş saydılar. Sonunda Sovyetler Birliği ile İngiltere, Sovyet cephesinin ardında genişleyen tehlikeyi ortadan kaldırmak ve Sovyetler Birliği'ne gönderilecek malzeme için güvenli bir bağlantı yolu sağlamak üzere, 25 Ağustos 1941'de İran'ı işgal etmek zorunda kaldı. Buna karşılık olarak Ankara hükümeti, böyle bir eylemin aslında savaş nedeni olduğunu, ama durumu kabul etmekten başka bir seçeneği bulunmadığını açıkladı. Bu konuda kamuoyuna açıklama yapmaktan da kaçındı. İnönü 28 Ağustos 1941'de Knatchbull-Hugessen'e, İngiltere'nin İran'ı işgal etmesinden ve üstelik buna Sovyetler Birliği'nin katılmasından dolayı üzüntülerini bildirdi. Türk diplomatları, İran'da İngiliz-Sovyet hareketini kabul etmediklerini, çünkü bu yüzden Doğu sınırında Hitler aleyhtarı ortaklığın egemenlik alanının genişlediğini hiç saklamadılar.[150] Gerçekten daha Mayıs 1941'de Suriye, Irak ve İran'da faşist yanlısı bir politika güdülürken, şimdi Türkiye'nin tüm Asya sınırlarında müttefiklerin orduları bulunuyordu. Bu durum Türkiye için Almanya tarafına olası bir yaslanmayı daha tehlikeli duruma sokuyordu.

Aralık 1941'de Eden'in Moskova ziyareti dolayısıyla Türkiye konusundaki anlaşmazlıklar yeni bir zirveye ulaştı. Moskova görüşmelerine Eden'in isteği üzerine Knatchbull-Hugessen de katıldı. Moskova önlerindeki yenilgi yüzünden özellikle hareketlenmek zorunda kalan faşist propaganda makinesi hemen işe koyuldu: İngiltere'nin Avrupa'yı bolşevizme teslim edeceğini, Stalin'in İran ve Türk topraklarını

[149] DZA Potsdam, AA. Pol, n° 61172, Bl. 102, 112; Kult, n° 48037, Bl. 239; FR 1941, c. 3, s. 390, 400.

[150] Aynı yerde, s. 416, 427, 438; Langer, Gleason, *Undeclared War*, s. 803.

istediğini öne sürdü. Önde gelen Türk politikacıları, Sadak ve Yalçın gibi gazeteciler, Geobbels'in suyuna girdiler; Hitler aleyhtarı ortaklıkta büyük çatlamalardan, Sovyetler Birliği'nin emperyalist niyetlerinden sözettiler, bu ortaklığın kurbanı olanları masum kuzular diye gösterdiler. Ama Alman Dışişleri Bakanlığının dosyalarından açıkça anlaşıldığı ve Eden'in Churchill'e verdiği 5 Ocak 1942 tarihli raporun da doğruladığı gibi, Türkiye ve İran'a yönelmiş sözde Sovyet istekleri düşüncesi Ribbentrop'un kafasından uydurulmuştu.[151] Türk hükümeti faşist yalanlarının etkisi altında kaldığı için, Eden, 8 Ocak 1942'de Avam Kamarasında, ve Knatchbull-Hugessen de birkaç gün sonra bir basın mülâkatında, Türkiye'nin müttefiklerin zaferi kazanmasından korkmasına gerek bulunmadığını yinelemek zorunda kaldılar. İngiltere ve Sovyetler Birliği, 10 Ağustos 1941'de kabul ettikleri yükümlülüklere bağlı kaldılar ve Sovyet devlet adamları Türkiye'ye karşı dostça niyetler ortaya attılar.[152] Bu sıralarda Almanların çok ağır basması sonucu Türkiye'de tamamıyla savunmada bulunan İngiliz diplomasisi, Türkiye'nin tarafsızlığının müttefiklerin çıkarına olduğu, ülkenin mihver devletleri kampına daha fazla yaklaşmasını önlemeye yarayacağının açıkça anlaşıldığı savını, propagandanın karşı-ağırlığı olarak kullanıyordu.

[151] Ribbentrop'un Hitler için hazırladığı 7 Ocak 1942 tarihli bir notta (DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61172, Bl. 238) şöyle deniyor: "... Birkaç gün önce Papen'i, Sovyet Rusya'nın gelecekte İran körfezine güvenli bir geçiş yolu, İstanbul ile Boğazların verilmesi sözünü alması için Stalin'in İngiltere'den istekte bulunduğunu güvenilir bir kaynaktan haber aldığımızı Türk hükümetine bildirmekle görevlendirdim." Ribbentrop'un Papen'e bu konuda yolladığı 1 Ocak 1942 tarihli telgraftan (aynı yerde, Bl. 233) anlaşılıyor ki, bu "güvenilir kaynaklar", Türklerin onun kulaklarına kadar gelmiş olan "endişelerinden" başka bir şey değildi. — Eden'in bildirdiğine göre, Stalin, Türkiye'ye Oniki Adanın büyük bir kısmının verilmesini, gerekirse Türkiye'nin lehine Bulgaristan ve Suriye ile sınır düzeltmeleri yapılmasını kabul edebileceğini bile ortaya atmıştı. O halde herhangi bir Sovyet isteği asla sözkonusu olamazdı (*Churchill*, c. 3, s. 558).

[152] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 68664, Bl. 76; *Manchester Guardian*, 12 Ocak ve *Daily Telegraph*, 15 Ocak 1942.

Bu türlü çabalara, 7 Aralık 1941'den bu yana savaşın içinde bulunan, Yakındoğudaki duruma büyük bir ilgi gösteren ABD de gittikçe geniş ölçüde katılıyordu. Bu sıralarda Amerikan petrol tekelleri bölgede dünyanın en büyük petrol yataklarını buldu. 3 Aralık 1941'de kiralama ve ödünç verme yasasının Türkiye'ye uygulanacağının ilânı, eski Moskova Büyükelçisi Steinhardt'ın ABD'nin Ankara temsilciliğine atanması ve 29 Aralık 1941'de NBC'nin Türkçe yayınlara başlaması ile kanıtlandığı gibi, ABD emperyalistleri dikkatlerini Türkiye'ye de daha fazla yönelttiler.

ABD Dışişleri Bakanlığının düşünceleri, önce, daha çok, Türkiye'nin krom yatakları ile ülkeye Amerikan ekonomik ve askerî yardımının verilmesi konusu üzerinde toplanıyordu. ABD Dışişleri Bakanlığı, Londra hükümetinin tersine, 18 Haziran 1941 tarihli Alman-Türk dostluk anlaşması yüzünden Türkiye'ye ödünç verme ve kiralama yardımlarını durdurmuştu. Ankara hükümetine karşı büyük bir güvensizlik duymuş ve İngiltere'nin Yakındoğuyu elinde tutmayı başaracağından kuşkulanmaya başlamıştı. Dışişleri Bakanlığının uzmanları, Türkiye'ye bundan sonra verilecek savaş malzemesinin, Almanya'ya krom ihracatı konusunda Türkiye'nin vereceği söze bağlanmasını önerdiler.[153]

Büyükelçi MacMurray ile Roosevelt'in en yakın danışmanı Harry Hopkins gibi, önde gelen İngiliz politikacıları da buna karşı çıktılar. Bunlar, Yakındoğu konusunda Churchill'in saptadığı stratejik görüş gereğince, Türkiye'de müttefiklerin Ankara'nın politikasına karşı güveni kalmadığı izlenimini uyandırabilecek her şeyden kaçınılmasını istiyorlardı. Tersine, savaş malzemesi verilerek Türkiye güneye doğru korkulan Alman ilerlemesine karşı engel görevini yapabilmek için maddî ve moral bakımdan güçlendirilmeliydi.

ABD Dışişleri Bakanlığı bu çizgiye kararsızca ve adım

[153] FR 1941, c. 3, s. 513, 874, 931; Langer, Gleason, *Undeclared War*, s. 512.

adım yaklaştı. 25 Temmuz 1941'de, Türkiye'nin savaş malzemesi alma bakımından, Latin Amerikan devletleri gibi işlem göreceğini açıkladı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı uzun süre bu karardan hoşnut kalmadı, ABD Dışişleri Bakanlığının memurları da Güney Amerika için ayrılan silahları "andaç" olarak niteliediler. Clodius anlaşması, Washington'u tutumunda daha da güçlendirdi. Amerika'nın Türkiye'yi destekleme yeteneksizliği konusunda Devlet Başkanı İnönü'nün yerici açıklamalarına karşın, ABD Dışişleri Bakanlığı, Türkiye konusunda her duruma göre ayrı ayrı karar verileceğini bildirdi.[154]

ABD'nin savaş malzemesini Türkiye'ye doğrudan doğruya vermek, eskisi gibi İngilizlerin aracılığını kullanmamak istemesiyle durum daha karmaşık bir nitelik aldı. Dışişleri Bakanlığı Yakındoğu Dairesi Şefi Murray, 28 Ekim 1941'de İngiliz temsilcilerine, ABD'nin Türkiye karşısında bizzat *teslimatçı* olarak görünmek ve Amerikan yardımının yeterince değer bulmamasını önlemek istediğini söyledi. İngiliz diplomatları haklı olarak, bunu, İngiltere'nin emperyalist çıkarına karşı bir saldırı diye gördüler ve Yakındoğunun bütün sorunlarının İngiltere'nin elinde kalması gerektiği noktası üzerinde direndiler. İngilizler, özellikle, Türkiye'nin Amerikan yardımları ile kendi hava kuvvetlerini geliştirmesinden ve böylece İngiliz hava filolarının ağırlığının kalkmasından korkuyorlardı. İngiliz Dışişleri Bakanlığına göre, bunun, Yakındoğuda İngiliz hava stratejisi üzerinde ciddî etkileri olabilirdi. Murray, başarısız geçen bu görüşmelerden, anlaşılan İngiltere'nin, dolaysız yardımlar yoluyla ABD'nin Türkiye'ye karşı kendine özgü bir politika izleyeceğinden korktuğu sonucunu çıkardı. Oysa Amerikan politikası, harcanan Amerikan parasından mutlaka yararlanmalıydı.[155]

İki taraf 4 Kasımda bir anlaşmaya vardı. Buna göre İn-

[154] FR 1941, c. 3, s. 882, 885, 896.
[155] Aynı yerde, s. 916.

giliz saygınlığı korunacak, ama aynı zamanda ABD'nin daha büyük bir ekonomik gücü olduğu gözönünde bulundurulacaktı. Ödünç verme ve kiralama yardımının kredi üzerinden yapılmasında İngiliz aracılığı sürdürülecek, ama yardımın kullanılışı bakımından Amerikan denetlemesi artırılacaktı. Bunun dışında, artık ABD, Türkiye'ye peşin para karşılığında *dolaysız* savaş malzemesi yardımı da yapıyordu. Bu durum Roosevelt'in, Türkiye'nin savunmasının ABD'nin savunması için hayatî önem taşıdığı konusunda bir açıklama yapmasını gerektirdi. Roosevelt bu kararını 7 Kasımda verdiği ve 3 Aralık 1941'de açıkladığı zaman, Türkiye ödünç verme ve kiralama programı çerçevesine resmen alınmış oldu.[156]

Amerika'nın savaşa girmesinden sonra, Ankara hükümetinin, Almanya'nın yanında İngiltere'ye değil, daha çok ABD'ye yaslanma çabasında olduğu açıkça seziliyordu. Büyükelçi Steinhardt göreve başlarken 6 ve 11 Mart 1942 günlerinde Saraçoğlu ile İnönü'yü ziyaret ettiğinde, her ikisi de, Amerikan savaş malzemesinin yavaş ve yetersiz ölçüde verilmesinden, özellikle de Türkiye için ayrılmış Amerikan savaş malzemesini kendi gereksinmesi için kullanan İngiltere'nin tutumundan yakındı. Örneğin 50 obüs topu çekim aracından yoksun halde Türkiye'ye gelmiş, sözü verilen 200 kamyondan 190 tanesini İngiliz Ortadoğu Silahlı Kuvvetleri kendi gereksinmesi için ayırmıştı. Böylece, tüm savaş malzemesi teslimatının ABD ile *dolaysız* ilişkiler içine alınması yolunda resmî bir Türk isteği ortaya çıkıyordu ki, Amerikan hükümeti bunu sevinçle kabul etti.[157]

İngiliz hükümeti 13 Mart 1942 tarihli bir muhtıra ile bu gelişmeyi durdurmaya çalıştı, ama Amerikan hükümetinin 10 Haziran 1942'de Türk hükümetince de uygun görülen karşı-önerilerine de katılmak zorunda kaldı (8 Nisan). Buna

[156] Aynı yerde, s. 918, 922.
[157] FR 1942, c. 4, s. 680, 682, 684.

göre, Türk hükümeti isteklerini Ankara'daki İngiliz-Amerikan "koordinasyon komitesine" bildirecek, komite de bunları Londra ve Washington'a iletecekti. Oysa daha sonra *tüm* Amerikan ödünç verme ve kiralama yardımları doğrudan doğruya ABD'den Türkiye'ye gönderildi.[158] Böylece İngiliz aracılığı yalnızca bir biçim konusuna indirgenmişti.

ABD'den yeterince yardım gelmediği yolundaki Türk yakınmaları 1942 yazına kadar kesilmedi. Ancak bundan sonra Amerikan silah teslimatı sürekli olarak arttı. Türkiye 1941-1945 yıllarında kiralama ve ödünç verme programı çerçevesinde toplam 90 milyon dolarlık yardım aldı.[159] Türk tarafı bu malzemeyi almak için ara sıra, boğaz sıkma deyiminden başka türlü adlandırılamayacak yöntemlere başvurdu. Örneğin İnönü'nün yakın adamı ve yeni Londra Büyükelçisi Rauf Orbay, 9 Mart 1942'de Steinhardt'a, Ankara hükümetinin sözü verilen Amerikan ve İngiliz savaş malzemesinin gelmemesi yüzünden artan hoşnutsuzluğunun, bir Alman saldırısına karşı direnme yolunda Türk kararlılığını zayıflatacağını söyledi.[160]

1941 sonbaharından bu yana Amerikan hükümet çevrelerinin Türkiye'ye askerî yardım verme istekliliğinin artması, yalnızca genel siyasal ve stratejik düşüncelerle değil, aynı zamanda 1942 yılı için Türkiye'den krom sağlanması ve belki bu sürenin ötesi için de kromu güvenceye bağlama zorunluluğu ile ilişkiliydi. Savaş malzemesi göndermenin durdurulması, Amerikan görüşüne göre, 1942 Türk krom üretiminin Almanya'ya satışına da neden olabilirdi.

Silahlanmanın hızlandırılması sonucu Amerikan sanayiinin krom cevheri gereksinmesi sürekli olarak arttı:

1940	230.000 t
1941	370.000 t
1942	400.000 t[161]

[158] Aynı yerde, s. 685, 689, 697.

[159] *Foreign Aid by the United States Government 1940-1951. Prepared by the Clearing Office for Foreign Transactions*, Washington 1952, s. 89.

[160] FR 1942, c. 4, s. 681.

Bu yüzden ABD Dışişleri Bakanı Hull, 28 Ekim 1941'de, 1943 yılı başında faşist Almanya'ya verilebilecek yedeğin kalmaması için, yılın başına kadar Türkiye'den elden geldiği kadar çok krom cevheri getirilmesi direktifini verdi. Bunun için demiryolu ve gemi taşıyıcılığını düzenlemek, Türkiye'ye yeterince kamyon vermek gerekliydi. ABD, umut edilen 300.000 ton yerine 1942 yılında Türkiye'den ancak 120.000 ton krom ithal edebildi. Gene de bu, 1941'e göre 40.000 tonluk bir artış demekti.[162]

Bununla birlikte 1942 yılında Amerikan temsilcilerinin krom konusunda gösterdiği tüm çalışmalar, Ocak 1943'te Almanya'ya yapılması başlayan teslimatın gölgesinde kaldı. 20 Haziran 1942'de Hull, Türkiye'ye karşı izlenecek krom politikası için ilkeler saptadı. ABD, 1943-44 yıllarında en az Almanya kadar krom cevheri almaya çalıştı. Türk hükümeti, üretimi kısmaya ve Almanya'ya yalnız düşük değerde cevher vermeye razı edilebilirdi. İngiliz ve Amerikalılar için ulaşılması zor olan limanlarda, örneğin Fethiye'de depo edilen cevher satın alınmalı ve denize dökülmeliydi.[163]

Ancak bu program tam olarak gerçekleştirilemezdi. Saraçoğlu, 1943-44 yıllarında ABD'ye Almanya kadar, yani yıllık 90 bin ton krom vermeyi yüklenmekten 25 Eylül 1942'de kesinlikle kaçındı. Yalnız Almanya ile yapılan anlaşmalar dışında çıkarılacak kromu müttefiklere bırakmak istiyordu. Ayrıca müttefiklerden o zamana kadar ton başına ödenen 140 şilinlik fiyat yerine, Almanya'nın önerdiği 270 şilinlik fiyatı kabul etmelerini istedi. Müttefikler bunu kabul ettikten sonra, 6 Aralık 1942'de Amerikan Büyükelçiliği, Türk hükümetinin 8 Ocak 1943'ten sonra çıkarılan bütün krom cevherinin ve gerekli taşıt araçlarının İngiltere ile ABD'nin kullanımına bırakılacağını bildiren bir yazısını aldı.[164] Numan'-

[161] Medlocott, c. 2, s. 239.
[162] FR 1941, c. 3, s. 966.
[163] FR 1942, c. 4, s. 743.

ın 26 Eylül 1941'de Clodius'a verdiği söz böylece bozulmuş sayılabilirse de, Amerikan çabalarının sonucu son derece zayıf olmuştu: Türkiye'nin Almanya'ya krom satışında aksama olmadı.

Moskova önlerindeki Alman yenilgisi ve ABD'nin savaşa girmesi, Ortadoğu tehlikesini bir süre için arka plana itti. Bundan başka İngiltere, 18 Kasım 1941 ile 10 Ocak 1942 arasında Tobruk'u tehdit eden ve Sirenayka'yı ele geçiren 8. Ordunun başarılı saldırısı ile durumunu daha da düzeltmişti. Öte yandan Japonların Hindistan'a doğru hızla ilerlemesi mihver ortaklarının birleşmesi tehlikesini doğurdu. Böyle bir birleşme Türkiye'yi müttefiklerden soyutlayacaktı. Bu noktaya Nisan 1942'de İngiliz-Amerikan görüşmelerinde imparatorluk Genelkurmay Başkanı Sir Alan Brooke dikkati çekti.[165] Doğu cephesinde bir Alman yaz saldırısı konusu da 1942 ilkyazında müttefiklerin stratejik tasarılarında önemli rol oynadı. Roosevelt, müttefiklere yapılan askerî yardımı eleştirenlere 23 Şubat 1942'de şu karşılığı verdi: "Akdeniz ve İran körfezi bölgelerinde İngilizlere ve Ruslara cephane yollamasaydık, Türkiye, Suriye, Irak, İran, Mısır ve Süveyş kanalını, tüm Kuzey Afrika kıyısını ve tüm Batı Afrika kıyılarını almaları için nazilere yardım etmiş olurduk; o zaman Almanya Güney Amerika'ya iyice yaklaşırdı."[166] 1942 yazında Yakındoğuya Almanların ilerlemesi yeterince ciddî bir durum yaratacaktı. Çünkü İngiltere, Churchill'in 15 Mayıs 1942'de Eden'e yazdığı bir mektupta açığa vurduğu gibi, bir Alman saldırısı halinde Türkiye'ye yardım edecek silahlı güce hiç de sahip değildi. Ortadoğu birliklerinin büyük kısmı Rom-

[164] Aynı yerde, s. 746, 779. — 12 Aralıkta Numan'ın kabul ettiği daha geniş sözlü anlaşmalar, Almanya'ya, sağladığı savaş malzemesi oranında krom cevheri vermeyi içeriyordu (aynı yerde, s. 781). 31 Aralık 1942 tarihli silah kredisi anlaşması ve Alman silah malzemesinin Ağustos 1943'e kadar düzenli olarak gönderilmesiyle, bu sözün değeri kalmamıştır.

[165] R. E. Sherwood, *Roosevelt und Hopkins*, Hamburg 1950, s. 435.

[166] Roosevelt spricht, *Die Kriegsreden des Praesidenten*, Stockholm 1945, s. 241.

mel'in Afrika ordularına karşı savaşta erimişti. Saraçoğlu ile Numan, Yakındoğuda İngilizlerin zayıflığına sık sık dikkati çektiler. Örneğin 26 Haziran 1942'de Numan, pek nazik olmayan bir dille, İngilizlerin Yakındoğuda bulundurduğu Güney Afrikalılardan, Hintlilerden, özgür Fransızlardan, Yunanlılardan, Polonyalılardan ve Yugoslavlardan meydana gelme bir karışımla gerekli anda Türkiye'ye yardıma koşacak durumda olmadığını Steinhardt'a söyledi.[167] Gerçekten bu birlikler sayıca zayıftı. Rommel'in birlikleri İskenderiye önlerine geldiğinde, General Marshall, Nil deltasından geri çekildikten sonra Suriye'yi savunmanın ve Türkiye'yi ayakta tutmanın müttefiklerin gücünü çok aşacağını söyledi. Alman Başkomutanlığı, asıl güçleri Sovyetler Birliği'nin güneyindeki ilerleme için kullandığından Rommel saldırısını sürdüremeyince de, Yakındoğuyu yeniden ve bu kez daha büyük bir tehlikeye sokan gene Kafkasya yönündeki saldırıydı. Temmuz sonunda İngiliz Savaş Bakanlığı, faşist saldırısı için her şey yolunda giderse, Almanların Ekim ayında Sovyet-İran sınırına ulaşacaklarını ve oradan da Tebriz yoluyla saldırının Yakındoğu yönünde gelişebileceği görüşündeydi.[168] 1942 yılında da her şey, Sovyet ordularının direnme gücüne bağlıydı.

Öte yandan mihver devletlerinin Moskova önlerinde ve Sirenayka'da yenilgisi Türk hükümetini, İngiltere ve ABD ile ilişkilerini, 1941 yazında ve sonbaharında Sovyetler Birliği'ne karşı beklediği Alman zaferinin etkisi altında gerekli gördüğünden daha özenle korumaya götürdü. Nisan 1942'de bir Türk askerî heyeti Kahire'ye gitti ve Sirenayka'da bulunan İngiliz birliklerini ziyaret etti. Erden ile Erkilet'in Doğu cephesini ziyaretinin karşılığıydı bu. Bunun ardından Eylül ayında, bir Türk basın heyeti Londra'ya gitti. Heyette Türklerin hareketsizliği konusundaki İngiliz hoşnutsuzluğunu or-

[167] FR 1942, c. 4, s. 701; ayrıca bkz: s. 702; Churchill, c. 4, s. 769.

[168] *Sherwood*, s. 487; *H. M. Wilson, Eight Years Overseas 1939-1947*, London, New York/Toronto 1951, s. 135; Playfair, c. 3, s. 364.

tadan kaldırmaya çalışan ve —yeni önemli öğe olarak— "İngiliz-Türk dostluğunu" Yakındoğuda istikrar etkeni olarak savaş sonrası için de öven Yalman ve Yalçın da vardı. İnönü, 14 Şubat 1942'de, İngiliz-Türk dostluğunun öncülü Aras'tan daha çok isteyen Rauf Orbay'ı Londra'ya yeni Büyükelçi atadı. Sürekli olarak İngiltere'ye karşı Türklerin ittifaka bağlılığını belirten Orbay'ın etkinliğini Alman Dışişleri Bakanlığı hoşnutsuzlukla izliyordu. Ama bu dostluk bildirimleri içtenlikle değildi. Çünkü önde gelen Türk politikacıları, örneğin Numan, "İngiltere'deki bolşevikleştirme işlevi" —Sovyet-İngiliz işbirliğini böyle tanımlıyorlardı— yüzünden İngiliz politikasını yeriyorlardı.[169]

Türkiye'nin egemen çevrelerinin gözünde İngiltere ile ABD'nin yapabileceği en büyük yanlış, ilk sosyalist işçi ve köylü devletine karşı Almanya ile birlik cephesi kuracak yerde Alman emperyalizmine karşı savaşmak için Sovyetler Birliği ile ittifak kurmaktı. Bundan dolayı İnönü, 11 Mart 1942'de, Steinhardt'a, bir Alman yenilgisi halinde, kendi deyimiyle, "Sovyet emperyalizminin" Avrupa ve Yakındoğuyu sarabileceği olasılığı, İngiltere ve ABD'nin bunu dizginleyebilecek durumda bulunamaması dolayısıyla derin kaygılarını bildirdi.[170] Ankara egemen çevreleri, Sovyet politikasının niteliğine karşı kullandıkları bu asılsız uydurma ile, aynı zamanda, Amerikan ve İngiliz hükümetlerinin Sovyetler Birliği'ne karşı güvensizliğini uyandırmaya çalışıyorlardı. İkinci Dünya Savaşının akışının ve savaş sonrası yıllarının tanıtladığı gibi, Sovyetler Birliği, Hitler aleyhtarı ortaklık için de hiç bir elegeçirme amacı gütmüyordu. Sovyetler Birliği, Hitler faşistlerinin saldırısına uğramıştı, saldırıya karşı kendini savunuyor ve aynı zamanda da halkların faşist barbarlıktan kurtulması, militarizmin ve faşizmin bir daha Alman topra-

[169] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61173, Bl. 63, 65, 95; Ha Pol, n° 68664, Bl. 102, 104; G. Jaeschke, *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*, s. 3, 9.

[170] FR 1942, c. 4, s. 683.

ğından dünyayı tehdit etmemesini sağlamak için savaşıyordu.

İngiltere'nin 26 Mayıs 1942'de Sovyetler Birliği ile bir ittifak anlaşması imzalaması, ABD'nin 19 Haziran 1942'de savaşta karşılıklı yardım ilkeleri konusunda bir anlaşma ile bunu izlemesi, Türk hükümeti için tatsız bir hayal kırıklığı anlamına geldi. Gerçi Ankara Radyosu Sovyet-İngiliz anlaşması konusunda dostça bir yorum yayınladı, ama Saraçoğlu İtalyan Büyükelçisi Peppo'nun önünde, "anlaşmanın Türkiye için ilgi çekici olmadığını, tek önemli şeyin Alman harekâtı olacağını ve kendisinin, Rusya'nın yenilmesiyle Avrupa savaşının da biteceğine inandığını; anlaşmayı Rus-İngiliz ilişkisinin bir korku ürünü olarak gördüğünü; İngilizlerin bu yıl ikinci bir cephe açabilecek durumda olmadıklarına inandığını"[171] belirtti. Bu sözler karşıda bulunan kişinin kimliği gözönüne alınarak biraz şişirilmiş olarak söylenmiş olabilir, ama Ankara hükümetinin Hitler aleyhtarı ortaklığın bütün eylemlerine gösterdiği tepkilerdeki düşmanca renk bunun tıpkısıydı. Türkiye, 28 Haziran 1942'de, İngiltere ile ittifak anlaşmasının imzalanmasından önce, Sovyet hükümetinin —1921 tarihli Sovyet-Türk anlaşmasına aynen uymak istediği konusunda— yaptığı açıklamaya karşılık vermesi için İngiliz hükümetinin ağır baskılarda bulunması gerekti.[172]

Türk politikacılarının Almanya yanında, şimdi kendilerine bol silah veren ve ayrıca Türkiye'nin tahıl gereksinmesinin karşılanmasını üzerine alan ABD'ye doğru iyice yöneldiği, 1942 yazında eskisinden daha belirgin hale geldi. Türkiye yalnız 1942'de 120.000 ton Amerikan buğdayı aldı. Hükümetin seferberlik önlemleri ve iyi ürün alınamaması ülkede ekmeklik buğday sıkıntısı doğurmuştu. Saraçoğlu 17 Temmuz 1942'de hükümetin başına geldikten hemen sonra, öncülü Saydam'ın bildirdiğinden çok daha az buğday stokları bu-

[171] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68665, Bl. 86.
[172] Aynı yerde, Pol, n° 61173, Bl. 78, 80, 176.

lunduğu için, yeniden büyüyen orduyu yazın beslemek üzere Amerikan buğdayı diledi. Amerikalıların çok kısa zamanda 15.000 ton buğday yolladığı bu ordu, Sovyet sınırına yaptığı yığınakla Sovyetler Birliği'nin güneyindeki Alman yaz saldırısını destekliyordu.[173]

Büyükelçi Steinhardt, 6 Mart 1942'de Saraçoğlu'nu olduğu gibi, konuştuğu her Türk'ü, ABD'nin büyük silah üretimini ve büyük insan ve malzeme yedeklerini anlatarak ustaca etkiliyordu. Güven mektubunu verdikten sonra müttefik ve tarafsız diplomatlar önünde, Alman militaristlerinin "toprak kazançları sağlamakla birlikte, Rusları hiç bir vakit tamamıyla yenemeyeceğini" söyledi. Ama gene aynı konu ile ilgili olarak şunları da belirtti: "Bu savaş, İngiliz İmparatorluğu olmasa bile Amerika tarafından sona erdirilecektir."[174] Bu da ABD'nin savaşı en güçlü devlet olarak sona erdirme ve rakiplerine bir *Amerikan barışı* kabul ettirme konusundaki emperyalist çabasını açıkça gösterir.

Bu politika, Yakındoğu bölgesine faşist orduların girme olasılığından dolayı ABD hükümetinin duyduğu kaygı, Roosevelt'in özel görevlisi Wendel Willkie'nin 7-10 Eylül günlerinde Ankara'ya yaptığı ziyaretten de anlaşılıyor. Yüksek rütbeli Türk askerleriyle ilişkileri dolayısıyla genellikle iyi haber alan Alman Askerî Ataşesi Korgeneral Rohde, "Willkie'nin Ankara'yı ziyaretinin başlıca amaçlarından birinin, Almanya'nın Kafkasya'ya ulaşmasından ve Rusların Karadeniz donanmasının ortadan kaldırılmasından sonra Türkiye'yi şu ya da bu biçimde daha sonraki savaşları için kullanmaya çalışması olasılığına karşı, ülkenin kesin tarafsızlığına İngiltere ve Amerika açısından inanabilmeyi sağlamak oldu-

[173] FR 1942, c. 4, s. 727. — Ama Amerikan hükümeti, bu konuda elinde baskı aracını bulundurmak için Türkiye'nin ancak yaşamasını sağlayabilecek çapta buğday vererek ölçüyü dikkatle ayarlıyordu (FR 1941, c. 3, s. 971). Papen, Almanya'nın aynı değerde bir karşılıkta bulunamadığı bu Amerikan buğday yardımlarını sık sık rapor ediyordu (bkz: DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68664, Bl. 167).

[174] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68664, Bl. 167.

ğunu'' bildirdi.[175] Amerika'nın üretim kapasitesi, denizaltı savaşının beklenen gelişmesi ve Rommel'in tükenen saldırı gücü konusunda Willkie'nin anlattıkları, görüştüğü Numan ile Saraçoğlu üzerinde etki yapmaktan geri kalmadı. Ama öte yandan faşist Almanya'yı ürkütmemek için İnönü, ''Willkie'-yi kabul etmemek amacıyla'', kendi deyimine göre, ''geziye'' çıktı.[176]

Papen'in bir Amerikan kaynağından öğrendiğine göre, Willkie ayrıca savaştan sonraki dünya düzeni konusundaki Amerikan görüşünü anlatmıştı. Türkiye'nin bu düzen içinde Yakındoğuda önde gelen bir rolü bulunacaktı. 1942'den başlayarak bu türlü değinmelere sık sık raslanır. Bunlar, Amerikan emperyalistlerinin Türkiye'yi Yakındoğuda savaş sonrası için kendi üstünlüklerini sağlamak için bir dayanak olarak görmeye başladıkları sonucuna götürüyor. Amerikalılar, Türk hükümetinin belirsiz tutumuna karşı hep bu açıdan bakarak yumuşak davrandılar ve bu konuda Hitler aleyhtarı ortaklığın ortak çizgisinden sık sık ayrıldılar.

Amerika'nın bu Türkiye politikası, Dışişleri Bakanı Hull'in 1942 Ağustosu sonunda Roosevelt ile kararlaştırdığı oldukça geniş bir programın bir parçasıydı.[177] Yakındoğuyu mihvere kaptırmamak için bu bölgede ABD'nin elverişli durumundan tam olarak yararlanmalıydı. Uygun durum, ABD'nin burada hiç bir toprak sağlama ya da siyasal amacı olmadığına yerli halkın inanmasıydı. Amerikan hükümeti somut önlemler olarak şunları öngörüyordu:

1° Lübnan ve Suriye'de diplomatik temsilciliklerin kurulması.

2° ABD'nin Yakındoğu politikası konusunda yayınlanacak resmî bir bildiri ile, Yakındoğu halklarına, Birleşmiş Milletlerin, savaş çabalarına bizzat katılmışlar gibi özgür-

[175] Aynı yerde, Pol, n° 61173, Bl. 272.
[176] Aynı yerde, Bl. 281.
[177] Bu konuda bkz: FR 1942, c. 4, s. 26.

lüğün korunacağı ve genişletileceği sözünü vermesi.

3° Arap ülkelerine, Türkiye ve İran'a bir askerî ve ekonomik heyetin gönderilmesi.

Heyetin başlıca görevi, Yakındoğunun etkili siyasal önderleri ile kişisel ilişkiler kurmak ve Amerikan propagandasını yoğunlaştırmaktı. Bu propagandanın başlıca savları da şöyleydi: Mihverin zaferi halinde Yakındoğu da, siyasal ve ekonomik bakımdan köleleşecekti. — ABD'nin zaferi, Yakındoğunun siyasal ve ekonomik gelişmesi için daha iyi olanaklar sağlar. — ABD, savaştan sonraki dönemde Yakındoğu halklarının bağımsızlık çabasını, eğer kendileri etkin olarak bunu kazanmaya yardımcı olurlarsa, destekleyecektir.

Hull'in bu programı ilettiği İngiliz hükümeti, bunun Alman tehlikesini savmaktan çok, Yakındoğudaki kendi müstemleke egemenliğine yönelmiş bir saldırı olduğunu kabul etti. Anlaşmadan ve heyetin yaydığı propagandadan, bölgede özgürlüğün bulunmadığı, ABD'nin bunu getirmek istediği izlenimi uyanacaktı. Halklar bunu yanlış anlayabilir ve İngiliz birliklerine karşıt bir tutuma girebilirlerdi. İngilizlerin bu duyarlı tepkisi karşısında ABD Dışişleri Bakanlığı tasarlanan bildiriyi yayınlamaktan vazgeçti. Ama Roosevelt, heyeti Kahire'ye yollamakta direndi. Heyet, Yakındoğu deneyimleri çok olan zengin pamuk uzmanı Yarbay Harold B. Hopkins'in başkanlığında 1942 Kasım ayı sonunda Kahire'de çalışmalarına başladı.

Türk hükümeti, dünya ölçüsünde ve Yakındoğuda görülen İngiliz-Amerikan ayrılıklarını dikkatle bir kenara kaydetti. Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu bu konuda 5 Mayıs 1943'te Papen'e şöyle dedi: "Churchill gerek Washington'da, gerekse Adana'da (Ocak 1943'te Churchill ile İnönü burada buluşmuşlardı —*yazarın notu*) şu görüşü savundu: Asya'da olduğu gibi Avrupa'da da, birbiriyle uyuşan iki güvenlik sistemi meydana getirilmelidir. Avrupa'da İngiltere ve Rusya, Asya'da Çin ve İngiltere sorumlu olmalı-

dır. Bunun dışında kalan dünyada Amerika ile birlikte güvenlik için çaba gösterilir. Roosevelt, bu görüşe çok sert biçimde karşı çıkmıştır. Çünkü eğer İngiltere hem Avrupa'da, hem de Asya'da güvenlik ortağı olur ve denizlerde bu konuda Amerika ile her şeyi paylaşırsa, yeniden sınırsız bir dünya egemenliği kurmak istediği şüphe götürmez. Buna karşılık Roosevelt, Amerika'nın bütün dünya bölgelerinde geniş ölçüde ilgili olacağı tam bir güvenlik istedi. Bu politikanın en iyi örneği, ABD'nin Kuzey Afrika'ya ve Yakındoğuya girmesi sayılabilir. ABD, İran körfezinde, Suriye'de ve Lübnan'da sağlam birer üs istiyor. Lübnan'a da sözde bağımsızlık verecek ve böylece hem Fransız, hem de İngiliz etkisini ortadan kaldırabilecek."[178]

1942 yılı içinde ABD tekelleri, uzun yıllar yalnız askerî gereksinmelerle uğraşan İngiliz sanayiini, Yakındoğuya sivil gereksinme malları sağlama alanından geniş ölçüde uzaklaştırdı. ABD başlangıçta bunun için "Middle East Supply Center"den yararlandığı halde, zamanla bu kuruluşa gittikçe karşı çıktı. Çünkü bunda İngiltere'nin henüz büyük etkisi vardı ve bu yüzden Amerikan tarafınca Yakındoğu ülkelerine doğru ekonomik ve siyasal yayılmada salt bir engel olarak görülüyordu. Başka nedenler yanında ayrıca Pasifik bölgesindeki hammadde kaynaklarının elden çıkması (Filipinler), sonucu ABD'nin Türk ürünlerine gittikçe fazla ilgi göstermesi, Londra'nın iş merkezinde tedirginlik yarattı. İngiliz emperyalistleri için, eğer Türkiye'de Alman tekellerinin ekonomik etkisinin iyice üste çıkarılmasını istemiyorlarsa, ABD yardımını kabul etmekten başka çare yoktu. Ankara'da "İngiliz-Amerikan Koordinasyon Komitesi", savaşın yürütülmesi bakımından kendileri için önemli olan malları Alman emperyalistlerinin elinden istifçilik alımları ile kaçırmak için bir program hazırladı. Yalnız merinos ve deri konusunda Almanya'ya ihracatı %30-40 dolayında düşürmek

[178] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68666, Bl. 108.

bir süre için başarılabildi. Ama Clodius anlaşmasını ciddî biçimde engelleme olanağı yoktu. Çünkü Numan faşist Almanya'ya yapılan Türk satışlarına zarar verebilecek yükümlülüklere girmeyi kesinlikle kabul etmiyordu.[179]

Türkiye'de İngiliz-Amerikan etkisinin üsleri olarak İskenderun ve Mersin liman kentleri gelişme gösterdi. Bunlar müttefik gemilerinin ulaşabileceği limanlar olduğu için liman tesislerinin yapım çalışmaları —savaş-öncesi mukavelelere dayanılarak— çabuklaştırıldı. Ülkenin iç taraflarında yol yapımında olduğu gibi, burada da sürekli olarak çok sayıda İngiliz mühendisi, teknisyeni ve satınalma memuru bulunuyordu. İskenderun Alman Yardımcı Konsolosluğu ve ajanları, bu olayları, İngiliz savaş malzemesi teslimatını gözetim altında tutuyor ve Ankara üzerinden Berlin'e bildiriyorlardı.[180]

1941'den bu yana İngiltere ve Amerika'nın Türkiye politikası, ikinci bir cephenin açılması sorunu ile sıkı sıkıya bağlantılıydı. İngiliz kurmay başkanları ve Churchill, gerek Sovyetler'in Batı Avrupa'da ikinci bir cephe isteklerini, gerekse Cherbourg'a karşı bir saldırı konusundaki Amerikan planını daha 1942'de reddettiler. Churchill bunun yerine, Stalin'e yazdığı 19 ve 21 Eylül 1941 tarihli mektuplarından ortaya çıktığına göre,[181] en çok bağlandığı bir görüşten ayrılmıyor ve Türklerin de katılmasıyla Balkanlardan "yumuşak karına" doğru bir çıkış istiyordu. Bununla savaştan çok çabuk bir sonuç almayı gerekli görmüyor; sözü verilen İngiliz ve Amerikan savaş malzemesi ile donatılmış en çok 45 Türk tümeninin kullanılmasıyla, Alman silahlı kuvvetlerini

[179] FR 1942, c. 4, s. 709; Medlicott, c. 2, s. 242, 245, 251.

[180] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68664, Bl. 131, 191, 199; n° 68665, Bl. 50.

[181] *Briefwechsel Stalins mit Churchill, Attlee, Roosevelt und Truman 1941-1945*, Berlin 1961, s. 31, 34. — Bundan sonrası için bkz: *Briefwechsel Stalins*, s. 97; Churchill, c. 4, s. 582, 807; Higgins, s. 170. Ankara'daki Amerikan temsilcilerinin sözlerine göre, Papen'in savaş konusundaki ABD planlarına ilişkin 28 Ekim 1942 tarihli bir raporu da önemli bilgiler taşıyor (DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61173, Bl. 202).

o yana çekmek ve Sovyetler Birliği yönünde Boğazlardan açılacak bir bağlantı hattını korumak için bir cephe açılmasını istiyordu. Bunda ağırlık noktasını, Romanya petrol merkezi Ploesti'ye karşı *hava saldırıları,* Bulgar ve Romen sivil halkı üzerine saldırılar için Türkiye'yi üs olarak kullanma düşüncesi meydana getiriyordu. Bu da, faşist Almanya karşısında Batı Müttefikleri Başkomutanlığı tarafından izlenen genel stratejiye uygun düşüyordu. Sovyetler Birliği'ni zayıflatmak ve sonra da Avrupa'da barışı azçok tek başına kabul ettirebilmek için, ABD'nin ve İngiltere'nin egemen çevreleri içinde, ikinci cephenin açılmasını geciktirmek isteyen güçler iş başındaydı. Bunun için onlara birleşik bir İngiliz-Türk savaş gücü özellikle önemli görünüyordu. Çünkü anti-faşist halk kurtuluş hareketinin büyük ölçülere vardığı Güneydoğu Avrupa ülkelerini hızla işgal ederek, bu devletlerin ilerici yönde gelişmesini önleyebileceklerdi.

1942 yılı sonunda savaşın dönüm noktası kendini belli etmeye başlayınca Churchill, Roosevelt'in bilgisi çerçevesinde, Türk hükümetine başvurdu ve Kuzey Afrika'da müttefik başarıları karşısında pasif tutumunu bırakmasını, Hitler aleyhtarı ortaklığın yanında savaşa girmeye hazırlanmasını istedi.[182] Türk hükümetinin belirgin Sovyet aleyhtarı tutumu dolayısıyla bu, güç bir girişim olduğundan, İngiliz diplomatları ve gazetecileri kasıtlı açıklamalarla, Alman emperyalistlerinin gözünde Türk tarafsızlığını, Türkiye'ye saldırıda bulunmaya kışkırtacak kadar şüpheli göstermek için bir kampanya açtılar.[183] Sonradan bu doğal olarak mutlaka Churchill'in stratejik planları içine konacaktı. 1942 yılının Kasım ve Aralık aylarında Alman Dışişleri Bakanlığına, sözde Türk-Sovyet görüşmeleri yapıldığı, Amerika'nın geçiş isteklerinde bulunduğu, Rüştü Aras'ın çevresindeki anglofil

[182] Aynı yerde, Bl. 279. (Dış Gizli Servisin Türkiye Dışişleri Bakanlığından topladığı bilgiler).

[183] Ankara'daki Amerikan çevrelerinin sözlerinden de bu anlaşılıyor (aynı yerde, Bl. 204).

grubun darbe planları yaptığı ve 1943'te Türkiye'nin müttefikler yanında savaşa girmek niyetinde olduğu yollu bir sürü haberler ulaştı.[184] Ama bu kampanya sonuç vermedi. Saraçoğlu ve Numan, Almanya'ya karşı hiç bir vakit harekete geçmeyecekleri konusunda faşist Reich hükümetine söz verdiler.

Ancak Türkiye'de bir ortam değişimi olduğu gözden kaçmıyordu. Artık İngiliz ve Amerikan propagandası verimli bir taban buluyordu. Bunun merkezi, Aralık 1942'de henüz kuruluş halinde bulunan İstanbul Amerikan Enformasyon Bürosu idi. O sırada büroda 35 memur çalışıyordu. Büro Türk basınına ve radyosuna haberler veriyor, resmî Türk haber ajansı "Anadolu Ajansı" ile sıkı ilişkiler kuruyordu.[185] Ayrıca, Londra gezisinden sonra Ekim ayında ABD'ye giden Türk basın heyetinin de coşkulu yazıları yayınlanıyordu. Gerçi heyet ABD'de Türkiye'nin Almanya'ya krom satma tasarıları yüzünden büyük azarlar da işitiyordu ama, bu onları, ABD'yi savaşın sonucunu saptayacak etken olarak nitelemekten alıkoymadı. Türk kamuoyunda, Hitler aleyhtarı ortaklığın zaferinin beklenebileceği kanısı gittikçe yaygınlaşmaya başladığı halde, kamuoyu oluşumunun seçkin temsilcileri, Sovyetler Birliği'nin saygın ve önemli bir yer tutacağı savaş sonrası düzeni düşüncesi ile uyuşamıyorlardı. Bu yüzden *Vatan* gazetesi sahibi Yalman, savaşa girilmemesini, savaş sonrasının beklenen "güvenilmez" ve "karışık" dünyasından Türk ordusunun uzak tutulmasını istiyordu.[186] Bu düşünceler, önde gelen İngiliz ve Amerikan kişiliklerinin düşüncelerine uygun düşüyordu. Amerikalı Müsteşar Welles, Churchill ile görüş birliği halinde, Türkiye'yi Balkanlarda ve Tuna bölgesinde savaş sonrası düzeni için en önemli etken olarak görüyordu.[187] İngiliz yazarı Barbara

[184] Aynı yerde, Bl. 212, 214, 217, 248, 274, 293; Ha Pol, n° 68665, Bl. 146, 152.
[185] DZA Potsdam, Promi, Büro des Staatssekretaers, n° 783, Bl. 2.
[186] Yalman, s. 198.
[187] Welles, s. 249.

Ward, Türkiye'nin Balkan devletleri ile bir federasyon halinde birleşmesini, "ekonomik yardım ve askerî ortaklık" yoluyla da "Batı dünyasına bağlanmasını" daha 1942'de istiyordu.[188]

[188] E. Ward, *Turkey*, New York 1942, s. 114.

DÖRT

SAVAŞIN DÖNÜM NOKTASINDAN SONRA TÜRKİYE'DE ALMAN EGEMENLİĞİNİN YERİNİ AMERİKAN EGEMENLİĞİ ALIYOR

(1943-1945)

1. KAZABLANKA'DAN KAHİRE'YE

Stalingrad kazanında Altıncı Alman ordusunun yokedilmesiyle savaşın temel dönüm noktası başladı. Stratejik öncecilik Hitler aleyhtarı ortaklığın silahlı kuvvetlerine geçti, işgal altındaki ülkelerde ve hatta Almanya'da bile anti-faşist kurtuluş hareketi büyük bir hız kazandı. Volga kıyılarındaki zafer, ABD'nin ve İngiltere'nin emekçilerine de coşkunluk verdi. Bu ülkelerin egemen çevreleri gerçi Alman rakiplerine karşı indirilen öldürücü yumruktan dolayı rahatlamışlardı ama, bu kez kendilerini yeni bir kaygı sarmıştı. Faşist Almanya'ya karşı kazanılan Sovyet zaferinin ardından Avrupa'nın birçok bölgelerinde, halkın, iktidarı bizzat ele almasından ve kapitalist sömürü düzenine son vermesinden

korkuyorlardı.

Bu yüzden İngiliz-Amerikan tarafı, ikinci bir cephenin açılmasını elden geldiği kadar geciktirmeye çalışıyordu. Sovyet birliklerinin tek başına faşist Almanya'yı yokedebileceği anlaşılınca ikinci cepheyi açmayı düşünüyorlardı. Türkiye Başbakanı Saraçoğlu Adana'da 24 Şubat 1943'te Churchill ile görüşmelerinden sonra Papen'e şöyle dedi: "Anlaşılıyor ki, İngiltere, bolşeviklerin Almanya'yı daha fazla zayıflatması sözkonusu olmadığı sürece Avrupa üzerine ciddî bir saldırıda tümenlerini kurban etmeye niyetli değil. İngiltere, Amerika ve Rusya arasındaki geniş ayrılıklar dolayısıyla Churchill, savaşın sonunda elden geldiği kadar güçlü olmayı istiyor."[1]

Churchill, bu görüşü gerçekleştirmek için en iyi araç olarak öteden beri kendi Balkan stratejisini görüyordu. İngiliz birleşik planlama kurmayı, Kazablanka konferansından önce Akdeniz üzerinden girişilecek bir ilerlemeyi, "Ruslar henüz Almanların ana güçleriyle ölüm-kalım savaşı içinde iken kendileri, Avusturya, Macaristan ve Almanya içlerine kadar girebilirlerse, ABD'nin ve İngiltere'nin Orta Avrupa'nın geleceğini dikte ettirme olanağını elde edecekleri için"[2] uygun bulmuştu.

Bununla birlikte Roosevelt ile önde gelen Amerikalı askerler, Churchill'in Balkan planlarını kabul etmediler. Amerika Devlet Başkanı, oğlu Elliot'a, Avrupa karaparçasında

[1] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68666, Bl. 53. Volga meydan savaşından sonra savaşın genel gelişmesi için bkz: *Geschichte des Grossen Vaterlaendischen Krieges*, c. 3, Berlin 1964.

[2] D. Weathley, *Stranger than Fiction*, London 1959, s. 207. C. Wilmot (*Avrupa İçin Savaş*, Frankfurt a. M./Berlin 1954, s. 132) ve W. H. Chamberlain (*Amerikas zweiter Kreuzzug*, Bonn 1952, s. 148), Churchill'in Sovyet aleyhtarı Balkan görüşünü siyasal ileri görüşlülük diye niteler ve bu İngiliz isteğine katılmadıkları için Roosevelt ile askerî danışmanlarını eleştirirler. Şu kaynaklarda Churchill'in Balkan planları odukça tarafsız anlatılır: H. Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin*, London 1957, s. 95; W. H. McNeill, *America, Britain and Russia 1941-1946*, London 1953 (*Survey of International Affairs 1939-1946*), s. 272, 304.

İngiltere'nin gerçek ya da düşsel çıkarlarını korumak için Amerikan askerlerinin yaşamını tehlikeye atmayı düşünmediğini söyledi.[3] Amerikan Genelkurmayı, özellikle Marshall ve Eisenhower, Batı Avrupa'ya çıkarma yapılmasını savundular. Onlara göre, ancak bu yoldan Amerikan orduları, savaşı hızla sona erdirebilir ve Orta Avrupa'da Kızıl Ordudan önde gidebilirdi. Arazinin dağlık ve uzaklıkların büyük oluşu yüzünden Balkanlar üzerinden ilerlemeyi başarılı olabilecek özellikte saymadılar. Amerikan kamuoyunun baskısı da buna ekleniyordu.[4]

14-25 Ocak 1943 günlerinde yapılan Kazablanka konferansında Amerikan tarafı, Churchill'in Yunanistan ve Oniki Adaya doğru harekâta girişilmesi önerilerini kabul etmemekle birlikte, Sicilya'ya çıkarma yapmaya razı olduklarını açıkladılar. 1943 yılında ikinci cephenin açılmasına Churchill'in inatla karşı çıkması bakımından, İtalya üzerine bir harekât, uyuşma olarak görünüyordu. Bunun karşılığında Amerikan kurmay başkanları, 1944 yılında Manş üzerinden harekete geçilmesi için İngilizlerden onay kopardılar.

Churchill, Kazablanka'da Amerikalı müttefiklerini Balkan yarımadasını dolaysız işgale razı etmeyi başaramamakla birlikte, Türkiye'nin savaşa girmesi için hazırlıklar yapma yetkisini aldı. Bununla, General Marshall sürekli olarak karşı koyduğu için, başka savaş meydanlarından büyük isteklerde bulunma yoluna gitmeksizin, sayıca güçlü Türk ordusunun yardımı ile Balkanları harekete geçirmeyi ve İngiliz emperyalizminin istediği anlamda (Balkan federasyonu ve benzeri) savaş sonrası düzeni kurma koşullarını yaratmayı umuyordu.

Bunun dışında Kazablanka konferansına katılanlar, Churchill'in önerisi üzerine, Türkiye'yi ilgilendiren konular-

[3] E. Roosevelt, *As he saw it*, 1946, s. 188; ayrıca bkz: McNeill, s. 272, 304.
[4] A. C. Wedemeyer, *Der verwaltete Krieg*, Gütersloh 1958, s. 261; Wilmot, s. 133.

da İngiltere'nin önderliği elde bulundurmasında görüş birliğine vardılar. Çin konusunda bu hak ABD'ye verildi. Bu karar, Türkiye'ye Amerikan silahları verilmesinde aracılık rolünü yeniden yüklenme konusunda İngiliz makamlarına yardımcı oldu. Bununla 1942 Haziran kararları kaldırıldı ve "Munitions Assignment Board" ile doğrudan doğruya ilişkiye geçmek için Türk tedarik heyetinin Washington'da açmak istediği büro çalışmasına başlayamadı. Kazablanka kararını kabul etmeyen ABD Dışişleri Bakanlığı, 29 Ocak 1943'te Washington'daki Türk Askerî Ataşesi Cemal Aydınalp'a ve hava ataşesi ile tedarik komisyonu başkanına, bundan böyle Türklerin savaş malzemesi isteklerini Washington'da yeniden *İngiliz* makamlarının ilgililerine duyuracağını bildirdi. Türkler için bu haber, "sersemletici bir yumruk" ve "korkunç bir şok" etkisi yaptı. Aydınalp, bunun ardında, gene, Türkiye'yi zayıf tutmak isteyen İngiliz-Sovyet entrikasını gördü. ABD Dışişleri Bakanlığı Yakındoğu Dairesinden George V. Allen'in 16 Mart 1943 günü bir muhtırada saptadığı gibi, Kazablanka kararına ve bununla ilgili sonuçlara karşı Türklerin duyduğu öfkenin temelinde, "az ya da çok bir İngiliz sömürgesi ya da koruyuculuğu olarak" işlem görmüş olma duygusu yatıyordu. Allen, ABD'nin Türkiye ile artık ilgilenmediği izleniminin Türkiye'de uyanmaması gerektiğini, Kazablanka kararının en dar anlamda savaşın yürütülmesinden başka bir şeyle ilişkili olamayacağını, Türkiye'nin İngiltere'nin siyasal ve ekonomik etkinlik alanına dönüştürülmesi anlamına gelmediğini belirtti. Tam bu sıralarda ABD'nin Yakındoğuda bağımsız Arap devletlerine *dolaysız yoldan* savaş malzemesi vermeye başlaması boşuna değildi. Bununla ABD genel olarak İngiltere karşısında öne geçmiş bulunuyordu. Bu yüzden Dışişleri Bakanı Hull, Allen'in muhtırasını onayladı ve Roosevelt'in oluru ile Washington'daki İngiliz Büyükelçisine, Türkiye ile askerî, siyasal ve ekonomik ilişkiler konusunda İngiltere'nin başso-

rumlu görülemeyeceğini bildirdi. Kazablanka'da yalnızca *askerî* saptamalar yapıldığına, ABD'nin savaş sırasında ve savaş sonrasında Türkiye karşısında ekonomik ve siyasal hareket serbestliğine büyük önem verdiğine değindi.[5]

Churchill, Devlet Başkanı İnönü ile Başbakan Saraçoğlu'nu bir buluşmaya çağırdığında, İnönü, yalnızca, Roosevelt'in de kişisel olarak kendisine başvurmuş olmasından dolayı bunu kabul etti. Churchill ile Türk devlet adamları arasında görüşme 30 ve 31 Ocak 1943 günleri Adana'da yapıldı. İngiliz Başbakanı, İngiltere ile ABD'nin, Türk ordusunu hızla ve eskisinden daha çok modern silahla donatmaya, uzmanlarla havaalanlarını hazırlatmaya ve Türkiye'nin savaşa girmesi halinde 25 hava filosu, uçaksavar ve tanksavar birlikleri ve iki motorlu tümen ile ve daha sonra 9. ve 10. İngiliz ordusu birlikleriyle yardıma koşmaya hazır olduğunu açıkladı. Churchill ayrıca, Yunan ve Yugoslav direnme hareketi dolayısıyla Balkanlarda ortaya çıkan "anarşi"nin (!), İtalya'ya karşı İngiliz-Amerikan harekâtını, Kızıl Ordunun yazın biraz daha ilerlemesinin Türkiye'nin işe karışmasını gerekli kılabileceğini belirtti.[6]

Ancak Churchill, en geç 1943 sonbaharında savaşa girmeyi düşünme konusunda Türk hükümetini harekete geçirme hedefine ulaşamadı.[7] Faşist Almanya'ya karşı savaşında Hitler aleyhtarı ortaklığa —bu arada aynı zamanda Sovyetler Birliği'ne— yardım edebilecek herhangi bir şey yap-

[5] FR 1943, c. 4, s. 1067, 1099; Hull, s. 1367. — Bence, Amerikan belgeleri, Deborin'in "ABD'nin Güneydoğu Avrupa'da Churchill'in planlarına göre hareket etmeye hazır olduğu" tezini (*Der zweite Weltkrieg*, Berlin 1959, s. 278) kabul etme olanağı vermiyor. İlgili anı kitaplarında da bununla ilgili olarak "Balkanlar ve Yakındoğu"dan (aynı yerde) değil, yalnızca "Türkiye"den sözediliyor.

[6] FR 1943, c. 4, s. 1061: Churchill, c. 4, s. 631; *Briefwechsel Stalins*, s. 799. Roosevelt'in İnönü'ye mesajı için: FR 1942, c. 4, s. 1058.

[7] Churchill, c. 4, s. 641. — Churchill, başarısızlığını Türkiye'nin 1943 güzünde Oniki Adaya karşı İngiliz girişiminin gerçekleşmemesi yüzünden savaşa girmediğini söyleyerek örtmeye çalışır (aynı yerde). Geriye baktığında, eskisi gibi, 1944'te Güneydoğu Avrupa'da tüm gelişmeyi başka yöne çevirebilecek kendi Balkan stratejisini doğru bulur (aynı yerde, s. 642).

mayı asla düşünmeyen İnönü ve Saraçoğlu, doğal olarak yeniden savaş malzemesi almaya, bağlantısız genelkurmay görüşmelerini kabul etmeye ve güzel sözlerle süslü bir resmî bildiri imzalamaya hazırdı. Ama bağlayıcı anlaşmalardan, savaştan sonra Türkiye'yi sözde tehdit edecek "bolşevik tehlikesi" kartını oynayarak kaçtılar. İnönü Churchill'i, Almanya ile ayrı bir barış imzalaması için durmadan sıkıştırdı. Saraçoğlu Churchill'e, "tüm Avrupa Slavlarla ve komünistlerle dolu. Almanya yenilirse bütün yenik ülkeler bolşevik ve Slav olacak" diyerek korkunç bir görünüm çizdi. Krecker, bu tutumdan dolayı önde gelen Türk politikacılarını, Batı Avrupa'nın milliyetçilikten uzak kaynaşma düşüncesi anlamında "ilk Avrupalılar" olarak över: "... ancak Avrupalılığı 20. yüzyılda bile tartışılmış ve tartışılmakta olan Türk devleti için, Anglo-Saksonların, Hitler'e karşı mutlaka haklı öfkeleri içinde kendi tutkularını başıboş bıraktıkları ve *'Fiat justitiapereat Europa!'* ilkesine göre hareket ettikleri bir sırada, ülkenin başındaki adamlarının Avrupa'yı düşünmesi onur vericidir."[8]

Oysa Churchill verdiği karşılıkta, Sovyet devlet adamlarının barışçı ve dostça niyetlerine değindi, üç büyük müttefik devletin Türkiye'nin bütünlüğü için güvence vereceğini bildirdi. Ama onun açıklamalarının özü de, Türkiye'nin savaş sonrasında Batılı devletlerin askerî gücüne güvenebileceği, galip gelenlerin masasında onlarla birlikte oturduğu zaman, en az zararlı çıkacak olanın Türkiye olacağı noktasında toplanıyordu. Türkiye, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan ile bir Balkan federasyonu kurmalıydı. Churchill, savaşta ve savaş sonrasında güçlü, iki Batılı devletle sıkı bağları olan bir Türkiye'yi dileyen Roosevelt'in sözlerini de anımsattı.[9]

[8] Churchill, c. 4, s. 635. Krecker, s. 232; Papen, s. 566. Adana konferansı üzerine Knatchbull-Hugessen'in Roosevelt'e verdiği rapor (FR 1943, c. 4, s. 1060), Churchill'in anılarının tersine, çok soyuttur ve resmî görüşme kurallarına aykırı düşmektedir.

Volga kıyılarındaki meydan savaşında Sovyet birliklerinin galip gelmesi ve 1943 Ocak başında ordu grubu A'nın Kafkas bölgesinden geri çekilmesi, Türkiye'nin egemen çevrelerini, İngiliz ve Amerikan devletleriyle dostluğu belirgin biçimde göstermeye yöneltti. Bu çevreler, aynı zamanda Alman emperyalistleri ile ilişkilerini de sürdürüyor ve Hitler aleyhtarı ortaklık için hiç bir eyleme istekli olmuyorlardı. Bu durum, ülkede değişen ortamla da çelişiyordu. Türkiye'de en sert tedhiş koşulları altında savaşım yapan ilerici güçler, savaşın yönünün değişmesi ile güçlü bir destek buldular. Türk komünistleri, Türkiye'nin Hitler aleyhtarı ortaklığa katılmasını istediler. Burjuva çevrelerin faşist yanlısı hükümet çizgisine karşı eleştirisi de gittikçe duyulur oldu. Türk ordusunda ilerici subaylar ve askerler, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne yaklaşmasını istiyorlardı. Papen, 30 Ekim 1943'te bu konuda şöyle diyordu: "Bu propagandaya karşı sert cezalar uygulanıyor."[10]

İngilizler, Adana'da kararlaştırılan İngiliz-Türk genelkurmay görüşmeleri[11] için, askerî işbirliği konusunda "Hardihood" kodu ile adlandırılan ayrıntılı bir plan hazırlamıştı. Ama ne general Wilson, ne de Ortadoğudaki hava kuvvetleri ve donanma komutanları Sholto Douglas ve John Cunningham, 1943 ilkyazında herhangi bir başarı elde ettiler. Türk tarafı gene, ordunun yetersiz donanımı ve İstanbul'un Almanlar tarafından bombardıman edileceği korkusu gibi zırhların ardına sığınıyordu. Churchill'in iyimserliğinin

[9] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68666, Bl. 33 (Papen, görüşmelerin önemli noktaları konusunda Türk tarafından derhal bilgi alıyordu); Churchill, c. 4, s. 632, 635; Hull, s. 1366; Jaeschke, *Türkei 1942-1951*, s. 12.

[10] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68666, Bl. 205; ayrıca S. Belinkow "Die Türkei im zweiten Weltkrieg", *Neue Zeit* 11/1945, s. 8; Dansig, *Tursiya 1949*, s. 240; Muller, Oçerki, s. 209.

[11] Bu görüşmelerle ilgili daha geniş bilgi için: Knatchbull-Hugessen, s. 190; Wilson, s. 148, 155; Lenczowski, s. 144; *Medlicott*, c. 2, s. 525, (ekonomik alanda da bir ilerleme sağlanmadı); Woodward, s. 323 (İngiliz Dışişleri Bakanlığı dosyalarının yayınlanmamış olması karşısında en sağlam bilgi); J. Ehrmann, *Büyük Strateji, Ağustos 1943-Eylül 1944* (Rusça), Moskova 1958, s. 119.

tersine Knatchbull-Hugessen ile İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin gönüllü olarak savaşa girmeyeceği ve yalnızca durmadan daha çok savaş malzemesi almaya çalışacağı görüşünü haklı olarak değiştirmiyordu. 1943 Şubatında Stalin'in başlattığı Sovyet-Türk görüşmeleri de, Türkiye Sovyetler Birliği ile "dostluğunu" yalnızca sözde bırakmaya istekli olduğu için sonuç vermedi.[12]

Churchill'in emperyalist nitelikli Balkan bulguları bir yana, Türkiye'nin savaşa girmesi, özellikle İtalyan faşizminin çökmesine az bir zaman kaldığı gözönüne alınırsa, savaşın kısaltılmasında önemli bir etken olabilirdi. Prens Umberto, Mareşal Badoglio ve başka generallerin de bulunduğu bir İtalyan grubu, "Türkiye'nin, Bizerta ve Tunus olayından sonra müttefiklere katılacağı" görüşündeydi. Bu grup, Bern'deki ABD Elçiliğine, İtalya'nın "Afrika'nın elegeçirilmesi ile Türkiye'nin savaşa girmesi arasındaki kısa zaman süresi içinde teslim olma yoluna yönelmek" istediğini bildirmişti.[13]

Daha sonra 10 Temmuz 1943'te Amerikan ve İngiliz birlikleri Sicilya'ya çıktığı ve bundan 14 gün sonra da Mussolini devrildiği zaman, Türkiye müttefiklere en küçük kolaylığı, örneğin Mussolini için sığınma hakkını tanımayacağını açıklaması gibi bir isteği bile yerine getirmedi. Bunun yerine Saraçoğlu, İtalyan olaylarının Balkanlar üzerinde olası tepkilerinden korkan Hitler hükümetine 19 Ağustosta, müttefiklerin şimdilik Balkan yarımadasına karşı bir harekât planlamadıklarını bildirdi.[14] Türkiye'nin bu tutumu dolayısıyla 14-24 Ağustos 1943 günlerinde yapılan Quebec konferansında Roosevelt, Churchill ve müttefik kurmay başkanları, Türkiye'nin savaşa girme vaktinin henüz gelmediği sonucuna vardılar. Türk silahlı kuvvetlerini daha fazla silahlandır-

[12] *Briefwechsel Stalins*, s. 112, 120; Feis, s. 229.
[13] DZA Potsdam, AA, Pol, n° 61140, Bl. 329.
[14] Aynı yerde, Ha Pol, n° 68675, Bl. 118.

ma konusuna ağırlık verilecekti.[15]

8 Eylül 1943'te İtalya'nın teslim olması Churchill'e, konuya hemen elatma gereğini duyurdu: Balkanlarda ve Oniki Adada bulunan İtalyan tümenleri dağıldığına ve buralarda tamamıyla belirsiz bir durum meydana geldiğine göre, Balkan planlarını gerçekleştirebileceğini sanıyordu. Kursk'ta başarı ile sonuçlanan ve önceciliği kesinlikle Sovyet Başkomutanlığının eline veren Sovyet karşı-saldırısı da onu acele etmeye yöneltti.

Churchill'in buyruğu üzerine, 18 Eylül 1943'te zayıf İngiliz birlikleri İtalyanların Oniki Adalarından Leros, Samos ve Kos'a çıkarma yaptılar.[16] Marshall ve Eisenhower, Kuzey Fransa'nın tasarlanan işgali için ayrılan birliklerden hiç birini vermemişlerdi. Londra hükümeti, Doğu Akdenizde İngiliz silahlı kuvvetlerinin harekâtını, savaşa girerek ya da hiç değilse Güneybatı Anadolu'da havaalanları vererek desteklemesi için Türkiye'ye başvurdu. Böylece Kraliyet Hava Kuvvetleri, aynı biçimde Yunanistan'daki yakın üslerden çıkış yaparak harekâtta bulunan Alman hava kuvvetlerine karşı koymak ve Oniki Adalarda sert çarpışmalara giren sefer birliğini havadan desteklemek üzere iyi bir olanak elde edecekti. Ama Türk hükümeti gene kabul etmedi. Yalnızca İngiltere'ye işgal edilen adalara ikmal yapılması için karasularından yararlanma izni verdi. İngiliz birlikleri kısa zamanda içinden çıkılmaz bir duruma düştü. 14 Kasımda Ege adaları yeniden tamamıyla Almanların elindeydi. İngiltere'ye 5.000 kişilik seçkin birliğe, 4 zırhlı ve 7 muhribe

[15] Hull, s. 1368; Wilson, s. 180.

[16] Churchill'in Oniki Adalar serüveni için bkz: *Churchill*, c. 5, s. 180. *The Memoirs of Lord Ismay*, London 1960, s. 322; H. C. Butcher, *Three Years with Eisenhower*, New York 1946, s. 429; Ehrman, s. 107; C. Buckley, *Five Ventures*, London 1954, s. 213, 220, 227; McNeill, s. 303, 312. — Bu anıların ve açıklamaların tersine Knatchbull-Hugessen (s. 193) ve Woodward (s. 325). Oniki Adalarda İngiliz mevzilerinin savunulması için hava üssü vermeyi Türkiye'nin kabul etmemesini atlarlar ve böylece Ankara hükümetinin İngiliz girişimi karşısında açıkça olumlu bir tutum takındığı izlenimini uyandırırlar.

mal olan başarısız Oniki Ada serüveni, ağır bir askerî ve siyasal şamar anlamına geliyordu. Çünkü bununla Churchill, Alman militaristlerine, Balkan yarımadası halklarına ve özellikle Türkiye'ye henüz elinde bulunan gücü gösterme fırsatını vermişti.

Sovyetler Birliği de, savaşı daha çabuk bitirmek için Türkiye'nin Hitler aleyhtarı ortaklığa katılması için çaba gösteriyordu. Bu yüzden Eylül 1943'te *Savaş ve İşçi Sınıfı* adlı dergi, Türkiye'den, Almanya'ya karşı gösterdiği iyilikçi politikasını terketmesini istedi. Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi de Türk hükümetinden, Alman emperyalistlerinin ve militaristlerinin yere serilmesi için son güç gösterme çabasına katılmasını istedi. Ankara hükümeti, Türk halkının da çıkarına olan bu önerileri kesinlikle geri çevirdi.[17]

Moskova Dışişleri Bakanları konferansında Molotof bu çabalarını sürdürdü ve 28 Ekim 1943'te Türkiye'nin *derhal* savaşa girmeye çalışmasını istedi. Hull, "Overlord" hazırlıkları dolayısıyla yalnız Türk havaalanlarından yararlanmayı gerekli gördüğü halde, Eden Türkiye'nin savaşa katılmasından yana çıktı; ama bunun için bir gün saptanmasına yanaşmadı. Molotof, Türkiye'ye müttefiklerin çok sayıda silah ihraç ettiğini bildiğinden, Türkiye'nin savaşa girmesi ertelendiğine göre bu silahları niçin aldığını sordu. Türkiye'nin silahlanmasının savaş sonrası için düşünüldüğü konusunda burada ışığa çıkan kuşku yerindeydi. Molotof ayrıca, Türkiye'nin savaşa *şimdi* girmek zorunda olduğunu, daha sonra atılacak böyle bir adımın değer taşımadığını belirtti. Yardımcısı Vişinski, Türkiye'nin "Overlord" yedeklerinden önemli pekiştirmeler almaksızın da savaşabileceğini ve savaşa girmekle Almanya'yı 15 tümeni Doğu cephesinden çekmeye zorlayabileceğini söyledi.[18]

[17] N. Vasiliyev, "Komu na polizy neytralitet Tursii", *Voyna i raboçniyklass*, 7/1943, s. 21; DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68666, Bl. 173.

[18] FR, CT, s. 123; 236 (Moskova Büyükelçisi Harriman, Sovyet görüşünü aynı gerekçelerle 21 Kasımda destekledi). Hull, s. 1279, 1297, 1301, 1312, 1369;

Ancak Eden, Churchill'in bir direktifi dolayısıyla, Molotof'un önerilerini ilke olarak kabul etti ve iki taraf, Türkiye'nin 1943 yılında savaşa girmesini sağlamak ve hava üslerinin derhal verilmesi için baskıda bulunmak konusunda 31 Ekimde anlaştılar. Amerikan hükümeti 4 Kasımda bu karara katıldı. Ama uygulanacak taktiğin ayrıntıları üzerinde görüş birliği sağlanamadı. Kendi Balkan politikasının Sovyet politikasından tamamıyla ayrı "yollardan" geçtiğini bilen Churchill, gene de Sovyet girişiminin desteği ile, Rodos önlerinde başarısızlığa uğrayan Balkan planlarını bir daha diriltmeye çalışmak niyetindeydi.[19]

Eden 5 ve 6 Kasım 1943'te Numan ile Kahire'de buluştuğunda, Numan Türkiye'nin savaşa girmesine ve hava üsleri verilmesine ilişkin önerileri geri çevirdi. Casus "Cicero", Saraçoğlu ve Numan'ın raporları yolu ile görüşmelerin içeriğinden tam olarak haberli bulunan Papen, Ribbentrop'a yolladığı 10 Kasım 1943 tarihli telgrafta bunları şöyle özetledi: "Eden Kahire'de, İngiltere için Ege'de savaş durumunun güçlüğü karşısında avcı uçakları için kullanmak üzere Türkiye'den havaalanları verilmesini istedi. Numan'ın, bu isteğin, Türkiye'yi Almanya ile savaş durumuna getireceği gerekçesiyle önerileri geri çevirmesi üzerine Eden, önerilerin kabul edilmemesinin İngiliz-Türk ilişkilerine gölge düşüreceğini söyledi. Ayrıca, Almanya'nın askerî durumunun, Portekiz olayında görüldüğü gibi, yalnız biçimsel bir protestoda bulunabilecek kadar zayıf olduğunu, önerilerin kabul edilmemesi halinde Amerika'nın yardımı ileride durduracağını belirtti."[20]

Eden'in tüm konuşkanlığı Numan'ın katı tutumu karşı-

J. R. Deane, *The Strange Alliance*, London 1947, s. 16, 21. Ayrıca bkz: Churchill, c. 5, s. 255, 265, 582; Feis, s. 225, 228; McNeill, s. 313, 328; Knatchbull-Hugessen, s. 194; Woodward, s. 245, 326.

[19] FR, CT, s. 144, 1511. Churchill, c. 5, s. 257; Woodward, s. 326. — Türk hükümeti Moskova görüşmelerinin sonucundan da Papen'e bilgi vermişti (DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68666, Bl. 207).

[20] Aynı yerde, Bl. 207. Burada anlatılanlar, genel olarak İngiliz tarafının ABD'ye ilettiği içeriğe uygun düşüyor (FR, CT, s. 164, 180).

sında işe yaramadı. Numan gene bolşevik gulyabânisi ile oynuyordu: Türkiye'nin savaşa katılması İngiltere için yarar getirmeyecekti. Çünkü o zaman ülke, savaştan sonra Sovyetler Birliği'nin Balkanlar üzerinde egemenlik planlarını gerçekleştirmeye çalışması karşısında, askerî bakımdan bitkin olacaktı. Eden, Adana'da kullandığı gerekçeyi ileri sürerek, Türkiye Hitler aleyhtarı ortaklıktan yana olursa, o taraftan kendisine en az zarar gelebileceğini söyledi. Papen'in öğrendiğine göre, İnönü, Birleşmiş Milletler tarafından meydana getirilecek savaş sonrası düzenine katılmaya istekli değildi: "İnönü, Türkiye'nin Birleşmiş Milletlerin 49. üyesi olarak barış masasına oturmasını ve çıkarlarını, Eden, Hull ya da Molotof'a orada temsil ettirmesini düşünmüyor. Türkiye belki barış masasına hiç oturmayacak, ya da eğer otururşa, kendi konularını kendisi temsil edecek." Buna karşılık Türkiye, savaş sonrası için Sovyet aleyhtarı bir Balkan federasyonunu hazırlamak için faşist Balkan peykleriyle ilişkilerde bulunuyor ve askerî gücünü o zamana saklıyordu.[21]

İnönü, Numan'ın Eden'le görüşmesi konusunda, "gerçek sonuçlar bakımından tam bir başarısızlık olması zorunluydu" dedi.[22] 15 Kasım 1943'te Türk hükümeti Numan'ın Kahire'deki tutumunu onayladı ve İngiliz hükümetine, savaşa girme istemini silahlanma yetersizliği yüzünden ve hava üsleri verilmesi istemini de, bunun sonucu olarak Almanya ile meydana gelecek savaş durumu dolayısıyla reddetmek zorunda olduğunu bildirdi.

Üç büyüklerin Tahran konferansında (28 Kasım-1 Aralık 1943) Churchill, Balkan planlarından kesinlikle vazgeçmek ve Mayıs 1944'te Kuzey Fransa'da ikinci cephenin açıl-

[21] Aynı yerde, n° 68666, Bl. 208, ayrıca n° 68675, Bl. 120. — Türkiye'nin Budapeşte, Bükreş ve Sofya ile ilişkileri için bkz: Krecker, s. 223 ve Ankara'daki Romen Büyükelçisinin anıları, A. Cretzianu, *The Lost Opportunity*, London 1957, s. 110.

[22] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68666, Bl. 208.

masını kabul etmek zorunda kaldı. Gene de, Akdenizdeki başarıların geliştirilmesinden ve Türkiye'nin savaşa girmesinden doğacak büyük olanakları durmadan öteki görüşmecilerin gözleri önüne sermeye çalıştı.[23] Türkiye'nin savaşa girmesi için 20 uçak filosu, birkaç uçaksavar alayı ve iki-üç tümen kullanmak istiyordu. Kendisi, Türk havaalanlarından harekât yapılmasını ve Sovyetler Birliği yönünde Boğazlar üzerinden bir ikmal yolunun açılmasını tasarlıyordu. Oniki Ada da işgal edilmeliydi. Stalin ile Roosevelt ise, "Overlord" girişiminden hiç bir birliğin ve çıkarma aracının alınıp başka yere verilmemesinde direndiler. Roosevelt, İnönü'nün yeniden yerine getirilemeyecek malzeme istekleri öne sürmesinden korktuğu halde, Stalin, Eden'in girişiminin başarısızlığa uğramasından sonra Türkiye'nin savaşa katılmasının sağlanabileceğinden kuşkuluydu. Ama bu yönde yeni bir deneye girişilmesini kabul etti ve Türkiye'nin Hitler aleyhtarı ortaklık ile Almanya arasında oraya buraya doğru sallanıp durmasının daha fazla sürmeyeceğini söyledi. Ayrıca, Türkiye'nin ortaklığa katılması halinde Bulgaristan kendisine karşı düşmanca bir tutum alırsa, Bulgaristan'a savaş ilân edeceğine de söz verdi. 1 Aralık 1943'te konferansın kapanış oturumu sırasında Stalin, Türkiye'nin savaşa girmesi sorunu konusunda Sovyet hükümetinin tartışmalardan ortaya çıkan tutumunu şöyle özetledi: "Eğer Türkiye müttefiklere havaalanlarını verirse, bunun sonucu olarak Bulgaristan'ın Türkiye'ye saldırması olanağı kalmaz, ama Almanlar Türkiye'nin saldırıda bulunacağından korkarlar. Türkiye Al-

[23] Tahran konferansında Türkiye sorunu için bkz: "Die sowjetischen protokolle der Konferenz von Teheran 28. November bis 1. Dezember 1943", *Deutsche Aussenpolitik*, 1961, n° 9, s. 1118, n° 10, s. 1267, 1278, ayrıca Amerikan tutanağı, FR, CT, s. 332, 360, 492, 503, 536, 544, 571, 586; *Churchill*, c. 5, s. 313, 324, 344; — E. Roosevelt, s. 155, 187; Butcher, s. 442, 453; Sherwood, s. 631, 650; Feis, s. 265; McNeill, s. 342, Wilmot s. 144; Woodward, s. 327. — *Alekseyev-Kerimov* tarafından Tahran konferansında Türkiye sorunu konusunda verilen bilgi, bence, Stalin'in Sovyet tutanaklarından ortaya çıkan tutumu dikkate alınmadığı için ancak kısmen doğru sayılabilir.

manlara saldırmayacak, tersine onlarla yalnızca savaş halinde bulunacaktır. Müttefikler de bunun karşılığında Türkiye'nin havaalanlarını ve limanlarını kullanmış olacaklar. Olayların böyle bir yön alması kötü sayılmaz."[24] Bu çözüm bir yandan dünyada tüm güçlerin Hitler faşizmine karşı seferber olması gereğine uygun düşüyor, öte yandan da en önemli savaş meydanlarına ve özellikle Batı Avrupa'da ikinci cephenin açılmasına askerî güç bakımından zarar verilmemesini sağlıyordu. Sovyet dış politikası bununla, aynı zamanda, Churchill'in Balkan planlarını akla-uygun bir ölçüye getirdi. Böylece artık bu planlar ortaklığın ortak savaş çabaları ile ters düşemeyecekti.

Tahran konferansının kararı üzerine Roosevelt ile Churchill 4-7 Aralık 1943 günlerinde Eden'in başaramadığı şeyi bir kez daha denemek üzere İnönü ve Numan ile Kahire'de görüştüler.[25] Amerikan ve İngiliz heyetleri, Adana konferansından bu yana durumun ortaklık yararına değişmiş olması bakımından Türkiye'nin birkaç hafta içinde ortaklığa katılıp katılmama konusunda karar vermesini istediler. Roosevelt ve Churchill, İnönü'ye, bu sırada Türkiye'nin savaşa girmesinin iyi yanlarını şöyle anlattılar:

1° Böyle bir katılma, savaşın kısalmasına ve yüzbinlerce insanın kurtulmasına yardım edebilirdi. Birkaç aylık gecikme, bu katılışı, savaşın akışı bakımından pratikte anlamsız hale getirecekti.

2° Türkiye, Birleşmiş Milletler arasında onurlu bir yer alabilir, barış konferansına katılabilir ve özellikle Sovyetler Birliği ile ilişkilerini büyük ölçüde iyileştirebilirdi.

3° Şu anda savaştan ayrılmak isteyen faşist uydu dev-

[24] "Die sowjetischen Protokolle der Konferenz von Teheran", yukarıda değinilen kaynak, 10/1961, s. 1280.

[25] Bundan sonrası için bkz: Kahire konferansının Amerikalılarca hazırlanan tutanakları: FR, CT, s. 690, 712, 726, 740, 751, 782 ve katılanların anıları, Açıkalın, yukardaki kitap, s. 486; Churchill, c. 5, s. 367; Knatchbull-Hugessen, s. 197. Ayrıca bkz: Hull, s. 1369; E. Roosevelt, s. 205.

letler, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan'da, tüm uluslararası ve askerî durumu kısa zamanda değiştirebilecek önemli değişiklikler olabilirdi. Karadan bir Bulgar saldırısından korkulamazdı, tersine böyle bir durumda Sovyetlerin savaş ilân etmesi ve Sofya üzerine Amerikan hava saldırılarının artması sözkonusuydu.

Konferans sırasında Türk politikacılarına Churchill ve Eden tarafından verilen somut planlar şunları öngörüyordu:

1° Dışarıya karşı Türkiye'nin tarafsızlığının korunması, ama Türk hava limanlarının hazırlanması, İstanbul, İzmir, Zonguldak (kömür havzası) gibi zarar görecek bölgelerin hava savunmasına hazırlanması için uçaksavar topçusunun ve İngiliz uzmanlarının (sivil) gönderilmesi.

2° 15 Şubat 1944'te bu dönemin bitmesinden ve Türkiye'ye 12 avcı ve 5 bombardıman filosunun gelmesinden sonra, Sovyetler Birliği'ne Boğazlardan deniz yolunun açılması. Daha sonra iki tümen, Anadolu üslerinden yapılacak hava desteği ile Rodos'a karşı bir çıkarma hareketine girişecekti.

Gerçi İnönü, uzun uzun konuşarak İngiltere ile ittifakına olan bağlılığını, savaşa girmeye ilke olarak hazır bulunduğunu anlattı ama, gerçekte Hitler aleyhtarı ortaklığa ve dolayısıyla Sovyetler Birliği'ne yararlı olabilecek herhangi bir şey yapmaya hiç niyetli değildi. Kahire'de Türk taktiğinin amacı, Alman emperyalistlerine karşı savaşa katılmak zorunda kalmamak için zaman kazanmaktı. Türklerin engellemesi yüzünden tartışma dört gün boyunca hep aynı daire içinde dolaşıp durdu: "Hazır değiliz, siz bizi yeterince silahlandırmadınız ve şimdi de ağır bir rizikoya atıyorsunuz" — Türklerin gerekçesinin özü buydu. Bu gerekçenin ne kadar zayıf ve gülünç olduğu, İnönü'nün, Türk ordusunun ortaçağdan kalma silahları bile kullanmak zorunda olduğunu, müttefiklerin kendilerini böylesine kötü donattığını (Almanların verdiklerini tek sözcükle bile anmadı) öne sürünce ken-

dini gösterdi. Bunun üzerine Roosevelt, Türkiye'nin ötekiler bir yana, yalnız 800 uçaksavar topu aldığını söyledi. Churchill, İngiltere'nin 1 Eylül 1939'da bu kadarına bile sahip olmadığını ekledi. Numan, Adana'da saptanan yardımlardan Türkiye'nin ancak %4'ünü (!) aldığını öne sürecek oldu. Ama General Wilson, kendisine tam rakamları söyledi: 350 tank, 300 uçaksavar ve tanksavar topu, 920 ağır top ve havan topu (çeşitli çapta) vb.. Yıllardır seferber olan Türk ordusu, birden savaşamayacak duruma girmişti.

Roosevelt'in hareketinden sonra 7 Aralıkta Churchill, en geç 15 Şubattan sonra yeni savaş alanlarından hava kuvveti ayıramayacağı için, olumlu yanıt almak üzere sert bir çıkış yaptı. Eğer Türkiye olumlu karar vermezse, İngiliz-Türk ittifakı savaş dönemi için değerini yitirecekti. İnönü yalnız, Türkiye'nin Churchill tarafından sunulan eylem planını kabul edip etmeyeceği ya da hangi koşullarla kabul edebileceği konusunda dört gün içinde bir yanıt yollayacağına söz verdi.

Numan, Kahire konferansı konusunda Papen'e verdiği raporda, Amerikan ve İngiliz tutumu arasında büyük bir ayrım yaptı. Üç devletin isteği İnönü'ye bildirilince, "Roosevelt hemen ekledi: kendisi bu isteği savunuyordu ama, karar vermede Türkiye'yi serbest bırakıyordu. Uzun görüşmelerin akışı içinde Churchill ile olduğundan daha içtenlikli bir ilişki Roosevelt ile kuruldu. Churchill'in, Türklerin Amerikalılarla büyük duygu yakınlığı kurmasından hoşnut kalmadığı anlaşılıyordu. Roosevelt, Türkiye'nin savaşa asla girmek istemediğine ilişkin olarak İsmet'in yaptığı açıklamaları tam bir anlayışla karşıladığı halde ..., İngilizler buna karar alınmasında inatla direnmişlerdi." Roosevelt daha 28 Kasımda danışmanlarına, niyetinin Türkiye'yi savaşa girmeye *zorlamak* olmadığını söylemişti.[26] Anlaşılan Amerikan emperyalistleri, İngiliz müttefikin ve rakibin Türkiye

[26] DZA Potsdam, AA, Kult, n° 48069, Bl. 22; FR, CT, s. 480. Konferansa

gözünde değerini düşürme çabası içindeydiler. Bu konuda, hoş olmayan şeyleri Churchill ile Eden'in önüne sürerek, kendileri arka planda kalmış ve Türkiye ile ilgili askerî konularda İngiltere'nin önderlik rolüne ilişkin Kazablanka kararından ustalıkla yararlanmışlardı. Amerikan Devlet Başkanı bu konuda ABD'nin Yakındoğu ile ilgili savaş sonrası çıkarını, Hitler aleyhtarı ortaklığın ortak kararının üstünde tuttu.

Görüşmelerin en önemli noktası ile ilgili olarak Numan'ın raporundan ortaya çıktığına göre, Churchill de o andaki savaşın daha ötesini düşünüyor ve konferanstan önceki barışmaz tutumunu göstermiyordu: "Churchill, Türkiye savaşa girmezse, silah vermeyi sürdürmek anlamsız olacağı ve yalnızca Rusya'ya karşı kullanılmak için Türkiye'nin silahlandırıldığı konusunda Rus kuşkusunu artıracağı için, yardımların kesileceği yollu despotça tehditte bulundu. Bunun üzerine Numan, böyle bir durumda Türkiye'nin genel politikasını yeniden gözden geçirme hakkını kullanmak zorunda kalacağı karşılığını verdi. O zaman Churchill hemen dönüş yaptı ve 'her şeye karşın en iyi müttefikler olarak kalacağız' dedi."[27]

İnönü kesin yanıtı üç devletin büyükelçilerine 11 Aralık 1943'te verdi. Bunda öyle korkunç savaş malzemesi istekleri vardı ki, Churchill bile bunu bir çeşit "hayır!" diye tanımladı. Tüm malzeme Türkiye'ye varıncaya kadar savaş bitmiş olacaktı.[28] Numan'ın Papen'e anlattıklarından anlaşıldığı gibi, isteklerin güttüğü amaç da gerçekten buydu; yani birkaç ay içinde durum yeniden Almanya'nın lehine bir biçim alıncaya kadar zaman kazanmak. Bu arada Türk Genelkurmayı, Almanya'nın bilgisi ve özel onayı ile, müttefiklerin zorla hava üssü almak istemeleri olanağına karşı

katılan Amerikalı Amiral Leahy de bunu doğruluyor (W. D. Leahy, *I was there*, New York 1950, s. 253).

[27] DZA Potsdam, AA, Kult, nº 48069, Bl. 22.

[28] Churchill, c. 5, s. 373.

hazırlıklar yaptı. Uçaksavarlar alarm durumuna sokuldu ve habersiz uçan her uçak üzerine ateş açılması buyruğu verildi. Türk Başkomutanlığı, paraşütçü inişini engellemek için havaalanlarının çevresine birlik yığdı. Ayrıca, müttefik uçaklarının inmesi halinde bunların her türlü hareketini olanaksız yapmak için benzin ve cephane depoları derhal havaya uçurulacaktı. Türk gizli servisi, ülkede bulunan İngiliz subaylarını ve teknisyenlerini sıkı bir gözetim altında tutuyordu.

İngiliz-Türk ilişkileri Aralık 1943'te en gergin noktaya erişti. Türk hükümeti, İngilizlerin sık sık başvurmalarına karşın, üç Yakındoğu Başkomutanını genelkurmay görüşmeleri için kabul etmeyi reddetti. Bunların yardımcısı General Wilson'u da Saraçoğlu hükümeti Ankara'da görmek istemedi. İngiliz generalleri, Churchill'in daha Kahire'de sunduğu ve 15 Şubat 1944'ten itibaren Türklerin savaşa hazırlanmasını öngören harekât planının ("*Saturn*") uygulanması konusunu Türk kurmayları ile görüşeceklerdi.[29] Türk hükümeti, yalnız birkaç küçük rütbeli İngiliz kurmay subayının ülkeye gelmesine ve önde gelen Türk askerleriyle görüşmesine izin verdi. Bu görüşmelerden de, Türklerin tutumunu değiştirmesi artık beklenemezdi. Ankara, Türkiye'nin her türlü müttefik saldırısına karşı hazırlıklı olduğu ve bugünkü koşullar altında onların tarafında savaşa girmektense, böyle bir şeyi göze alabileceğini Londra'ya anlatmış oluyordu. Bu parlak başarısızlık Churchill'i 23 Aralık 1943'te Türklerin tarafsızlığını şimdilik olduğu gibi kabul etmeye götürdü.[30]

2. 1943 YILINDA TÜRKLERİN TARAFSIZLIĞINI SÜRDÜRME YOLUNDA ALMAN ÇABASI

Volga kıyılarındaki yenilgi, Kafkasya'da geri çekilme ve Kuzey Afrika'da mihverin Tunus'a sıkışıp kalması, Türki-

[29] Aynı yerde, s. 367; Woodward, s. 328; Papen, s. 584.
[30] Churchill, c. 5. s, 331.

ye'nin 1942 yazında ve sonbaharında olduğu gibi, mihver devletlerinin tarafında savaşa girmesini istemeyi faşist diplomasi için olanaksız yapmıştı. Dışişleri Bakanlığı, müttefiklerin artan gücü ve istekleri karşısında tarafsızlığı korumanın Türk politikası için durmadan güçleştiğini anlatan çok sayıda haberler alıyordu. Bu durumda Alman emperyalistleri için yapılacak iş, Türkiye'nin tarafsızlığını mutlaka desteklemekti. Çünkü bu tarafsızlığın terkedilmesi Doğu cephesinin ağır yumruklar yiyen güney kanadının durumunu daha da güçleştirecek ve Balkanlarda Almanların durumu ciddî bir tehlike içine girecekti. Bu yüzden Reich hükümeti Churchill'in Adana gezisini kaygı ile izliyordu. Ama konferanstan birkaç gün sonra Papen, "Türk devlet adamlarıyla yapılan görüşmelerde, tarafsızlığı kesinlikle koruma kararlılığının sık sık belirtildiğini" bildirdi. "Bu kararlılık bizim için Rusya'nın yenilmesi yolunda önemli bir yardım oluyor. Çünkü böylece Türkiye üzerine kuvvetlerimizi toplamaya gerek görmememize olanak veriyor."[31] Hiç gerekli olmadığı halde Saraçoğlu 24 Şubat 1943'te Papen'e şöyle dedi: "Türkiye'nin bu savaşa hiç ilgi duymadığını Churchill en sonunda Adana'da anladı."[32]

Sovyetler Birliği ile yapılan savaşın, Ankara'nın egemen çevrelerinin amaçlarına hiç de uygun olmayan bir yönde gelişmeye başlaması karşısında bu çevreler, Alman emperyalistlerini ruhsal güç bakımından yüreklendirmeye çalışıyordu. Örneğin Saraçoğlu, Papen'in 24 Şubat 1943'te bildirdiği gibi, "bolşeviklerin hakkından gelebilme yeteneğimize sınırsız inancını"[33] dile getirdi. 7 Mayısta İnönü ve Numan da, Alman militaristlerinin "geniş çapta bir harekâtla Sovyetlere son güçlü tekmeyi vurabileceklerini" umuyorlardı. Oysa bu sözlerde, aynı zamanda, Doğu cephesinde gerçek

[31] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 63666, Bl. 44.
[32] Aynı yerde, Bl. 53.
[33] Aynı yerde.

durumu tamamıyla görmezlik dile geliyordu. İnönü, "Avrupa"nın yararına, emperyalist devletler arasında bir anlaşma barışı için çalışacağına söz verdi.[34]

Ankara'nın bu tutumu, Churchill'in Türkiye'yi 1943 yılında Hitler aleyhtarı ortaklığın yanında savaşa katma çabalarının boşa gittiğini daha iyi anlatıyor. Stalingrad meydan savaşından sonra Türk hükümetinin İngiltere ve ABD karşısındaki dostluk açıklamalarının gerçekte ne anlama geldiği, Numan'ın sözlerinden ortaya çıkıyor. Bu açıklamalardan yakınan Clodius'a Numan, "Türkiye'nin doğal olarak belli siyasal ve askerî olaylara tepki göstermesi gerektiği, ama bunların platonik açıklamalar halinde kalmasının Almanların yararına olduğu"[35] karşılığını verdi. Gene de sürekli olarak İngiltere ve ABD'ye doğru bir yönelmenin sözkonusu olduğu yolunda Clodius'un duyduğu güvensizlik, bu karşılıkla şüphesiz iyice dağılmamıştı. Adana konferansından sonra yapılan İngiliz-Türk genelkurmay görüşmeleri böyle bir kuşkuyu destekliyordu.

Bu görüşmeler yüzünden Hitler ve Ribbentrop, Papen'i bilgi vermesi için Berlin'e çağırdılar. Papen tekrar Ankara'ya döndüğünde, İnönü'ye 7 Mayıs 1943'te Hitler'in selâmlarını iletti ve "iki ülke arasında dostluk ilişkilerinin hiç bir koşul altında değişmeyeceği" konusunda Hitler'in "kesin inancını" bildirdi. Daha sonra Papen, Alman emperyalistlerinin "Türkiye'nin savaştan uzak kalma yolundaki içtenlikli kararından asla kuşku duymadığını, ancak kendisini, Türkiye'nin vakti gelince müttefiklerin baskısına karşı koyma isteğinin ve gücünün olup olmadığı sorusunun ilgilendirdiğini" söyledi.[36] Burada Alman emperyalistlerinin Türkiye'nin gelecekteki tutumundan duydukları kaygı ortaya çıkıyordu. Özellikle Tunus'un yaklaşan kaybı, Alman Başkomu-

[34] Aynı yerde, Bl. 111.
[35] Aynı yerde, Bl. 92.
[36] Aynı yerde, Bl. 111.

tanlığını Balkanlara karşı yeni müttefik eylemleri olacağı konusunda korkutuyordu. Balkanlar denince petrol, boksit, krom ve bakır yatakları akla geliyor ve uydu devletlerın elden gitmesi tehlikesi doğuyordu. Ama İnönü, Reich hükümetine *yeniden* sevindirici güvenceyi verdi: "Kendisi ve Türk hükümeti bu savaştan uzak kalmakta sarsılmaz bir iradeye sahipti. Türkiye, yalnızca, Avrupa'daki durumun tüm gelişme olasılıklarına ayak uydurmak için silahlanma çabası gösteriyordu."[37] İki devlet başkanının bu uyuşması genel olarak savaşın sonuna kadar Alman-Türk ilişkilerini belirledi. 23 Şubat 1945'te Türklerin savaş ilânı ise salt bir biçimsel işlemden başka bir şey değildi. İnönü'nün sözleri, Türkiye'nin silahlanmasının *savaş sonrası* için ülkeyi emperyalizmin savaşa hazır, Sovyet aleyhtarı bir kale durumuna getireceği yollu Sovyet tahminlerini doğruluyor. İngiliz-Amerikan ve Alman savaş malzemesi Ankara hükümetine bunun için verilmişti.

Alman askerî makamları 1941 ilkyazında olduğu gibi, diplomatik etkinlikten bağımsız olarak Türkiye'nin cephe değiştirmesi olanağı üzerinde duruyordu. Kafkas bölgesinin ve Libya'nın elden gitmesinden sonra Alman Başkomutanlığının yürütme kurmayı, 12 Şubat 1943'te düşmanın bir Balkan harekâtı için durumun uygun olduğu kanısına vardı. "*Türkiye'nin düşmana katılmasından sonra* Türk topraklarından bir kara harekâtı ve Ege kıyılarından çıkarma harekâtı olanağı vardır. Bu da uzun süreli siyasal, askerî ve savaş ekonomisi etkileri doğurabilir, bu yüzden de olanaklıdır."[38]

Bulgar Savaş Bakanlığı ve Genelkurmayı ile Alman Başkomutanlığı Aralık 1942'den Şubat 1943'e kadar "Gertrud" durumu, yani Türkiye'nin Hitler aleyhtarı ortaklık yanında savaşa girmesi durumu için bir plan üzerinde durdu-

[37] Aynı yerde.
[38] KTB/OKW, c. 3/1, s. 121. Belirtme orijinalde var.

lar.[39] Bu plan, Alman ordusunun Türkiye'ye karşı ciddî bir karşı-vuruşa geçemeyecek durumda olduğu yolunda İngiliz askerlerinin Türkiye'ye verdiği güvenceleri doğruluyor. Alman Başkomutanlığının savaş güncesinde özellikle şunlar kaydedilmişti: "Türkiye'ye karşı güvenliği sağlayacak Alman kuvvetleri yeteri kadar elde yok."[40] Bu yüzden, ancak bir Türk saldırısına karşı koyabilecek durumda görünen Bulgar ordusu, savaşın asıl yükünü taşıyacaktı. 1941 yılına göre farklı olarak şimdi yalnız Boğazları hedef alan bir saldırı için iki koşul gerekliydi:

Önce 10 Bulgar piyade tümeni, bir süvari tümeni ve bir zırhlı tugayı modern Alman silahlarıyla donatılacaktı. Bu da yaz sonundan önce olanaklı değildi. Öte yandan Alman birlikleri hazır edilecekti: 1 tank tümeni, 3 hızlı birlik, 13 ağır topçu bölüğü ilk parti olarak gelecekti ve eğer beklenmedik bir başarı sağlanamazsa bunları 5 Alman tümeni izleyecekti.[41]

Ancak her şey "olanaklar ve hazırlıklardan" öteye gidemedi.[42] Alman Başkomutanlığı önceden bu koşulların yerine getirilemeyeceğini hesaba kattı ve bunun için yalnız sınırların savunulması ile yetinmek zorunluluğunu kabul etti. Papen'in Ankara'dan verdiği yatıştırıcı haberler de "Gertrud" durumu için ciddî önlemlere gidilmesini gereksizleştirdi.

Kursk meydan savaşı ve Sovyet ordularının Doğu cephesinin güney ve orta kesiminde ilerlemesi, Ankara egemen çevrelerinin 1943 ilkyazında kurduğu hayalleri yıktı. Orgeneral Toydemir başkanlığında Doğu cephesinin bazı yerlerini ve "Atlantik duvarını" ziyaret eden askerî heyetin raporları, Ankara'daki Alman yapı sergisi ile İzmir fuarındaki radyo ve televizyon sergisinin[43] bıraktığı iyi izlenim de,

[39] Aynı yerde, s. 23, 33, 91, 103, 121, 125, 145; c. 3/2, s. 1411.
[40] Aynı yerde, c. 3/2, s. 1519.
[41] Aynı yerde, c. 3/1, s. 125; c. 3/2, s. 1413.
[42] Aynı yerde, c. 4/1, s. 602.

Ankara'da Doğu cephesine büyük bir kaygı ile bakılmasını önleyemedi. Bu yaz aylarında Türk hükümeti için en büyük korku, Almanya'nın yenilgileri dolayısıyla Sovyetler Birliği ile ayrı bir barış yapması olanağı idi.[44] Numan, Almanya'nın "hangi koşullar altında olursa olsun direnme ... göstermesini" Papen'den yalvarıyordu.[45] Bunun üzerine Ribbentrop, İnönü'ye, cephe durumu konusunda yatıştırıcı raporlar yollattı. Papen de 19 Ağustos 1943'te Başbakan Saraçoğlu'ndan "kendisinin anglofil eğilimlerini sezdirerek, lütfen en ufak bir zayıflık göstermemesini" istedi. "Bir gün onun dengeyi karşı tarafta aradığı izlenimini elde etmemiz olasılığına karşı hiç bir güvence veremem."[46] Sovyetler Birliği'nde savaşan faşistler 1943 güzü ile 1944 ilkyazına kadar Türkiye'yi sürekli olarak önemle dikkate aldılar. Sovyet ilerlemesi Kırım'ın kara ile bağlantısını kesince, Hitler 27 Ekimde ve 19 Aralıkta Türkiye'nin durumunun hesaba katılarak yarımadanın elden geldiği sürece elde tutulması buyruğunu verdi.[47]

Türk hükümeti, İtalya'nın teslim oluşunu, Almanya için bir yenilgiden çok rahatlama olarak değerlendirdi. Hükümet Papen'e, İtalya Anadolu'nun bazı bölgelerine göz dikmiş büyük bir devlet olarak ortadan kalktığı için mihver devletlerine karşı beslenen güvensizliğin şimdi ortadan kalktığını bildirdi. İtalya'da gelişen savaş Saraçoğlu ile Numan'da, İngiltere ve ABD'yi Alman emperyalistleri ile uyuşma eğilimlerine götürebilecek Alman başarıları yolunda umutlar

[43] Bunun için bkz: DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68675, Bl. 119; n° 68666, Bl. 10; Promi, Abt. III Rundfunk, n° 16, Bl. 4; *Voyna i rabociy Klass*, 14/1944, s. 23; *Mitteilungen der Türkischen Handelskammer für Deutschland*, 9/1943, s. 6.

[44] Bunu Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri 19 Ağustos 1943'te bir görüşme sırasında Papen'e söylemişti. DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68775, Bl. 117.

[45] Aynı yerde, n° 68666, Bl. 173.

[46] Aynı yerde.

[47] *Fuehrer Conferences*, s. 370; F. H. Hinsley, *Hitler's Strategy*, Cambridge 1951, s. 232.

bile uyandırdı.[48]

Öte yandan Ankara hükümeti, o güne değin olası sanmadığı halde, Balkanlara müttefiklerin şimdi bir çıkarma yapmasından korkuyordu. Hükümet Papen'den, Alman ordusunun bu tür bir saldırıya karşı Balkanları mutlaka savunması dileğinde bulundu ve böyle bir müttefik başarısının önemli siyasal değişiklikler (örneğin Bulgaristan'da) doğurabileceğini, bu değişiklikler karşısında Türkiye'nin de politikasını değiştirmek zorunda kalacağını bildirdi. Bu yüzden Alman Başkomutanlığının güncesine 13 Eylülde şu kayıt yapıldı: "Türkiye'nin öteye atlaması ve Ege yolunun açılması aynı zamanda, taşıma işleri en kısa yoldan yapılabileceğinden, Rusya için büyük bir destek anlamına gelecekti. Bunun için Führer, *Pelepones-Kythera-Girit-Skarpanto-Rodos büyük kapama zincirini* savunmaya karar verdi."[49]

Ankara hükümeti, İtalya'nın teslim olması ile kendi toprak isteklerinin hiç olmazsa bir kısmını gerçekleştirme zamanının geldiğini sandı. Leros, Samos ve Kos'a İngiliz çıkarması yapılmasına kısa bir zaman kala, İnönü ve Saraçoğlu, Türk gizli servisinin aracılığı ile Hitler hükümetine, Oniki Adanın İngilizler tarafından alındıktan sonra Yunanistan'a verilmesinin kararlaştırıldığı kendilerince de bilindiğine göre, adaların Türkiye'ye verilmesini önerdi. Ama böyle olunca adaların belki de savaş vermeden İngilizlerin eline geçebileceği konusunda Alman emperyalistlerinin duyduğu güvensizlik, böyle bir durumda, birincisi, Balkanların güney savunma cephesinin rahatlayacağı ve, ikincisi de, müttefiklerle Türkiye arasında bir engel oluşacağı konusunda önerinin içerdiği parlak çekicilikten üstün geldi. Bununla birlikte Türkiye, İngilizlerin işgal ettiği adalara ikmal yapılmasını üzerine alarak İngiliz çıkarma kuvvetlerine do-

[48] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68675, Bl. 145.

[49] KTB/OKW, c. 3/2, s. 1101. — Belirtme orijinalde var. — Ayrıca bkz. Churchill, c. 5, s. 187.

laylı yardımda bulunduğu için, Alman-Türk ilişkileri güç bir duruma girdi. 10 Ekim 1943'te Türk hükümeti, tarafsızlığa aykırı davranışından dolayı Almanya'dan bir protesto notası aldı.[50]

Türk hükümeti de 1943 Ekim ayı sonunda, o güne kadar İngilizlerin ve Sovyetlerin en sert protestolarına karşın geçişine izin verdiği Alman donanma feribotlarının geçmesini yasakladı. Alman donanması bu gemileri, ikmal ve güvenlik araçları olarak, ya da Sovyetlerin Karadeniz kıyılarındaki savaş bölgesinde mayın döşeyici olarak kullanıyordu. Savaş sonrasında Türklerin tüm haklı gösterme çabalarının yalana dayandığını ortaya koyan Alman Dışişleri Bakanlığı Hukuk Dairesinin görüşüne göre, bunlar, Montreux anlaşması gereğince savaş gemileri sınıfına giriyordu.[51] Faşist bir radyo konuşmacısı resmî terimleri bilmeyerek bunları "savaş araçları" olarak adlandırdığı, bu yüzden de Sovyetler Birliği ile İngiltere karşısında kendisini güç bir duruma düşürdüğü için, Numan, yasaklama yoluna gitmek zorunda kaldı.[52]

Türk hükümetinin davranışı için özellik taşıyan nokta, Kahire'de müttefiklerle yapılan toplantılar konusunda Papen'e eksiksiz bilgi vermesiydi. Bunun dışında Papen'e İngiliz Büyükelçiliğinden de ajan "Cicero" yolu ile bilgi geliyordu.

Papen, birinci Kahire konferansından önce, izlenen tarafsızlıktan ayrılmanın ciddî sonuçlarını Saraçoğlu'na ansıtmakla birlikte, Kahire görüşmeleri üzerine aldığı raporlara dayanarak "o zamana kadar olduğu gibi hiç bir sinirlilik göstermiyor" ve "tarafsızlığa uymayı Türklerin doğal programı olarak belirtiyordu".[53]

[50] *Archiv der Gegenwart* 1943, s. 6149.

[51] DZA Potsdam, AA, Recht, n° 27668, Bl. 240, 242; ayrıca bkz: FR 1943, c. 5/4, s. 1086. Türklerin haklı gösterme çabaları için bkz: A. Ş. Esmer. "The Straits: Crux of World Politics", *Foreign Affairs*, 2/1947, s. 299.

[52] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68666, Bl. 202.

Alman emperyalistleri, İnönü'nün Churchill ve Roosevelt ile buluştuğu ikinci Kahire konferansını, Doğuda kendilerini savunmaya ve Bulgaristan ile birlikte Balkanlara yapılacak her düşman saldırısını püskürtmeye kararlı olduklarını konferans devam ederken Saraçoğlu'na bildirerek etkilemeye çalıştılar. Numan da 9 Aralık 1943'te bu konuda kendi açısından şöyle dedi: "Türkiye'nin tutumunun (bir savaşa katılmama kararını sürdürme —*yazarın notu*) bizce desteklenmesi için, her şey, Doğu cephesinin ve Ege adalarının tutunabilmesine bağlıdır." Papen de yeniden "en bağlayıcı güvenceleri" verdi.[54] Bundan dolayı Hitler, Ekim ayında, tıpkı Aralık 1943 ve Ocak 1944'te olduğu gibi, Kırım'ın yitirilmesi sırasında Türkiye'nin kuşkulu olmaya başlayan tutumunu hesaba katarak Dinyeper havzasını boşaltmayı kabul etmedi.[55] Numan ayrıca Alman emperyalistlerinden, "artık yapıcı bir Avrupa politikası ortaya koymalarını istedi".[56] Kendisinin bundan anladığı, Avrupa'nın köleleştirilmiş halklarında Hitler'in Sovyet aleyhtarı haçlı seferine katılmaları için daha geniş ölçüde isteklilik uyandırılmasıydı. Öte yandan, Tahran'da, Fransa'nın işgal edilmesi ve İtalya'ya ancak ikinci derecede bir önem verilmesi kararına varıldığını ve Balkanlarda şimdilik müttefik girişiminin beklenemeyeceğini Papen'in Numan'dan öğrenmesi de Alman savaş yöneticileri için önemsiz bir şey olamazdı.

Kahire konferansının sonuçları Türk parlamentosunda tartışıldı ve —küçük de olsa— bir grup, Türkiye'nin savaşa girmesinden yana çıktı. Bu tartışmalardan önce Papen, Nu-

[53] Aynı yerde, Bl. 207. — Jodl, 7 Kasım 1943'te partili valiler önünde yaptığı bir konuşmada, Türkiye'nin müttefikler yanında ansızın savaşa katılmasının beklenemeyeceğini söyledi (Jacobsen, s. 328).

[54] DZA Potsdam, AA, Kult, n° 48069, Bl. 24.

[55] *Hitlers Lagebesprechungen*, hg. v. H. Heiber, Stuttgart 1962, s. 473 (Hitler, Türkiye'de İngiliz uçaklarının bulundurulmasından 15 Şubat 1944'te vazgeçildiğini de "Cicero" yoluyla öğrendi ve böyle bir girişimi Kırım'dan girişeceği harekâtla önleyebileceğini düşünüyordu, aynı yerde, s. 476).

[56] DZA Potsdam, AA, Kult, n° 48069, Bl. 24.

man ve önde gelen milletvekilleri üzerinde bir kez daha etkide bulunma çabaları gösterdi. Yeniden savaş ilânı, bir Alman-Bulgar ordusunun yürüyüşe geçmesi, Türkiye'nin müttefiklere hava üssü vermesi ve onların tarafına yönelmesi halinde İstanbul ile İzmir üzerine hava saldırıları yapılacağı tehditlerinde bulundu. Alman emperyalistleri, ancak, Türklerin bir müttefik baskısına gerekirse silahla karşı koymaya kararlı olduğunu öğrenince iyice yatışır gibi oldular.

Ama Alman Başkomutanlığı tehditlerini gerçekleştirme olanağına acaba sahip miydi? "Türkiye'nin tutumuna ilişkin olarak beklenen güvenilir haberler" gelinceye kadar Başkomutanlık Bulgaristan'da bir harekât için yalnız 60 zırhlı topçu tümenini hazır edebilmişti.[57] İlkyazda kâğıt üzerinde saptanan birliklerin sayısını kurmaylar yarı yarıya azaltmıştı. Ayrıca Bulgar anti-faşist kurtuluş hareketi, Bulgar ordusu içinde de yayıldığı ve bu orduyu Alman militaristlerinin elinde güvenilmez bir araç durumuna getirdiği için, Alman kurmayları, 10 Aralık 1943'te kötümser bir sonuca vardı: "Bu girişimi ("Gertrud" girişimi —*yazarın notu*) tasarlandığı gibi yerine getirmek olanağı sağlanmazsa, doğal olarak bunun Bulgaristan'da siyasal tepkileri olacaktır."[58] Ama Başkomutanlığını, bu çıkmazdan, 15 Aralık 1943'te, Papen'in raporları kurtardı. Faşist komutanlar, Türkiye'nin tarafsız kalacağına ve yakın gelecekte Balkanlarda müttefiklerin harekete geçmeyeceğine artık kesinlikle inanabiliyordu.

Türkiye'nin tarafsızlığının korunması, Alman casusluk örgütüne, Türkiye'yi bundan böyle dışarda en önemli merkez olarak kullanma olanağını da verdi. Ankara, İstanbul, İzmir, Trabzon ve İskenderun'da Alman diplomatik ve konsolosluk temsilciliklerinde güvenlik servisi görevlileri bulunuyordu. Bunların en tanınmış olanları, Ankara'da ticaret ataşesi yardımcılığını 1940'tan bu yana yapan Ludwig Moy-

[57] KTB/OKW, c. 3/2, s. 1346.
[58] Aynı yerde, s. 1350.

zisch; İstanbul Başkonsolosluğunda turizm bölümü şefi olarak görünen Bruno Wolff; gene İstanbul Başkonsolosluğunda görevli maskesi altında çalışan, SS önde gelenlerinden Emil Duplitzer'di. Papen'in bildirdiğine göre, bu ajanlarla işbirliği "aksamasız" yürüyordu. İstanbul'dan Ortadoğuya doğru çok sayıda bağlantılar vardı. Türkiye'deki güvenlik servisi görevlileri buralardan, örneğin Süveyş kanalındaki gemi hareketleri konusunda ayrıntılı bilgiler alıyorlardı ve İskenderiye'deki bir telsizle bağlantıları vardı. 1942-43'te Türkiye'nin yardımı ile Türk turancıları Beyaz orducu sığınıkları casusluk ve Türk-Sovyet sınırı konusunda anlaşmazlık için kullanıldılar ("Zeppelin" hareketi). Güvenlik organları ajanları ortaya çıkardıktan sonra, Sovyet hükümeti bu konuda Ankara'yı protesto etti.[59]

Bununla birlikte gizli servis Türkiye'ye karşı yürüttüğü casusluğu sınırlandırdı ve 1943'te bununla ilgili örgütünü Sofya'ya taşıdı. Bu konuda Papen, Almanya'ya karşı kullanılmayacağı kesinleştikten sonra Türkiye'nin silahlanma durumuna ilişkin bazı ayrıntıları bilmenin bir önem taşımadığını öne sürdü. "Türklerle iyi ilişkiler kurmamız ve ülkenin ordusu ile ilişkilerimizin güvene dayanması, bu alanda gizli casusluk etkinliğinden daha önemlidir."[60] Aynı düşünceler dolayısıyla Alman gizli servisi de Arap topraklarından bilgi toplamada Türk gizli servisi ile işbirliği yapıyordu.

Reich Güvenlik Dairesi VI. Bölüm Müdürü, yani siyasal gizli servisin başı Walter Schellenberg, bu işbirliğini daha sıkılaştırmak için 1943 yazında Türkiye'ye gitti. Oradaki ajan örgütünü denetledi ve bu arada Türk gizli servisi şefi ile görüştü. Bununla ilgili olarak Schellenberg, egemen çev-

[59] W. Schellenberg, *Memoiren*, Köln 1959, s. 306; J. Colvin, *Admiral Canaris, Chef des Geiheimdienstes*, Wien/München/Zürich 1955, s. 231; DZA Potsdam, NP, Fall XI; n° 379, Bl. 26, 47. Bu dosyada, Türkiye'deki Alman temsilciliklerinde bulunan VI. Bölüm görevlilerinin görevlerine ilişkin önerilerin bir listesi de bulunuyor, ama bu önerilerin gerçekleşip gerçekleşmediği anlaşılmıyor.

[60] Aynı yerde, Bl. 27.

relerde çok yaygın olan turancılığı kendi amaçları için kullanmayı başardı. Türk gizli servis şefi, Alman casusluğunu bundan böyle de desteklemeye hazırdı. Buna karşılık Schellenberg, Türklerin ekonomik alanla ilgili isteklerinin kısa zamanda yerine getirilmesine çalışacağına söz verdi.[61] Türk gizli servisi de, daha sonraki günlerde Alman gizli servisine, Hitler aleyhtarı ortaklık içinde alınan önemli siyasal ve askerî kararlar üzerinde dışardaki Türk diplomatik temsilciliklerinden gelen haberlerin içeriğini bildiriyordu.

Türkiye'de Alman casusluk etkinliğinin en yüksek noktası, 26 Ekim 1943'te İngiliz Büyükelçisinin özel uşağının Ankara Alman Büyükelçiliğinde güvenlik servisi görevlisi Moyzisch'e, "*most secret*" işaretini taşıyan İngiliz gizli belgelerinin filmlerini vermesi oldu. Papen'in "Cicero" takma adını verdiği özel uşak 1943 Ekim sonundan 1944 Martına kadar, kısmen gerçek, kısmen de sahte İngiliz lirası karşılığında çok sayıda İngiliz belgesi verdi.[62] Bu belgeler faşist politikacıları ve askerleri için değer biçilmez önemdeydi. Bunlar, Alman emperyalizminin temsilcilerine İngiliz-Türk ilişkileri konusunda *tam* bir açıklık getirdi, Hitler aleyhtarı ortaklığın Almanya'yı yenmeye ve faşizmi ile militarizmin kökünü kazımaya kesinlikle kararlı olduklarını çarpıcı biçimde öğretti. Ortaklığın dağılmasına ilişkin tüm umutlar boşunaydı. Bu gerçeği sineye çekmek, bir Hitler, bir Ribbentrop ya da Himmler için ise kolay olmadı. Bu yüzden kendi kendilerini uyutmaya ve "Cicero"nun gerçek kişiliğinden kuşkulanmaya çalıştılar, ya da böylece, örneğin Himmler gibi, gerici Ame-

[61] Schellenberg, s. 305.

[62] "Cicero" olayı için, herkesçe bilinen röportaj biçiminde kaleme alınmış şu kaynağa bkz: L. C. Moyzisch, *Der Fall Cicero*, Heidelberg 1952 ve Papen, s. 578; Schellenberg, s. 315; Colvin, s. 227. — 7 Kasım 1961'de Elyasa Bazna, öteki adı ile "Cicero", Hitler devletinin hukuksal ardılı olarak Federal Almanya hükümetinden 150.000 İngiliz lirası tazminat isteyeceğini Münih'te bir basın toplantısında bildirdi. Çünkü naziler kendisine bu parayı, aşağıyukarı "aldıklarının" yarısını, sahte para olarak vermişlerdi (!) (W. Krasnopolski, Operation "Cicero", *Neue Zeit*, 48/1961, s. 11).

rikan çevrelerinde barış yanlısı arama gereğini duydular.

Papen'in Türk-İngiliz ilişkileri konusunda göze çarpacak kadar bilgi sahibi olduğunu Numan hemen Knatchbull-Hugessen'e bildirdi ve bunun üzerine İngiliz gizli servisi karşı-önlemler almak zorunluluğunu duydu. Moyzisch'in İngiliz casusluk servisi için çalışan sekreterinin yaptığı gözlemler sonucu, "Cicero", Mart 1944'te etkinliğine son vererek ortadan kaybolmak zorunda kaldı. Sekreterle birlikte birçok kişi İngiliz gizli servisine katıldı. Bu, Alman güvenlik servisi için ağır bir şamardı ve servis yalnız 12 tanesi Ankara'daki Büyükelçilikten olmak üzere, ajanlarından 15'ini, çalışmaları "düşmandan yana geçenler" tarafından bilindiği için geri çağırdı. Bir ara tüm gizli servis adamlarının ülkeye girişi durduruldu. Ama Yakındoğu ve Mısır için çalışan casusluk örgütü yerinde kalmıştı.[63]

"Cicero" olayı ile ilgili bütün konular üzerinde bugün de kesin bir yargıda bulunmak olanağı yoksa da, bu yönde Schellenberg'in sanısı dikkate değer. Moyzisch gibi o da, "Cicero"nun yalnız çalışmadığını kabul ediyor ve daha sonra şöyle diyor: "Bu yoldan Almanya'yı uyarmak için Türklerin kendisine böyle bir yardımda bulunacağı ... düşüncesi gerçeğe çok yakındır. ... Böylece iki amaca ulaşılmış oluyordu: Alman hükümetine durumunun çıkmazlığını zaman zaman göstermek ve Batı ile bir uyuşma yoluna zamanında gitmesini sağlamak; böyle bir uyuşmanın sağlanamaması halinde ise Türkiye'nin (böyle bir durumda güçlenmiş olan Sovyetlere karşı güvence bakımından) müttefikler tarafına geçmesinin kaçınılmazlığına Almanya'yı hazırlamak."[64] Bu sanı, Türk politikasının o zamanki eğilimine tıpatıp uygun düşüyordu.

Tarafsız Türkiye, Batılı devletlerle yapılabilecek bir barış konusunda yoklamalarda bulunmak için ideal bir alandı.

[63] DZA Potsdam, NP, Fall XI, n° 379, Bl. 26.
[64] Schellenberg, s. 323.

Canaris, Papen —aracısı Baron von Lersner yanında— ve Himmler'in direktifi ile de Schellenberg böyle denemelerde bulundular. "Papen Alman tekelci sermayesinin, Hitler'in davayı yitirdiğine inanan ve artık Alman yenilgisinin kapitalist toplum düzeninin temellerini de yıkmasını önlemek isteyen çevrelerine yakın bir kişiydi. Papen'in barış kavramı, Batıda vaktinden önce teslim olunarak Reich'ın doğu sınırlarında bolşevik ordu yığınlarını durdurmanın olanaklı olup olmadığını ... saptama" noktasında toplanıyordu.[65] Papen, ABD ve İngiltere'de aşırı gerici çevreleri bu görüşten yana kazanmak için 21 Mart 1943'te İstanbul'da "Batı dünyasına, Avrupa'nın kurtarılması" ve "Batı kalıtının korunması" için çağrıda bulundu. Papen'in, anılarında büyük bir kahramanlık olarak gösterdiği bu konuşmasından dolayı Ribbentrop'dan azar duymamasına şaşmamalıdır.[66] Çünkü Alman emperyalistlerinin savaşın son döneminde uyguladığı propaganda çerçevesinde yapılmış bir konuşma sözkonusuydu.

Birçok noktada Papen'in görüşleri, Batı ile barış yapmak ve Doğuya karşı savaşı sürdürmek isteyen 20 Temmuz 1944 suikastçılarının gerici çoğunluğunun görüşlerine benziyordu. Ama Nürnberg mahkemesinde Papen'in Goerdeler ve Beck çevresindeki suikastçıların fikir yoldaşı olarak kendini nitelendirmeye kalkışması, 20 Temmuz 1944 kurbanları ile alay anlamına geliyordu. Hitler'e sonuna kadar hizmet eden ve Ankara'dan dönüşünde onun elinden bir de savaş hizmeti haçının şövalye haçı nişanını alan Papen, burjuva gerici takımın bu Hitler düşmanlarından bile sayılmaya hak kazanamaz. Bu yüzden Sir David Maxwell-Fyfe, 19 Haziran 1946'da Nürnberg'de, memurlarının ve çevresindeki dostların öldürüldüğü bir sırada görevde kaldığını Papen'in yüzüne karşı söyledi; bunun nedeninin, nazilere karşı duydu-

[65] Papen, s. 323.

[66] Aynı yerde, s. 562; Leverkuehn, s. 174; ayrıca bkz: Colvin, s. 232, bu konuşma için önerinin bazı Amerikan çevrelerinden geldiğini belirtir.

ğu belirgin yakınlık olduğuna değindi.[67]

Papen, Lersner aracılığı ile ABD'nin eski Avusturya ve Bulgaristan Elçisi, İstanbul'daki deniz ataşesi George H. Earle ile ilişkiye geçti. Earle, Papen'in özel barış önerisine karşı büyük anlayış gösterdi ve bunu hemen Roosevelt'e iletti. Ama Roosevelt öneriyi kabul etmedi ve böylesi önerileri Avrupa'daki Amerikan Kuvvetleri Başkomutanı Eisenhower'e havale etti.[68] Papen, Lersner aracılığı ile Vatikan'la, Bulgar kralı Boris'le ve Horthy ile de ilişki halindeydi. Himmler, Papen'in Vatikan'ın aracılığı konusundaki görüşlerini Schellenberg'den öğrenmişti.[69] Ama Papen'in çabaları sonuç vermedi. Bir yandan faşist Reich hükümetinin temsilcisi ya da Almanya'daki Hitler düşmanlarının güvendiği kişi olarak konuşmaya yetkisi yoktu. Öte yandan da zaferler kazanan Sovyetler Birliği'nin büyüyen otoritesi ve işgal altındaki Avrupa'da güçlenen halkçı kurtuluş savaşımı, ABD ve İngiltere'de Sovyet aleyhtarı çevrelerin tüm entrikalarını boşa çıkarıyordu. İki ülkenin hükümetleri, İngiliz ve Amerikan kamuoyunun büyük bir bölümünün tutumu karşısında böylesi önerilere yanaşamıyorlardı.

3. 1943 YILINDA EKONOMİK ALANDA ALMAN-İNGİLİZ-AMERİKAN REKABET SAVAŞIMI

Faşist Alman ordusunun Doğu cephesindeki büyük yenilgilerinin başlaması ile gereç yıpranması hızla arttı. Aynı

[67] IMG, Bd 16, s. 459; *Der Nürnberger Prozess*, c. 1, s. 304; Papen, s. 606.

[68] Papen'in 18 Haziran 1946 tarihli sorguya karşılığı, IMG, c. 16, s. 364. Freiherr von Lersner'den Mr. Kirckpatrick'e, 7 Haziran 1945, c. 40, s. 583, Dok. 94. — Papen, s. 567, 589, 594; Wedemeyer, s. 470 Earle gibi Wedemeyer de, Roosevelt'in Papen ve Canaris'in önerisini dikkate almamasından üzüntüsünü belirtiyor ve bununla Sovyet birliklerinin Orta Avrupa'ya girmesinin önlenebileceğini (!) söylüyor; Colvin, s. 181, 233.

[69] Papen ile Amerikalı kardinal Spellmann'ın bir görüşme yapması için girişimin Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'ndan gelmesi ilginçtir; ama bu görüşme gerçekleşmemiştir.

zamanda, Nikopol mangan cevheri yatakları gibi çelik için gerekli olan madencilik merkezleri de Alman tekellerinin elinden yeniden çıktı. Öte yandan Reich bölgesindeki üretim yerleri İngiliz-Amerikan bomba yağmuru altında bulunuyordu. Bundan dolayı İsveç'in demir cevheri ile İspanya'nın volframı yanında, 1943-44 yıllarında Almanya'ya ihraç edilen Türk krom cevheri faşist silah sanayiinin tarafsız ülkelerden alabildiği en önemli ürünler arasında bulunuyordu.

Karşı tarafta ABD ve İngiltere, büyük alımlarda bulunarak faşist savaş ekonomisini önemli stratejik ürünlerden yoksun bırakmaya çalıştığı için, Türkiye hammaddelerinin fiyatlarını durmadan yükseltme bakımından uygun bir durumda bulunuyordu. Ama öte yandan da gerekli sanayi donanımını, yedek parçayı ve tüketim mallarını savaş yapan ülkelerden alması gittikçe güçleşiyordu. Bir milyonluk ordunun seferber durumda tutulması için büyük giderler oluyordu. 1943-44'te devlet bütçesinde giderlerin %54,1'i orduya ayrılmıştı. Bu yüzden bütçede meydana gelen kronik açığı hükümet borç alarak ve kâğıt para çıkararak kapatıyordu. Savaş boyunca beş katını bulan kâğıt para dolaşımına karşılık bu ölçüde mal bulunmadığı için meydana gelen pahalılık dalgası —geçim endeksi 1933'de 100 iken 1945'te 354,4'e yükseldi— vurguncu ve karaborsacıların işine yaradı. Savaş, sermaye birikimini özendirdi —savaş yıllarında 2.000 Türk kapitalisti milyoner oldu— öte yandan da Türk köylü ve işçilerinin durumu kötüleşti. Emperyalist rekabet savaşımı sonucu yükselen tarım ürünü fiyatlarından yalnız büyük ticaret adamları ve vurguncular yararlandı; köylüler, eskisi gibi düşük gelir elde ettiler ve bu gelir karşılığında, sanayi mallarının gittikçe pahalılaşması dolayısıyla gittikçe daha az satınalma olanağı buldular. Gerçek ücretlerin düşmesi yüzünden işçilerin satınalma gücü %50 oranında azaldı.[70]

Vurgunculuk ve yolsuzluklar, iç ve dış borçlanma, halk

[70] Bkz: P. P. Museev, "Finanzii Tursii i polojenie trudyaşihsiya v godii

yığınlarının yoksullaşması, üç savaş yılı sonunda Türkiye'nin görünümü oldu. 1942 yılı sonunda Saraçoğlu hükümeti, yüksek askerî giderleri karşılayabilmek ve halkın hoşnutsuzluğunu dindirmek için köktenci bir önleme başvurdu. 1 Kasım 1942'de, resmî açıklamalara göre, savaş zenginlerini amaçlayan varlık vergisi yasasını yürürlüğe koydu. Ama yürürlüğe girdiği daha ilk günden sonra yasanın bambaşka bir etki gösterdiği anlaşıldı: Savaşın yükünü Rum, Ermeni, Yahudi ve başka yabancı girişimci ve esnafın sırtına yükledi. Yasanın uygulanması, müslüman Türklerden meydana gelen ve kararlarına karşı itirazda bulunulamayan yerel komitelere verilmişti. Türk girişimciler ve tüccarlar yıllık gelirin %5'ini vererek kurtuldukları halde, komiteler, Rumlardan %156, Yahudilerden %179, hatta Ermenilerden %232 oranında vergi istediler. Bu ise, yalnız yıllık gelire değil, servetin bir kısmına elkonması anlamına geliyordu. ABD ve İngiliz basını, Türkiye'de azınlıkların "parasal toplu öldürülmesinden" sözediyordu. Ödeme yetersizliği halinde elkoyma ya da zorunlu çalışma sözkonusuydu. Türk olmayan sermayeye bu yoldan elkoyma işlevi, büyük girişimler zayıf olanları parasal bakımdan desteklediklerı, gerçekte ise bunları yuttukları için, artan bir sermaye birikimi doğurdu.[71]

Dış ülkelerle sıkı iş ilişkileri bulunan yabancı firmalar ve ticarethanelerin şubeleri, diplomatik temsilciliklerinin yardımı ile kendilerinden istenen parayı düşürtmeyi, hatta tamamıyla kaldırtmayı başardılar. İngiliz uyruklulardan istenen 7 milyon Türk lirasını Knatchbull-Hugessen, 2,5 milyona indirmeyi başardı. Amerikan hükümeti, Socony-Vacuum-Oil Company temsilciliğinden, Sadullah, Mandel ve Levy fir-

vtoroy mirovoy", *Uçenie zapiski İnstituta Bostokovedeniya*, AN CCCR, Moskova 17/1959, s. 183, 190; *The Economy of Turkey*, s. 166.

[71] Varlık vergisi için bkz: DZA Potsdam, AA, Ha pol, n° 68673, Bl. 53, 56, 60; FR 1943, c. 4, s. 1077. İngiliz ve Amerikan yazarları gibi Türk yazarları da, bugünkü NATO üyeliği durumunda bile yasayı kötülüyor ve "acıklı bir kötü davranış" olarak görüyorlar (bkz: G. L. Lewis, *Türkey*, New York 1955, 117; Bisbee, s. 56; Karpat, s. 114; Yalman, s. 204).

masından istenen yüksek vergiyi protesto etti. Firmanın sermayesinin %70'i Amerikan uyruklu Mandel ile Levy'nindi. Bu şirketin vergisi 300.000 liradan 30.000 liraya indirildi.[72]

Türk vergi yönetimi, çoğunlukla İstanbul'da bulunan Alman bankalarından, temsilcilerinden ve esnafından toplam olarak 4,4 milyon lira istedi. Ancak yasayı protesto için hukuksal bir dayanak yoktu; Alman tarafı, yasanın amaçladığı Anglo-Amerikan rakipler gibi, elini ateşe uzatmayı göze alamadı. 26 Aralık 1942'de Papen şunları bildirdi: "Amerikan Büyükelçisi ile İngiliz Maslahatgüzarı, siyasal ortamın elden geldiğince baskıya alınması için sert protestolarda bulunmamı istiyorlar."[73] Bunun için Papen, önce İsviçre Elçisini ön plana itti ve yalnızca aşırı ya da yanlış oranlamalara itiraz etmekle yetindi. 30 Aralık 1942'de, ödeme sürelerinin uzatılması ve saptanan paraların gözden geçirilmesi için Numan'dan resmen yazılı bir dilekte bulundu. Numan, Almanlara karşı ceza önlemlerinde bulunulmayacağı ve bazı durumların yönetim yolundan inceleneceği konusunda söz verdi. Papen bu girişimini, "siyasal ortamın asla bulanmamasını, Yahudilere ya da Rumlara bundan bir kolaylık doğmamasını sağlayacak" biçimde yapma çabası gösterdi.[74] Amerikan özel sermayesinin sıkıntıya düşen Yahudi firmalarının yardımına koşmasından dolayı duyduğu hoşnutsuzluğu belirtti.

Faşist devlet örgütü ve büyük tekeller parasal yardım yoluyla işe elattılar. Reich Maliye Bakanlığı, "savaş için önem taşıyan" firmalar, Alman okulları, hastaneleri ve faşist propaganda organı "Türkische Post" için Ankara Büyükelçiliğine 500.000 lira verdi ve bu parayı sonradan daha da yükseltti. IG-Farben, MAN, Gute Hoffnungshütte, Zeiss, Askaniawerke, Krupp, Dresdner Bank gibi büyük şirketler, varlıklarını sürdürmeleri için temsilciliklerine gerekli para-

[72] FR 1943, c. 4, s. 1081, 1086.
[73] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68665, Bl. 156.
[74] Aynı yerde.

yı verdiler. Örneğin Dresdner Bank, Deutsche Orientbank İstanbul için 220.000 RM ve IG-Farben temsilcilikleri için 485.000 RM ödedi.[75] Papen aldığı para ile, herhangi bir elkoyma olmamasını sağladı. Aynı zamanda Numan kendisine 12 Ocak 1943'te, Clodius'un buyurduğu gibi, vergisini ödeyemeyen Alman temsilcilerinin işletmelerini kapatarak Almanya'ya dönmesini istemediğini bildirdi. Papen, "elkoymadan kurtarılacak kişilerin son derece gizli" bir listesini kendisine vermesi için Numan ile anlaşmaya vardı. Böylece Numan Alman tekellerine özel işlem sağladı ve Papen de ertesi gün şu telgrafı çekti: "Aramızda vardığımız bu anlaşmanın İtalya'dan ve öteki dost ülkelerden lütfen gizli tutulması."[76] Böylece Papen, İngiliz hükümetinin yaptığı gibi silah vermeyi durdurmayı gerekli görmedi. Sonunda İngiltere de Alman örneğine uymak ve Türk devletinin bütçesini kendi olanakları ile düzeltmek zorunda kaldı.

Böylece emperyalist devletler, kendi ekonomik gücüne dayanarak durumlarını koruyabildiler. Etkinliklerini artırmak için varlık vergisi yasasından da yararlandılar. Örneğin Ribbentrop —Alman firmalarının yardımından ayrı olarak— "Türkiye'deki dostları ekonomik sıkıntıdan kurtarmak üzere" Kasım 1942 sonunda Papen'e 5 milyon RM altın para yolladı.[77] Alman emperyalistleri, bununla, Türk ticaret burjuvazisinin Alman piyasasına bağlı bölüğünü kendine daha sıkı bağladı.

Yasanın *Amerikan* finans çevrelerinde doğurduğu öfke dikkate alınarak zorunlu çalışmaya mahkûm edilen son vergi borçluları Kahire'de İnönü'nün Roosevelt ve Churchill ile buluşması öncesinde salıverildiler. Yasa, Türk devletine 221 milyon lira gelir sağladıktan sonra, 15 Mart 1944'te de tamamıyla yürürlükten kaldırıldı.

[75] Aynı yerde, n° 68665, Bl. 162; n° 68666, Bl. 3, b, 11; n° 68667, Bl. 220. 227, 230; n° 68668, Bl. 4, 7.
[76] Aynı yerde, n° 68669, Bl. 8.
[77] Aynı yerde, Pol, n° 61173, Bl. 269.

Almanya 1941 yılının ikinci yarısından bu yana yeniden Türkiye'nin en önemli ticaret ortağı olmuştu. Amerikan rekabetinin baskısı gittikçe artmış olmakla birlikte, bu durum 1944 yılının ortasına kadar sürdürülebildi. Türk hükümetinin Alman emperyalistleriyle yeni anlaşmalara girmemesi ve Orta Avrupa ile ticaretini kısıtlaması için İngiliz ve Amerikalıların yaptığı bütün girişimler, 1943 yılında hiç bir sonuç vermedi. Buna karşılık Clodius, yeni bir ticaret anlaşması yapmak üzere ilkyazda gene Ankara'ya geldi. Stalingrad yenilgisinden sonra Almanya'da "toptan savaş" önlemleri en yüce noktasında bulunuyordu. Bu durumda Alman emperyalistlerinin, Doğu cephesindeki kayıpları kapatmak ve savaşı sürdürebilmek için Türk hammaddelerine gereksinmesi özellikle büyüktü. Bu bakımdan Clodius'un Ankara'da Nisan 1943'te yaptığı görüşmeler Alman savaş sanayii için çok önemliydi.

Daha önceki uygulamanın tersine, Türk hükümeti bu kez, zaman bakımından sınırsız bir anlaşmaya hazır olduğunu bildirdi. Yalnız bazı malların kontenjanları her kez bir yıl için saptanacaktı. Clodius'un 18 Nisan 1943'te, aynı gün imzalanan anlaşma konusunda bildirdiği gibi, Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, "Almanya ile Türkiye arasında ekonomik alanda ilişkilerin bu yoldan daha da geliştirilmesinin Türk dış politikasına uygun düştüğünü" açıklamıştı.[78] Alman emperyalistleri 18 Nisan 1943 tarihli Alman-Türk ticaret anlaşması ile Türkiye politikasında yeniden büyük bir başarı elde ettiler. Anlaşma, 31 Mayıs 1944 tarihine kadar, çeşitleri bakımından 1941 Ekim anlaşmasına benzeyen ve bu arada 10 milyon RM cephane ile savaş araçları için yedek parçayı içine alan 125 milyon RM'lık mal alışverişini öngörüyordu. Türkiye Ekim anlaşması gereğince 1943 yılında Almanya'ya daha 115 milyon RM kadar mal ihraç etmek yü-

[78] Aynı yerde, Ha Pol, n° 68666, Bl. 90. — Görüşmelerin akışı için bkz: Aynı yerde, Bl. 63, 85.

kümlülüğü altında olduğundan, gelecek bir yıl için tüm teslim yükümlülüğü 240 milyon RM'ı buluyordu. Bunlar, "hemen yalnızca Almanya bakımından savaş için önemli hammaddelerle yiyecek maddelerinden meydana geliyordu".[79] Türkiye'nin 1943 yılı ihracatında bu yoldan elde edilen paya ilişkin olarak Clodius'un yaptığı açıklamalarla savaş sonrası Türk istatistiklerine dayanan bilgiler arasında önemli ayrılıklar görülür ve Türk hükümetinin 1945'ten sonra faşist savaş için sağladığı desteğin gerçek çapını kasıtlı olarak başka türlü gösterdiği kanısını uyandırır. Clodius'un yazdıkları şöyle: "Böylece Almanya, Türkiye'nin toplam ihracatının yarısından çoğunu, hatta krom cevheri ve bakır gibi en önemli madenlerde ülkenin tüm üretiminin oldukça büyük bir kısmını, sanayi için en önemli pamuk hammaddesinde ihracat fazlasının büyük bir kısmını almaktadır."[80]

Ocak 1943'ten sonra Türkiye 45.000 tonluk ilk krom cevheri partisini Almanya'ya ihraç ettiği için, Başkomutanlık ile silah tekelleri şimdi savaş malzemesi ihracatını da çabuklaştırdılar. 1 Eylül 1943'te, geri kalan 135.000 ton krom cevheri teslim anlaşmalarının imzalanması için gerekli koşullar yerine getirilmişti. Papen, Alman emperyalistlerinin silah satışı ile sağladıkları moral-siyasal başarı konusunda 5 Mayıs 1943'te şunları bildiriyordu: "Alman tanklarının ve uçaklarının gelmesi, özellikle İngiliz dostların çoğunlukla aşınmış ve eskimiş modeller vermelerine karşılık bizim modern ve iyi silahlar teslim etmemiz, askerî çevrelerde en büyük hoşnutluğu uyandırdı."[81]

[79] Clodius'tan Ribbentrop'a 18 Nisan 1943 tarihli yazı, DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68666, Bl. 90; bkz: Almanya ile Türkiye arasında mal alışverişini düzenleyen 18 Nisan 1943 tarihli anlaşma (DZA Potsdam, RWM, Abt, III, çeşitli ülkelerle dış ticaret, n° 15265, Bl. 2; *Reichsgesetzblatt 1943*, II. Teil, n° 29, Berlin 16 Temmuz 1943, s. 355).

[80] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68666, Bl. 91.

[81] Aynı yerde, Bl. 109. Junkers, Türk sivil havacılığının tümünü İngiliz ve Amerikan rakiplerine bırakmamak için 5 tane Ju-52 vermişti. — Güçlükler ve gecikmeler, denizaltı motorları ile avcı uçaklarının cephanesi konusunda başgöstermişti.

Doğu cephesinde malzemenin hızla erimesi ve ganimet olarak elde edilen malzemenin azalması, 1943-44'te en yüksek düzeyine erişen Alman silah sanayiini yoklukta varlıklı görünmeye ve Türkiye'ye yepyeni silahlar yollamaya zorladı. Buna karşılık Türk ordusunun 1943'te İngiltere ve ABD'den aldığı 20 milyon İngiliz lirası tutarında silah ve malzeme gerçekten kullanılmış ve eskimiş silahlardan meydana geliyordu. Çünkü müttefik silah üretimi, Almanların üretimine göre kat kat daha hızlı artış göstermiş ve böylece eski modeller yıpranmadan İngiliz ve Amerikan birliklerinin en yeni modellerle donatılması sağlanmıştı. Bu yüzden İngiliz Askerî Ataşesi 12 Haziran 1943'te İsveç Elçisine, "Türklerin Almanya'dan yüksek nitelikte savaş malzemesi, tank ve Focke-Wulf avcı uçakları almasından duyduğu hoşnutsuzluğu ve öfkeyi" anlatmıştı. Ataşe, kendisiyle yapılan görüşmelerde "ikide bir Almanya'dan alınan birinci sınıf silahları öne süren Türk askerlerinin dilenme ve sıkıştırma politikasından" dolayı öfkesini açığa vurmuştu.[82] İngiliz ve Amerikan tarafı da, kötü nitelik sonucu ortaya çıkan eksikliği daha çok malzeme vererek kapatmak zorunluluğunu duydu.

1943 ilkyazında Türk hükümeti, Ege'de Alman deniz ve hava egemenliği dolayısıyla İngiliz ve Amerikan gemilerinin ulaşamadığı İzmir ve İstanbul limanlarına, Mersin ve İskenderun'a boşaltılan savaş malzemesini taşıyabilmek için dört İngiliz gemisi kiraladı. Numan bunun için Almanların onayını istedi. Hitler hükümetinin, İngiliz gemilerinin Türk bayrağı altında çalışmasına ve bu bayrak altında Türkiye'ye İngiliz ve Amerikan savaş malzemesi getirilmesine hiç bir itirazda bulunmaması olayı bile tek başına, Türkiye'nin silahlandırılmasının hangi amaca hizmet ettiğini ve Alman emperyalistlerinin, bu silahların asla kendilerine karşı kullanılmayacağına nasıl güvendiğini göstermeye yeter. 28 Mayıs 1943'te Numan, bu gemilerin, Türk donanmasının o güne ka-

[82] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68666, Bl. 140.

dar genel olarak yaptığı gibi, müttefik limanlarına hiç bir kaçak mal götürmeyeceğini Papen'e garantiledi. Buna karşılık, İngilizlerin en sert protestolarına karşın Türk gemilerinin Karadenize Alman emperyalistleri için kaçak mal götürdüklerini belirtti.[83]

Türkiye'nin krom cevheri ile Alman savaş sanayiinin beslenmesi işi, yetkili faşist bakanlıkların 1943 yılında tüm dış ticaret programının başında geliyordu. Ripken taşıma durumu konusunda sürekli olarak haberdar edilmesini istediği için, her hafta Dışişleri Bakanlığına yüklenen cevher ve verilen ihracat izinlerine ilişkin olarak Papen'in haberleri geliyordu.[84] Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu da, Papen'in 12 Şubat 1943 tarihli bir raporuna göre, "İngilizler için krom cevherini Türk demiryollarında taşıma işinin üç ay durdurulması ve yalnız bize teslimde bulunulması" için direktif verdi.[85] Oysa Numan, Batılı devletlerin büyükelçilerine, Almanlar için teslim işinin geciktirilmesi yolunda her şeyin yapılacağına söz vermişti. Krupp temsilcisi Weiske'nin bildirdiğine göre, bazı Türk iş çevreleri İngiliz ve Amerikalılarla uyuşarak Alman-Türk krom ticaretini gerçekten engellemeye çalıştılar.[86] Bu engelleme ve sınırlı taşıma olanağı dolayısıyla, Alman Dışişleri Bakanlığının başlangıçta umut ettiği gibi Temmuz sonuna kadar ilk 45.000 tonun alınması sağlanamadı. Bu cevherin teslim işi bütün yıl sürüp gitti. Ancak Krupp ile Etibank 22 Ekim 1943'te geri kalan 135.000 tonun satış anlaşmasını imzaladı ve bunun 35.000 tonluk kısmı Nisan 1944'e kadar teslim edildi.[87]

[83] Aynı yerde, Bl. 53, 119, 135; FR 1943, c. 4, s. 1098, 1100. — Alman hükümeti bununla Türkiye demiryo'larının rahatlatılmasını ve böylece Alman. ya için ayrılan krom cevherinin daha çabuk taşınmasını umut ediyordu.

[84] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68666, Bl. 21; n° 68668, Bl. 32, 60.

[85] Aynı yerde, n° 68666, Bl. 48.

[86] Aynı yerde, n° 68668, Bl. 17, 61; Medlicott, c. 2, s. 531; FR 1943, c. 4, s. 1155, 1162.

[87] DZA Potsdam, Ha Pol, n° 68668, Bl. 60, 107. Anglo-Amerikan Kaynaklarında Nato do'ayısıyla, faşist Almanya'ya yapılan Türk krom satışlarının önemsiz gösterildiği açıkça görülür. Örneğin: *Encyklopaedia Britannica*, c.

Bu konudaki resmî görüşmeler, Alman demiryolları yönetimi ile Türkiye Devlet Demiryolları temsilcileri arasındaki görüşmeleri izledi. Türkiye demiryollarının üstesinden gelemediği krom taşıma işinin çabuklaştırılması için Alman demiryolları Türkiye'ye, 8 Kasım 1943 tarihli sözleşme gereğince, 43 lokomotif ve 547 yük vagonu ödünç verdi. Almanların araçlarından sonra Macar ve Bulgar vagonları, kamyonlar ve Türklerin 5.500 tonilatoluk üç gemisi krom cevheri taşıma işine ayrıldı.[88]

1943 yılının ilk yarısında, Almanya'ya 13.000 ton krom cevheri yollanmasına karşılık, ABD 33.000 ton cevher aldı. Ancak Alman savaş malzemesinin gelişi, yılın ikinci yarısında Batılı devletleri gittikçe geri plana itti. 135.000 tonluk teslim programına karşı İngiliz ve Amerikalıların yaptığı protestolar sonuç vermedi. 18 Ekim 1943'te ABD Büyükelçisi Steinhardt, ABD için yapılan taşımaların yavaşladığını, oysa Almanya'ya yapılan taşımaların hızlandırıldığını ileri sürerek Numan'a yakınmalarda bulundu. Türkiye'nin en büyük krom yataklarının bulunduğu Guleman'dan ABD'nin, hiç yüksek değerli cevher almadığını söyledi. Numan ile Saraçoğlu'nun verdiği bütün sözlerin boş olduğu anlaşıldı. Ocak 1944'te Almanya ve ABD'ye yapılan krom taşımalarının oranı 4/1'di.[89]

22, Chicago/London/Toronto 1953, s. 613. Papen'in 13 Kasım 1943'te 31.293 tonun yüklendiğini, 10.445 tonun taşınmaya hazır olduğunu ve 8.207 ton için de ihracat izni çıktığını bildirmesine karşın, bu kaynakta Almanya'nın 1943'te ancak 25.000 ton krom cevheri aldığı öne sürülüyor (aynı yerde, n° 68666, Bl. 211). 1943 yılında yapılan Amerikan açıklamaları da Papen'in söylediklerini doğruluyor (FR 1943, c. 4, s. 1164).

[88] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68666, Bl. 24, 136; n° 68668, Bl. 62, 93, 97. — Alman taşıt malzemesine ilişkin Amerikan açıklamaları da bundan çok başka türlü; verilen bilgilerde 25-117 lokomotif, 250-1.250 vagon gibi çok değişik rakamlar ortaya çıkıyor (FR 1943, c. 4, s. 1166).

[89] Aynı yerde, s. 1160. 16 Nisan 1943'te Türk ve İngiliz temsilcileri 1943 ve 1944 için bir krom cevheri mukavelesi imzaladılar. İngiliz hükümeti mukaveleyi ancak 25 Mayısta onayladı. Türk tarafı, üçüncü bir devletin (Almanya kastedilerek) karşı-yükümlülüklerini hemen yerine getirmemesine konu olan bütün krom cevherinin İngiltere'ye satılmasına ilişkin İngiliz isteğini kesinlikle geri çevirdi (aynı yerde, s. 1158). Ayrıca bkz: DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68666, Bl. 138; Medlicott, c. 2, s. 539.

Batılı devletler krom cevheri kesiminde hiç değilse 1943 yılının ilk aylarında ekonomik savaş bakımından bazı başarılar sağlamakla birlikte, savaş için önemli başka hammaddeler konusunda hiç bir başarı gösteremediler. 18 Nisan 1943 tarihli gizli hesap kapama tutanağından anlaşıldığına göre, Ekim anlaşmasında saptanan Alman-Türk mal alışverişi tamamıyla gerçekleşmiş, krom, bakır, pamuk ve zeytinyağında saptanan değer kontenjanı hemen hemen 6,5 milyon Türk lirası fazlalıkla kapanmıştı.[90] Ankara'da Clodius'un yaptığı görüşmeleri etkilemek amacı ile Sovyetler Birliği, ABD ve İngiltere Mart 1943'te Türk hükümetinden, bakır, deri, merinos, valonya,[91] pamuk vb. gibi savaş için önemli hammaddelerin Almanya'ya ihracatına ambargo koymasını istedi. Bunun karşılığında müttefikler, sözkonusu ürünlerin tüm ihracat fazlasını satın alacaklardı. 1943 yılında Türkiye'ye yapılan Alman ihracatının yükselmesi ile, Alman mallarının Türk sınırından girmesi halinde Almanya'ya stratejik mallar yollanacağı konusunda Numan'ın verdiği sözün hiç bir değeri kalmamıştı. Numan, bakırın ihraç konusu olmadığını öne sürerek Sovyet Büyükelçisi Vinogradov'a yalan söyledi. Oysa 1943'te savaş için önemli bu maddeden Almanya'ya 7.300 ton — İngiltere'ye yalnızca 500 ton— verildi.[92]

18 Nisan 1943 tarihli Alman-Türk ticaret anlaşması, Hitler aleyhtarı ortaklığın tüm girişimlerinin kabaca bir reddi anlamına geliyor, Ekim anlaşması gibi aynı stratejik hammaddelerini içeriyordu. Bundan dolayı İngiliz Ekonomik Savaş Bakanlığı, Anglo-Amerikan satınalma politikasına son verilmesini istedi. Bu politikanın başarısızlığı da, Türkiye'nin müttefiklere mihver devletlerinin istemediği ya da götüremediği malları çoğu zaman önermesi sonucuydu. ABD Dışişleri Bakanı Hull 17 Temmuz 1943'te, Almanya'nın 1943'te

[90] Bkz: Krecker, s. 183.

[91] Kuzu derilerinin işlenmesinde kullanılan çok değerli bir tabakçılık maddesi.

[92] FR 1943, c. 4, s. 1119; Medlicott, c. 2, s. 539.

1942'ye göre çok daha fazla hammadde aldığını kabul etmek zorunda kaldı.[93] Bunun nedeni Reich İktisat Bakanlığının 15 Şubat 1942 tarihli bir buyruğu idi. Buna göre, işgal altındaki ülkelerle müttefik ülkelere yapılan ihracat geniş ölçüde kısıtlanıyor, Türkiye'ye ise öteden beri olduğu gibi, Almanya'ya yollanan Türk hammaddelerinden yoksun kalınmaması ve hatta daha çok hammadde alınması için, ihracatın sürdürülmesi öngörülüyordu. Almanya 1943 yılında Türkiye'den, sözü edilen krom ve bakır cevheri yanı sıra, 18.000 ton yağlı tohum, 10.000 ton pamuk ve 17.600 ton da balık ithal etti.[94]

Savaş sonrası için müttefik olarak dikkate alınan Türkiye'nin siyasal bakımdan hesaba katılması nedeniyle ve savaşın akışının Ankara hükümetini Almanya ile ekonomik ilişkilerini hemen değiştirmeye yönelteceği umudu içinde, ABD Dışişleri Bakanlığı Türkiye'den mal alımının durdurulması önerisini kabul etmedi. 21 Ağustos 1943'te İngiltere ile ABD yeni bir satınalma programı üzerinde anlaştılar.[95] Bu program iki devletin 31 Temmuz 1944'e kadar 7,1 milyon İngiliz lirası tutarında zarara uğramasına neden oldu. Çünkü satın alınan malların çoğu bozuldu ya da denize döküldü. Ancak bu program Almanya'ya yapılan ihracatı aksatmadı. Ankara hükümeti Almanya ile ticaret yapan firmaları koruduğu için "kara liste" politikası da başarısız oldu.[96] Türkiye'nin siyasal amacı, Almanya ile yapılan savaşın bitiminden son-

[93] FR 1943, c. 4, s. 1130, 1141.

[94] DZA Potsdam, RWM, Abt. III, çeşitli ülkelerle dış ticaret, n° 15273, Bl. 19; A ve V. Toynbee, *The War and the Neutrals* (*Survey of International Affairs 1939-1946*), London 1958, s. 85.

[95] FR 1943, c. 4, s. 1132, 1146. 15 Ekim 1943'te Hull, savaş sonrasında Türkiye'nin ekonomik sorunlarının çözümü için görüşler oluşturulmasını Büyükelçi Steinhardt'tan istedi (aynı yerde, s. 1148).

[96] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68666, Bl. 200; *Medlicott*, c. 2, s. 532, 537; Toynbee, s. 84. — Bayındırlık işleri ile liman ve gemi yapımında İngilizler daha başarılı oldu. Bu amaçla Türkiye Ulaştırma Bakanlığı üç yeni danışman daha görevlendirdi. Hemen bunun ardından faşist Ulaştırma Bakanlığı da Türkiye'ye "belli bir karşı-ağırlık" olarak demiryolları konuları için sorumlu bir sürekli temsilci yolladı (DZA Potsdam, Ha Pol, n° 68668, Bl. 68, 72).

ra Sovyetler Birliği ile çıkması beklenen anlaşmazlık bakımından çok güçlü olabilmek için iki taraftan da elden geldiği kadar çok kazanç elde etmekti.[97]

Özet olarak denebilir ki, Anglo-Sakson devletleri ekonomik alanda Türkiye'yi faşist Almanya ile işbirliği yapmaktan alıkoymayı başaramadı. Gerçi bu devletler Türkiye'de durumlarını daha da pekiştirdiler, ama Türkiye'de Almanların durumunun bozulmasını sağlayan dürtü, İkinci Dünya Savaşının sonunu saptayan meydan savaşlarının kazanıldığı yerden geldi.

4. ALMAN-TÜRK İLİŞKİLERİNİN KESİLMESİ

1944 Ocak ve Mart aylarındaki saldırılar Kızıl Orduyu geniş bir cephe halinde Çekoslovak ve Romen sınırına kadar getirdi, 9 Nisanda da Kırım'ın kurtarılması olanağını verdi. Böylece Sovyet orduları, halklarının Alman işgalcilere karşı başarılı bir çete savaşı yaptığı Balkanların kapısına geldi. Ayrıca müttefiklerin 22 Ocak 1944'te Anzio ve Nettuno'ya çıkarma yapması, Alman Başkomutanlığını, Balkanlardaki tüm yedek birlikleri İtalya'ya kaydırmak ve Güneydoğu Başkomutanlığına, "Gertrud" (Türkiye'nin savaşa girmesi) durumu için ancak savunma seçeneğinin sözkonusu olabileceğini bildirmek zorunda bıraktı.

Türk askerleri, Sovyetler Birliği'nin güneyinde Almanların böyle çabuk çöküntüye uğrayacağını hesaba katmamışlardı. Hükümet bile Genelkurmayın durum yargılamasını hoşnutsuzlukla karşılamaya başladı. Bu yüzden İnönü, Numan'ın yanında faşist yanlısı tarafsızlık politikasının en ko-

[97] Meydana getirdiği yapıtla İngiltere'nin ekonomik savaşını çok iyi biçimde gözler önüne seren İngiliz tarihçisi Medlicott'un görüşü böyle (c. 2, s. 541). — Burada belirtilenlerin dışında, ilâç, kimya, radyo ve film sanayii alanlarında Almanlarla İngiliz ve Amerikan firmaları arasında sert bir rekabet savaşımı vardı; Bulgar ve Romen firmaları da Almanya'dan aldıkları malları yeniden Türkiye'ye satarak büyük kârlar elde etmeye çalıştılar.

yu taraftarı olan Mareşal Çakmak'ı Ocak 1944'te görevinden aldı.[98]

Bu davranışın aynı zamanda, Hitler aleyhtarı ortaklık ülkelerinin kamuoyunu Türkiye'nin politikası konusunda yatıştırma amacı da güdüyordu. Ama Ankara *eylem için* hâlâ hazır değildi. Bu konuda büyük bir ustalıkla Kahire deneyimlerine başvuruluyor ve İngiliz askerî heyetine —bu heyet hâlâ daha "saturn" projesi konusunda görüşmeleri resmen sürdürüyordu— karşı, ABD'nin İngiltere gibi Türkiye'nin savaşa girmesi ile pek ilgilenmediği öne sürülüyordu. Bundan dolayı Hull, ABD'nin de İngiltere gibi Türkiye'nin savaşa etkin olarak katılmasını dilediğini bildirmesini 11 Ocakta Steinhardt'tan istedi.[99] Ama bu da fayda etmedi. 3 Şubat 1944'te İngiliz askerî heyeti, Papen'in sonradan sevinçle saptadığı gibi, en sonunda "Türklerin engellemesinin aşılmazlığını anlayarak" Ankara'dan ayrıldı.[100]

Bunun ardından İngiliz ve Amerikan hükümetleri, Türkiye'ye daha çok baskı yapmaya, bununla birlikte Ortadoğu bölgesindeki emperyalist çıkarlarına uzun süre içinde zarar getirmemeye karar verdi. Kuzey Fransa'ya yakında yapılacak çıkarma dolayısıyla, Churchill'in başlangıçta Türkiye'nin de katılmasını istediği, Balkanlara karşı bir saldırıyı gerçekleştirmeyi başarabilmesi umutları da şimdi eskisinden çok daha zayıftı. ABD ve İngiltere 6 Şubatta Türkiye'ye savaş malzemesi yüklenmesini durdurdu ve 2 Martta Londra hükümeti, 1 Nisanda Washington hükümeti, bu konuda resmî bir açıklamada bulundu.[101] Ayrıca İngiltere Türkiye'ye pamuklu ve bakır eşya ihracatını, Türkiye'den de yün it-

[98] Volga meydan savaşından sonra Çakmak'ın durumu herhalde eskisi kadar sağlam değildi. Çünkü 30 Temmuz 1943'te Papen, Çakmak'ın görevden uzaklaştırılmasının beklendiğini bildirmişti (DZA Potsdam, Ha Pol, n° 68675, Bl. 97). 1943 sonunda Asım Gündüz de görevinden uzaklaştırılmıştı.

[99] Hull, s. 1370.

[100] Papen, s. 592.

[101] *Documents on American Foreign Relations*, c. 4, Boston 1945, s. 224; Hull, s. 1371; Medlicott, c. 2, s. 542.

halâtını durdurdu. Ekonomik Savaş Bakanlığının bu yöndeki görüşü uzun bir duraklamadan sonra İngiliz Dışişleri Bakanlığının itirazına karşın kabul edildi.

Alman Başkomutanlığı, Türkiye'yi Hitler aleyhtarı ortaklığın savaşa sokma çabalarının boşa gitmesini büyük bir sevinçle karşıladı. Yedek kuvvet durumunun sıkıntılı olduğu bir zamanda hiç değilse güneydoğu ucundan şimdilik bir tehlike gelmeyeceğini bilmek Alman Başkomutanlığı için önemliydi.[102]

Hitler aleyhtarı ortaklığın bütün devletlerinin kamuoyu, Türkiye'nin özellikle Alman emperyalistlerinin Avrupa ulusları üzerinde zorbalık egemenliğini sürdürmesini kolaylaştıran krom cevheri satışları ile faşist savaş ekonomisini desteklemesini hep birlikte yerdi. Roosevelt'in, Türk krom satışlarının durdurulması dileği ile İnönü'ye dostça bir davranış içinde yazdığı mektup, Stalin, mektubun etki yapacağından kuşkulandığı için gönderilmedi. Sovyet hükümeti haklı olarak Türklerin Almanya'yı desteklemesini, faşistlerin adaletsiz savaşı ile dayanışma eylemi olarak görüyordu. Bu bakımdan, Hitler aleyhtarı ortaklık devletlerinin Türkiye'ye karşı sert önlemler kararlaştırması, ulusların anti-faşist kurtuluş savaşımının yararına oluyordu.

14 Nisan 1944'te İngiliz ve Amerikan Büyükelçileri Türk hükümetine sert bir nota verdiler. Notada ABD ve İngiltere, Almanya'ya stratejik bakımdan önemli malların verilmesinden duydukları hoşnutsuzluğu bildirdiler ve Alman faşistleri ile şu ya da bu anlaşmanın yenilenmesine karşı uyarıda bulundular: Bunun kaçınılmaz sonucu müttefiklerin Türkiye'ye karşı abluka uygulaması olacaktı.[103] ABD Dışişleri Bakanı Hull, 9 Nisan 1944'te tüm tarafsız devletlerden Almanya ile ticaretini durdurmasını istemişti.

[102] KTB/OKW, c. 4/1, s. 620, 626.

[103] *Documents on American Foreign Relations*, c. 4, s. 224; Hull, s. 1371; Toynbee, s. 361; *Briefwechsel Stalins*, s. 613.

Müttefiklerin bu çıkışına karşılık olarak Ribbentrop, Türkiye'den girdiği yükümlülükleri aynen yerine getirmeyi istemesini Papen'e bildirdi. Almanya, geçmişte olduğundan daha kötü bir işlem karşısında kalamazdı ve tarafsızlardan dış politikada tutumlarını korumalarını bekliyordu. Artık ardında Türkiye için tehlikeli bir baskı aracının bulunmadığı bu korkutucu dil, o güne kadar ticaret anlaşmalarının titizlikle yerine getirilmesine ilişkin övgülerle birlikte kullanılmıştı. Ribbentrop'un belirttiğine göre, 14 Nisan 1944'e kadar Alman savaş sanayii 80.000 ton Türk krom cevheri işlemişti. Daha 100.000 ton teslim edilecekti.[104]

Ama Sovyet birliklerinin hızla ilerlemesi karşısında Türk egemen çevreleri denge politikasını artık tam olarak uygulayamıyorlardı. Numan daha önce Papen'e, müttefiklerin baskısına genel olarak karşı koyabilmek için, ekonomik alanda kendilerine olumlu davranmak zorunda kaldığını bildirmişti. Böylece 20 Nisan 1944'te Ankara'da parlamento önünde, hükümetin ertesi günden başlayarak Almanya'ya krom ihracatını durdurmaya karar verdiğini bildirdi. Papen'in yazdığına göre, Türk resmî makamlarının yardımı ile 1 Mayıs gününe kadar elden geldiğince çok cevherin taşınması sağlandı.[105] Alman Başkomutanlığının savaş güncesi bu olayı Kırım'ın yitirilmesi ile dolaysız bir ilişki içinde görüyordu: "Bunun etkileri hemen kendini gösterdi: Türkiye, Karadenizde durumun değişmesi yüzünden Almanya'ya krom cevheri yollamayı 20 Nisanda durdurdu."[106] Alman emperyalistleri bundan sonra Türkiye'nin tarafsızlık politikasından sapacağını sandı ve "Gertrud" planını yeniden gözden geçirdiler. Oysa Hitler bile Nisan 1944 sonunda, Türk politika-

[104] DZA Potsdam, AA, Ha Pol, n° 68668 ,Bl. 107.

[105] Papen, s. 596. — Türk hükümeti Devlet Demiryollarından "eldeki tüm vagonların toplanmasını ve krom yüklenmesini" istedi. "Daha 21 Nisan 1944 günün akşamı 218 vagon Türk sınırını geçti." (Krecker, s. 189). Alman Silahlanma ve Cephane Bakanı Speer'in verdiği bilgiye göre, 1944 yazından kalma on aylık yedek krom elde bulunuyordu (Wilmot, s. 466).

[106] KTB/OKW, c. 4/1, s. 811. Ayrıca bkz: s. 119, 630, 810.

sının Hitler aleyhtarı ortaklıktan yana köklü bir değişme göstermesinin artık önemli bir tehlike anlamı taşımadığını, Türkiye'ye karşı savaşmak üzere elde 50 seçkin tümen bulunmadığı için de bu ülkeye sert protesto notaları yollayamayacağını açıkladı.[107]

20 Nisandan sonra Ankara'da Amerikan ve İngiliz Büyükelçileri, Türkiye'nin Almanya'ya yaptığı ihracatın 1943'e göre genel olarak %50 oranında düşürülmesi, Türk piyasasının Amerikan ve İngiliz mallarına yeniden geniş çapta açılması amacı ile görüşmelere başladılar. Her iki hükümet, Türk ihraç mallarının geri kalan %50'si için de ABD ve İngiltere'de pazar bulmaya hazır olduklarını açıkladılar. Türk hükümeti, ancak 16 Haziranda, Numan'ın görevden çekilmesinden sonra, bu adımı da attı.[108]

Numan, "Ems" ve "savaş taşıtı" tipi 13 Alman savaş ve yardımcı savaş gemisinin Boğazlardan geçmesini Sovyet ve İngiliz hükümetlerinin protesto etmesinden sonra çekildi. Bu gemiler Kırım yarımadası çevresindeki savaşlara katılmıştı ve Alman Donanma Komutanlığı şimdi bunları Ege'ye yolluyordu. İngiliz hükümeti, 4, 9 ve 14 Haziran 1944 tarihlerinde Türkiye'yi Montreux sözleşmesinin 19. maddesini çiğnemek ve denetim yükümlülüğünü hafife almakla suçladı.[109] Bu geçişleri o güne kadar hukuksal buluşlarla örtmüş olan Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, müttefik baskısına boyuneğmeme istemi konusunda kabine arkadaşlarından artık destek görmedi. Türk hükümeti, daha sonra bu türlü geçişleri yasakladı ve Alman Donanma Komutanlığı da, Ribbentrop'un isteğine karşın, Türkiye'yi Hitler aleyhtarı ortaklığa daha çok yaklaştırmamak için böyle yeni deneylere girişme yürekliliğini göstermedi.[110]

[107] H. Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940-1945*, Berlin/Frankfurt a. M. 1956, s. 34; Papen, s. 597; Hassell, s. 347.

[108] Medlicott, c. 2, s. 544; Hull, s. 1372.

[109] *Vneşniyaya politika Sovetskogo soyuza 1946 gode*, s. 168 *Recent American Foreign Policy*, s. 618; ayrıca bkz: Toynbee s. 361.

Numan'ın, akla gelebilecek tüm güvenceleri kullanarak Türkiye'nin yazgısını Alman emperyalistlerinin askerî ve siyasal başarılarına bağlantılı duruma getirmekten başka bir içeriği bulunmayan politikası, Sovyet ordularının Alman işgalcilere karşı kazandığı büyük zaferlerle başarısızlığa uğradı. Türkiye'nin egemen çevreleri, artık değişen dünya durumuna hiç değilse yüzeysel olarak uymasını bilen temsilciler gereksiyordu. Ama Numan'ın politikasının en önemli belitlerinden biri, savaş sonuna kadar hiç sarsılmadı: Hitler aleyhtarı ortaklıkla birlikte faşist Almanya'ya karşı savaşmamak.

Boğazlar olayından sonra ABD, Türkiye'de yaptığı ekonomik görüşmelerini başarı ile sonuçlandırdı. Amerikan hükümeti, Türkiye'ye, şimdiye kadar Almanya'dan aldığı bütün malları verecek ve Türk ihraç mallarının satışını da sağlayacaktı. Dışişleri Bakanı Hull, 21 Temmuz 1944'te, bu amaç için 25 milyon dolar ayrılmasını "Foreign Economic Administration"dan istedi. Bu para ile Amerikan tekelleri, 1941 ile 1944 yılları arasında Türkiye'nin ihracatında ABD'nin %13,5'tan 23,9'a çıkmış olan payının 1945'te %43,8'e erişmesini sağlayacak ölçüde Türk ürünü satın aldı.[111] Böylece Amerikan malları Türk piyasasından Alman mallarını uzaklaştırdı ve bu arada İngilizlerin aracılığı tümden ortadan kaldırıldı.

1944 yılı yazında faşist "Avrupa kalesi", Hitler aleyhtarı ortaklığın birbirini kovalayan vuruşları altında çöktü. 6 Haziran 1944'te İngiliz ve Amerikan birlikleri Batı Avrupa'da ikinci cepheyi açtı. 23 Haziranda Sovyet birlikleri Doğu cephesinin orta kesiminde savaşın en büyük ve yokedici çarpışmalarından birine başladılar ve bu çarpışmaları Weichsel ırmağı ile Alman Reich'ının sınırlarına kadar sürdürdüler. 31 Temmuz 1944'te "kurt korungasındaki" yenik Alman militaristleri, Romanya, Bulgaristan, Macaristan ve Türkiye'nin tutumunun Doğu cephesinin "durulmasına" bağlı olduğu so-

[110] "Fuehrer Conferences" yukarıda değinilen kaynak, s. 399.
[111] Medlicott, c. 2, s. 545; Vere-Hodge, s. 213.

nucuna vardılar. Hitler, hiç değilse Türkiye'yi bekleme durumuna sokabileceğini umuyordu: "Türkler, bolşevizme ve Rusya'ya karşı Avrupa'nın en güçlü iktidar etkeninin ortadan kalkmasına hiç de sevinmiyorlar. ... Şüphesiz yavaş yavaş Bulgaristan'da da şöyle bir düşünceye varılacak: Peki, Almanya yıkılırsa ne olur? ... Büyüğün yapamadığı şeyi biz de yapamayız."[112] Alman Başkomutanlığındaki bu çaresizlik, Doğu cephesindeki yokedici yenilgileri yansıtıyordu. Almanya'nın tüm olarak çöküşünün ancak bir zaman konusu olduğu bu koşullar altında Türk hükümeti de, müttefiklerin yeni diplomatik eylemlerine karşı olumlu davranmaya hazırdı.

Haziran 1944 sonunda Knatchbull-Hugessen ile Steinhardt, hükümetleri adına, Türkiye ile Almanya arasında diplomatik ilişkilerin kesilmesini istediler. Bu girişim, askerî bir gereklilik dolayısıyla yapılmamıştı. Yalnızca, Türkiye'nin siyasal bakımdan daha fazla soyutlanmasını önlemek, iç politikasında anti-demokratik olan bu devletten Balkanlarda ve Ortadoğuda savaş sonrası düzenin etkilenmesi bakımından emperyalist anlamda yararlanmak amacına hizmet ediyordu.[113]

Tüm politikasını Hitler faşizminin hızla parçalanmasına ve demokratik bir barışın yapılmasına yönelten Sovyet hükümeti, Moskova ve Tahran konferanslarının kararlarını kabul yönünde Türkiye'yi harekete getirmek için Mayıs ve Haziranda bir deneme daha yaptı, ama gene başarı elde edilemedi. Sovyetler Birliği, ilişkilerin kesilmesi gibi yarım önlemlerin ortak savaşa bir yarar getirmeyeceği konusunda müttefiklerinin dikkatini çekti.

Amerikan ve İngiliz hükümetleri, Sovyetler Birliği'ne karşı, ilişkilerin kesilmesini savaşa etkin olarak katılma yo-

[112] *Hitlers Lagebesprechungen*, s. 589.

[113] Bu İngiliz ve Amerikan denemeleri için bkz: *Briefwechsel Stalins*, s. 292; Hull, s. 1372; Toynbee, s. 362.

lunda ilk adım olarak gördüklerini öne sürdüler.[114] Ama Hull, Londra'daki Amerikan Büyükelçisi Winant ile bir görüşmesinde, Türkiye'nin "savaşa girişinin" asıl amacını ağzından kaçırdı: "Uzun süreli bir görüş açısından bakılınca barış görüşmelerine katılmayı hak eden bir Türkiye ile yararlı bir dost kazanabilmenin olası göründüğünü sözlerime ekledim."[115]

Türk hükümeti İngiliz ve Amerikan istemine uymaya karar verdi; ama Hitler faşizminin çöküşü de, örneğin 20 Temmuz 1944 suikastı ile, göze çarpıcı biçimde kendini göstermeye başlamıştı. Bundan sonra Türkiye'nin egemen çevreleri, Batılı devletleri komünizmin yayılmasına karşı bir kale olarak gördüler. Bu bakımdan Almanya ile ilişkilerin kesildiğinin 2 Ağustos 1944'te açıklanması da,[116] Alman emperyalistlerine karşı düşmanca bir eylemden başka her şey olabilirdi. Ankara yalnızca davasına yitirilmiş gözü ile bakıyor ve Batılı devletlerin bunu uzun sürede başarı ile savunabileceğini umut ediyordu. Bu yüzden Papen Ankara'dan dostça uğurlandı, İnönü kendisine şöyle dedi: "Reich'a aracılık hizmetlerimle yararlı olabileceksem, buna her zaman için hazırım."[117] Türkiye'nin hükümet tarafından güdülen kamuoyu, 1945 ilkyazına kadar Almanya ile Batılı devletler arasında uyuşmalı bir barış olacağını umuyor, Türkiye'nin yararı bakımından da bunu eskisi gibi ideal bir çözüm olarak görüyordu.

Ancak Sovyetler Birliği'nin gelişen uluslararası otoritesini Ankara da artık görmezlikten gelemezdi. 1944 yazında

[114] Briefwechsel Stalins, s. 292, 296; Hull, s. 1374.

[115] Aynı yerde, s. 1374.

[116] 24 Ağustosta da Vichy hükümeti ile ilişkiler kesildi, ama faşist Balkan uydularıyla olan ilişkilerde hiç bir değişme olmadı. — Reich Almanlarının taşınıp götürülmesi çok zaman aldı. Alman bankaları ile sigorta şirketleri de çalışmalarını 11 Aralık 1944'e kadar sürdürdüler (Knatchbull-Hugessen, s. 202; N. Petrov. "Tursiya posle razriva otnoşeniy s Germaniey", *Bolşevik*, 16/1944, s. 57; Alekseyev/Kerimov, s. 48, 56, Dansig, *Tursiya*, 1949, s. 293; Muller. *Tursiya v 1924-1944* gg., s. 40).

[117] Papen, s. 600.

turancıların davaları ve Türk-Sovyet dostluğuna ilişkin sözler, görünümün ön planında bulunuyordu. Almanya ile ilişkilerin kesilmesinden sonra, Papen'e karşı sözde suikast düzenleyenler de özgürlüğe kavuştu.

Bununla birlikte Ankara hükümet çevrelerinin gerçek düşünceleri, 1944 Ağustos sonu Eylül başı dolaylarında Balkanlarda Alman egemenliği çökünce yeniden gün ışığına çıktı. Türk basını, bir yandan komşu devletlerde başgösteren ulusal ve toplumsal kurtuluş karşısında duyduğu korkuyu dile getiriyor, öte yandan da bölgenin düzeninde etkili olmaya Türkiye'nin hak sahibi bulunması gerektiğini belirtiyordu. Ankara egemen çevrelerinin Balkanların yeni düzenini nasıl tasarladıkları, Yunan halk kurtuluş hareketinin İngiliz birlikleri tarafından acımasız bastırılmasını coşkun bir sevinçle karşıladıkları zaman anlaşıldı.[118]

Bu arada İngiltere ve ABD hükümetleri, Türkiye'yi, Hitler aleyhtarı ortaklığın yanında artık yer alması için gene sıkıştırıyorlardı. Bundan dolayı Türkiye 5 Ocak 1945'te Japonya ile ilişkilerini kesti ve 12 Ocakta Boğazları Sovyetler Birliği'ne ödünç verme ve kiralama programı çerçevesinde mal götüren müttefik gemilerine açtı. Büyükelçi Steinhardt 16 Şubatta İstanbul'da basına şu açıklamayı yaptı: "Türkiye, üç yıldır, savaştan sonra kendisine yardım edecek olan ABD'ye yaklaştı."[119] Batılı devletler, Yakındoğudaki emperyalist çıkarlarını güvenceye almak için savaş sonrasında Türkiye'ye elden geldiğince saygın bir durum sağlama çabası içindeydi. Balkanlar için barış hazırlanırken, yenenlerin masasında kendi çıkarlarından yana bir temsilciye daha sahip olmak istiyorlardı. 20 Şubat 1945'te Amerikan ve İngiliz Büyükelçileri, Ankara hükümetine Yalta konferansının, ancak 1 Mart 1945 tarihine kadar mihver devletlerine

[118] *Belinkow*, s. 9; Miller, *Oçerki* ... s. 207; Petrov, s. 56; Jaeschke, *Türkei 1942-1951*, s. 34.

[119] Aynı yerde, s. 40.

savaş ilân etmiş olan devletlerin Birleşmiş Milletlerden sayılabileceği ve San Fransisco'da Birleşmiş Milletlerin kuruluş toplantısına katılabileceği yolundaki kararını bildirdiler. Bunun üzerine Türk hükümeti 23 Şubat 1945'te Almanya ve Japonya'ya karşı böyle bir adım attı.[120] Çökmekte olan Alman emperyalizmi karşısında böyle bir eylemin savaş için pratik, hatta sembolik bir anlamı bile yoktu. Bu, hiç değilse bir yıl önce olsaydı, yenen devletler arasında Türkiye de onurlu bir yer elde edebilirdi. Oysa 23 Şubat 1945 tarihli karar, San Fransisco'da Birleşmiş Milletlerin kuruluş konferansına katılabilme gibi yakın bir hedefe ve savaş sonrası dünyasının biçimlenmesinde etkili olma gibi uzak bir hedefe yönelikti.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye üzerinde egemen olma yolundaki emperyalist çekişmede Fransa ve İtalya gibi zayıf istekliler çok kısa zamanda geri kaldılar. Almanya da, 1943'te belirtileri ortaya çıkan toptan çöküş yüzünden aynı duruma düştü. Zafer kazanan İngiltere, bitkinliği yüzünden, ABD'nin ardında ikinci sıraya düşmeye razı oldu. Bu ikisi en güçlü emperyalist devlet olarak savaştan çıktı ve bu yüzden soğuk savaş sırasında Türkiye'yi kendi pakt sistemlerine sokmayı, Sovyetler Birliği ile Arap kurtuluş hareketine karşı silahlı bir üs durumuna getirmeyi başardı. Ellinci yılların başından bu yana yeniden dirilen Bonn damgalı Alman emperyalizmi de gittikçe geniş ölçüde buna katıldı. Bununla birlikte emperyalist sistem bir bütün olarak İkinci Dünya Savaşı dolayısıyla zayıfladı. Sömürge sistemi çöktü; Asya, Afrika ve Latin Amerika'nın halkları, her çeşit sömürgeciliğe karşı gittikçe bilinçli olarak savaştılar ve savaşıyorlar. Bu durum, ABD ve Batı Almanya'nın Türkiye'yi ekonomik ve siyasal bağımlılık içinde tutmasını gittikçe güçleştirdi. Dünyanın bu bölümünde de tarihin çarkını geri çevirmek olanağı artık kalmamıştır.

[120] *Documents on American Foreign Relations*, c. 7, s. 297. Türk kararının önemi için bkz: *İstoriya Bel, Ot, Voynii*, c. 5, s. 191; Alekseyev/Kerimov, s. 56.

DİPNOTLARDA KULLANILAN KISALTMALAR DİZİNİ

ADAP	Alman dış politika dosyaları, D dizisi (1937-1945)
Arşiv DWI, DB	Berlin Alman İktisat Enstitüsü Arşivi, Deutsche Bank dosyaları
DBFP	Documents on British Foreign Policy 1919-1939, 2. series
DDI	Documenti diplomatici italiani
DGFP	Documents on German Foreign Policy, series D
DZA Potsdam	Potsdam Alman Merkez Arşivi
AA	Alman Dışişleri Bakanlığı
Büro Ram	Dışişleri Bakanının bürosu
Ha Pol	Ticaret Politikası Dairesi
Kult	Kültür Politikası Dairesi
Pol	Siyasal Daire
Presse	Haber ve Basın Dairesi
Promi	Reich Propaganda Bakanlığı
RWEV	Reich Bilim ve Eğitim Bakanlığı
RWM	Reich İktisat Bakanlığı
NP	Nürnberg duruşmaları
FR	Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers
FR, CT	Foreign Relations..., The Conferences at Cairo and Tehran 1943, Washington 1961
Halder/KTB	Orgeneral Halder, Savaş Güncesi
IMG	14 Kasım 1945 ve 1 Ekim 1946 arasında Nürnberg'de Uluslararası Askerî Mahkemede başlıca savaş suçlularının yargılanması davası
KTB/OKW	Alman Başkomutanlığı savaş güncesi
PRO/London	Public Record Office, London
ZWL, Vowi-Akten	"Walter Ulbricht" Leuna Merkez İşletme Arşivi, IG-Farben'in İktisat Bölümü dosyaları

ADLAR DİZİNİ

A

Adenauer, Conrad — 11, 51.
Adıvar, Dr. Adnan — 61, 163.
Adıvar, Halide Edip — 61.
Ahmet Cafer — 204.
Aktay, Haydar — 163.
Alkend — 210, 211.
Alkın, Dr. — 210.
Allen, George V. — 240
Aras, Tevfik Rüştü — 34, 73, 85, 86, 88, 94, 96, 165, 215, 234.
Arıkan, Saffet — 173.
Atatürk, Mustafa Kemal — 13, 15, 16, 35, 36, 42, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 68, 85, 144, 197, 209.
Atay, Falih Rıfkı — 25.
Aydınalp, Cemal — 240.

B

Baade, Fritz — 47.
Baku, Mürsel — 211.
Bammate, Haydar — 208.
Bayar, Celal — 34, 60, 61, 62, 72, 75, 79, 88, 197.
Benzing — 198.
Berger, Julius — 71.
Bergius, Johannes — 47.
Boris — 268.
Bourghard, Paul — 33.
Brassert — 75.
Brauchitsch — 139.
Braun, Alfred — 44.
Brautagam — 201, 202.
Brell, Valter — 19.
Brockelman, Carl — 196.

Brooke, Sir Alan — 225.
Bütefisch, Hainrich — 199.

C

Canaris — 162, 267, 268.
Caucig, Franz von — 15.
Chamberlain, J. — 94, 96, 97.
Chaplin, Charlie — 22.
Christiansen-Weniger — 38.
Churchill, Winston — 116, 130, 132, 133, 136, 137, 140, 141, 216, 219, 220, 225, 231, 233, 234, 235, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 262, 272, 281.
Ciano — 86, 100, 116, 152, 170.
"Cicero" (Elyaza Bozna) — 161, 261, 262, 265, 266.
Clerk, George — 79.
Clodius — 64, 65, 74, 92, 147, 163, 164, 178, 179, 180, 181, 182, 191, 192, 221, 225, 233, 256, 272, 273, 274, 278.

Ç

Çakmak, Fevzi — 115, 116, 144, 164, 181, 211, 260, 281.

D

Daladier, Edouard — 117.
Dill — 137.
Donovan — 142.
Douglas, Sholto — 243.
Duplidzer, Emil — 264.

E

Earle, George H. — 268.
Ebert, Prof. — 42, 43.
Eden, Anthony — 79, 132, 137, 140, 141, 169, 215, 217, 218, 219, 225, 247, 249, 253.
Eisonhower, D. David — 239.
Emin Resulzade — 204.
Enver Paşa — 196, 197, 198, 204.
Erden, Ali Fuat — 102, 126, 164, 165, 210, 211.
Erhard, Ludwig — 49.
Erkilet, Hüsnü — 164, 207, 208, 211, 226.
Erkin, Feridun Cemal — 10.
Ertegün — 142, 143, 181.
Esendal, Memduh Şevket — 210.
Esmer, Ahmet Şükrü — 25.

F

Faur, Faber du — 76.
Flügge, W. von — 75, 76.
Funk — 89, 93, 188, 199.

G

Gamelin — 114, 117, 118.
Gaulle, Charles D' — 117, 150.
Gerede, R. Hüsrev — 14, 134, 144, 159, 173, 210.
Gerstenmaier, Eugen — 50, 51.
Geylani, Raşit Ali el — 146, 150, 159.
Goebbels, Josef — 12, 15, 19, 25, 27, 30, 219.
Goerdeler — 69,267.
Goltz, Colmar Frhr. von der — 14.
Gökalp, Ziya — 194, 195.
Göring, Hermann — 73, 74, 77, 199.
Gückes — 46.
Gündüz, Asım — 102, 168, 175, 176, 281.

H

Halder — 127, 139.
Halifax — 95, 96, 98, 106, 108, 109, 184.
Harun, Dr. — 211, 212.
Hentig, Werner-Otto von — 19, 164, 198, 200, 201, 202, 207, 208, 210, 211, 212, 213.
Heusinger — 138.
Hiebler, Hans — 27, 28, 30.
Hilger — 200.
Himmler, Heinrich — 170, 265.
Hindemith, Paul — 44.
Hinderburg, Paul von — 35.
Hitler, Adolf (Führer) — 12, 15, 22, 48, 51, 63, 81, 94, 100, 103, 105, 114, 120, 124, 125, 127, 128, 134, 135, 137, 139, 140, 142, 143, 144, 145, 148, 149, 150, 151, 153, 156, 157, 158, 163, 164, 165, 167, 169, 170, 173, 174, 177, 178, 184, 188, 189, 191, 193, 199, 202, 203, 204, 213, 214, 217, 218, 219, 227, 228, 230, 237, 248, 250, 251, 256, 259,

260, 262, 265, 267, 278, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287.
Hopkins, Harold B. — 231.
Hopkins, Harry — 220.
Hozar, Faik — 189, 190, 192.
Hudson — 108.
Hull, Cordell — 87, 89, 130, 142, 224-230, 231, 240, 246, 278, 279, 281, 285, 287.
Huntzinger — 107.
Hüber, Reinhardt — 17, 45, 49.

İ

İdris "Prof." — 205.
İlkner — 68, 69.
İnönü, İsmet — 15, 60, 62, 97, 100, 105, 118, 124, 125, 126, 127, 136, 137, 140, 143, 144, 146, 164, 168, 174, 178, 189, 197, 211, 222, 223, 227, 230, 241, 242, 248, 250, 251, 252, 253, 256, 257, 259, 260, 262, 272, 282.

J

Jaschke, Gotthard — 196, 198, 201.
Jauneaud — 118.
Jodl — 119, 128, 139, 158.

K

Karabekir, Kâzım — 61.
Keitel — 178, 180, 182.
Keller — 34, 76, 85, 94.
Kennedy — 132.
Kırımal, Edige — 208.
Killigil, Nuri — 200.
Klöpfer, Eugen — 44.
Knatchbull-Hugessen Sir H. — 95, 98, 106, 107, 133, 151, 159, 169, 181, 184, 219, 242, 244, 245, 266, 270, 286.
Kornilov — 170.
Krecker — 91, 101, 112, 153, 156, 178, 179.
Kroll, Dr. — 30, 42, 105, 144, 159.
Krupp — 65, 67, 71, 72, 73, 103, 104, 183, 186, 276.
Krüger, Dr. — 71, 76.

L

Lammers — 199.
Lemmer, Ernst — 18.
Lenin, V. İ. — 56, 62.
Lersner, Baron von — 267, 268.
Lessing — 41, 42.
Leverkuehn — 162.
Levy — 271.
List — 138.
Lloyd, Pester — 18.
Loffler, Dr. — 31.
Loraine, Percy — 79.
Ludendorf — 35.
Lund — 107.

M

MacMurray — 98, 145, 151, 169, 170, 180, 181, 184, 220, 221.
Mandel — 271.
Markau, Dr. — 27.
Marshall — 226, 239, 245.
Massigli — 117, 118, 197.
Maxwell-Fyfe, Sir David — 267.
Melchers, Dr. — 198, 201, 207.
Mende, Gerhard von — 47, 198, 201.
Menemencioğlu, Muvaffak — 26.
Menemencioğlu, Numan — 64, 91, 92, 93, 94, 97, 102, 105, 112, 143, 145, 158, 163, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 177, 179, 180, 181, 182, 184, 188, 189, 192, 210, 212, 213, 224, 225, 226, 227, 230, 231, 233, 235, 247, 248, 252, 253, 255, 256, 259, 261, 262, 266, 268, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 278, 280, 282, 284, 285.
Meves, Karsten — 33, 46.
Mitchel — 118.
Mittelberger — 76, 138.
Molke — 14, 76.
Molotof — 112, 120, 128, 129, 144, 169, 246, 247, 248.
Moyzisch, Ludwig — **263-264, 266.**
Muhsin, Ertuğrul — 41, 42, 43.
Mukbil — 39.
Mundhenke, Heinz — 21.
Mussolini, Benito — **84, 100, 125, 150,** 156, 244.

N

Nadolny, Rudolf — 20, 71, **208.**
Niedermayer, Ritter von — **119.**
Nikolay — 76.

Numan — Bkz: Menemencioğlu, Numan.
Nuri Paşa — 198, 204. 205, 206. 207. 208, 209.

O

Okyar, Fethi — 61.
Olzscha, Reiner — 198.
Opperet, George von Broich — 11. 136, 137, 140, 141, 144, 146,
Orbay, Rauf — 107, 175, 223, 227.
Orrsay, Quai D' — 117.

P

Papen, Franz von — 15, 22, 24, 28, 76, 77, 95, 100, 101, 102, 104, 105. 122, 123, 124, 125, 126, 128, 133, 134, 136, 137, 140, 141, 144, 146, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 158, 159, 160, 162, 165, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 180, 182, 188, 189, 200, 201, 205, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 219, 229, 230, 231. 233. 238, 247. 248, 252, 253, 255, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 271, 272, 274, 276, 277, 281, 283, 287, 288.
Pavlov — 170.
Pehlevi, Şah Rıza — 218.
Peppo — 208.
Portens, Dr. Max von der — 75.
Porth, Johannes — 32.
Potemkin, V. P. — 97.
Pfeiffer — 91.
Pratorius, Ernst — 44.
Preusser — 33.

R

Reitinger, Dr. Anton — 135.
Rendel, George — 79.
Rethy, Esther — 43.
Reynaud — 118.
Reyss — 69.
Ribbentrop, Annelies von — 22, 24, 25, 26, 85, 93, 94, 99, 103, 105, 120, 122, 126, 128, 134, 135, 139, 146, 147, 150, 158, 159, 160, 163, 169, 172. 178, 180, 182, 191, 200, 201, 202, 205, 206, 207, 213, 217, 219, 247, 256, 265, 267, 274, 283, 284.
Ritter — 158.
Ritterbuch, V. P. — 198, 199.
Rohde — 76, 101, 116, 126, 139, 168, 175, 176, 229.
Rommel — 145, 171, 172, 176, 226, 230.
Rooswelt, Franklin — 130, 142, 143, 220, 222, 225, 229, 230, 231, 232, 234, 238, 242, 244. 249, 250, 252. 262, 268, 272, 282.
Röck, Marikka — 29.

S

Sack, Erna — 43.
Sadak — 219.
Sait, Şamil — 204.
Sanders, Liman von — 14, 76.
Saraçoğlu, Şükrü — 10, 62, 86, 96. 97, 100, 105, 106, 111, 124, 126, 134, 141, 144, 147, 148, 149, 151, 156. 159, 164, 165, 168, 173, 174, 175. 181, 189, 210, 211, 212, 222, 224, 226, 228, 229, 230, 235, 238, 242, 247, 254, 255, 259, 260, 262, 277.
Sarper, Selim — 23.
Saydam, Refik — 18, 26. 61, 62, 133. 173, 180, 206.
Schacht — 63, 60, 72.
Scheilenberg, Walter — 264, 265, 266, 268.
Scheuermann — 33.
Schiller, Ernst — 33.
Schmidt-Dumont Dr. F. F. — 19, 23, 42. 43.
Schulenburg, von Der — 129. 200.
Scilev — 209.
Stalin, Josef — 112, 169, 218, 219, 233, 249, 282.
Steinhardt — 222, 223, 226, 227, 229, 277, 279, 281, 286, 288.

T

Talas — 116.
Tanrıöver, Hamdullah Suphi — 210, 211.
Thierfelder, Franz — 49.
Thomas — 178, 199.
Tippelskirch, von — 200.
Togan, Zeki Velidi — 197, 204, 209.

Toydemir, org. — 258.
Tunaboylu — 189.
Türkkan, Oğuz — 204.

Ü

Ülküsal, Müstecip — 208.

W

Ward, Barbara — 235, 236.
Warlimont — 166.
Wavel — 116, 133.
Weigeld, Dr. — 20, 21, 37, 45, 63, 69.
Weiske — 186, 276.
Weitomann, — 46.
Welles, Sumner — 132, 184, 235.
Weygand, M. — 114, 115, 116, 118, 119.
Wiehl — 64, 104.
Wiezsaecker, von — 77, 102, 105, 143, 191, 201, 205, 206.
Willkie, Wendel — 229, 230.
Wilson (general) — 243, 252, 254.
Winant — 287.
Woermann — 167, 201, 202, 205, 206, 207.
Wohltat — 108.
Wolf, Bruno — 264.

V

Verein, Bochumer — 134, 183.
Vichy — 146, 161, 287.
Vinogradov — 278.
Vişinski — 246.

Y

Yalçın, Hüseyin Cahit — 26, 61, 219, 227.
Yalman, Ahmet Emin — 227, 235.
Yenibahçe, Şükrü — 203.

ONUR YAYINLARI. Sorumlu Yönetmen: İlhan Erdost. Yönetim Yeri: Zafer Çarşısı, 26, Yenişehir, Ankara.

25 lira